

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД
«ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ. К. Д. УШИНСЬКОГО»

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ШКРЕБТІЄНКО ЛЮДМИЛА ПЕТРІВНА

УДК 373.2.035.6: 821. 161.2

ДИСЕРТАЦІЯ
ВИХОВАННЯ ПАТРІОТИЧНИХ ПОЧУТТІВ У ДІТЕЙ
СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ЗАСОБАМИ ХУДОЖНЬОЇ
ЛІТЕРАТУРИ

13.00.08 – дошкільна педагогіка

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук.
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ Л. П. Шкрєбтієнко

Науковий керівник: Богданець-Білокаленко Наталія Іванівна, доктор
педагогічних наук, доцент

Одеса – 2019

АНОТАЦІЯ

Шкробтієнко Л. П. Виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури краси. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук (доктора філософії) за спеціальністю 13.00.08 «Дошкільне виховання». – Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, 2019.

Дисертацію присвячено актуальній темі виховання патріотичних почуттів старших дошкільників засобами художньої літератури.

На основі аналізу філософських, психолого-педагогічних джерел уточнено сутність та структуру понять «патріотичні почуття», «вихованість патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку». Визначено особливості виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури.

На підставі аналізу та узагальнення досліджень українських і зарубіжних науковців у структурі поняття «вихованості патріотичних почуттів» виділено такі компоненти: когнітивний (знання про Батьківщину, символіку, символи, традиції), емоційно-ціннісний (позитивне ставлення до сім'ї, родини, Батьківщини, рідної мови), поведінковий (готовність до співчуття та співпереживання до членів сім'ї, родини, бажання наслідувати позитивну поведінку літературних героїв у власній життєдіяльності).

У результаті узагальнення досліджень українських і зарубіжних науковців визначено, що виховання патріотичних почуттів у дошкільників, які усвідомлюють відповідальність за свою поведінку, є практичним аспектом прояву патріотичної поведінки, що реалізується через моральну поведінку і відповідальність.

Для з'ясування рівнів вихованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку визначено критерії (когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінковий), показники когнітивний (уявлення про малу і велику

Батьківщину, обізнаність з державними символами України, народними традиціями, звичаями та обрядами; усвідомлення своєї причетності до малої і великої Батьківщини; розуміння змісту літературних творів, уміння аналізувати вчинки їх героїв), емоційно-ціннісний (активний інтерес до вивчення історії, традицій та культури України; прагнення до оволодіння рідною мовою; любов до сім'ї та родини; гордість за трудові і бойові заслуги старшого покоління; прояв емоційного відгуку на знайомство з художніми творами, уміння співвідносити вчинки героїв з їхніми патріотичними та моральними якостями), поведінковий (прояв співпереживання та співчуття рідним, близьким та оточуючим; турбота про членів сім'ї та представників живого світу, посильна допомога дорослим; наслідування позитивної поведінки літературних героїв у власній життєдіяльності).

Теоретично обґрунтовано й експериментально перевірено ефективність педагогічних умов виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури: підвищення компетентності вихователів дошкільних навчальних закладів щодо виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури; створення у дошкільному навчальному закладі освітньо-виховного середовища, спрямованого на формування патріотичних почуттів; змістове і методичне забезпечення процесу виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури; активізація взаємодії педагогів та сім'ї у вихованні патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури.

Результати контрольного етапу експерименту засвідчили позитивні зміни у рівнях вихованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури у дітей експериментальної групи за всіма трьома критеріями, на відміну від контрольної групи.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає в тому, що: *уперше* науково обґрунтовано педагогічні умови виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури

(підвищення компетентності вихователів дошкільних навчальних закладів щодо виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури; створення у дошкільному навчальному закладі освітньо-виховного середовища, спрямованого на формування патріотичних почуттів; змістове і методичне забезпечення процесу виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури; активізація взаємодії педагогів та сім'ї у вихованні патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури; визначені критерії і відповідні показники: когнітивний (уявлення про малу і велику Батьківщину, обізнаність з державними символами України, народними традиціями, звичаями та обрядами; усвідомлення своєї причетності до малої і великої Батьківщини; розуміння змісту літературних творів, уміння аналізувати вчинки їх героїв; *емоційно-ціннісний* (активний інтерес до вивчення історії, традицій та культури України; прагнення до оволодіння рідною мовою; любов до сім'ї та родини; гордість за героїчне минуле нашого народу; прояв емоційного відгуку на знайомство з художніми творами, уміння співвідносити вчинки героїв з їхніми патріотичними та моральними якостями); поведінковий (прояв співпереживання та співчуття рідним, близьким та оточуючим; турбота про членів сім'ї та представників живого світу, посильна допомога дорослим; наслідування позитивної поведінки літературних героїв у власній життєдіяльності) та рівні (високий, середній, низький).

Уточнено сутність понять «патріотичні почуття» як системний цілеспрямований процес розвитку змістового і сутнісного наповнення емоційно-почуттєвого складника патріотизму особистості дитини, що забезпечується діяльнісним механізмом гідної взаємодії особистості із собою як представником свого народу, із власним народом та його надбаннями, з іншими народами та «вихованість патріотичних почуттів дитини старшого дошкільного віку засобами художньої літератури», що є результатом цілісного виховного впливу, спрямованого на збагачення уявлень у дітей про Батьківщину, її історичні і культурні надбання, які через емоційно-ціннісне ставлення до рідної

країни, мотивацію на власну участь у практичних справах реалізуються у поведінці дітей.

Подальшого розвитку набули форми і методи роботи з виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури.

Практичне значення результатів дослідження полягає в розробці та впровадженні у навчально-виховний процес діагностичних та експериментальних методик виховання патріотичних почуттів засобами художньої літератури. Розроблено і впроваджено навчальну програму спецкурсу для студентів вищих педагогічних навчальних закладів «Виховання патріотичних почуттів у дошкільному віці». Матеріали та висновки дослідження були використані для розробки навчального курсу «Гувернерство» для соціальних педагогів освітньо-кваліфікаційного рівня «молодший спеціаліст», в основі якого лежить комплексний підхід у використанні дошкільних навчально-виховних програм, де провідною позицією є виховання патріотизму дітей, що передбачає формування у них відповідальності за власне життя, свою сім'ю, спільноту та державу в усіх сферах життєдіяльності відповідно до вікової сенситивності.

Матеріали та висновки дослідження можуть бути використані для розширення змісту курсу «Гувернерство» для педагогічних закладів вищої освіти; у розробленні програм з організаційно-методичного забезпечення позааудиторної діяльності у закладах вищої освіти, у підготовці методичних посібників для вихователів дошкільних навчальних закладів.

Ключові слова: патріотизм, патріотичні почуття, діти старшого дошкільного віку, виховання, показники та рівні, виховні методики, художня література.

ANNOTATION

L. P. Shkrebtiienko. Upbringing of senior pre-school age children's patriotic feelings by means of fiction.– A qualifying scientific work as the manuscript.

The dissertation on receiving a scientific degree of the candidate of pedagogical sciences (Doctor of Philosophy) on specialty 13.00.08 “Pre-school upbringing”. – State institution «South-Ukrainian national pedagogical university after K. D. Ushinsky». - Odessa, 2019.

The dissertation is dedicated to the current problem of upbringing of the patriotic feelings of the senior pre-school age children by means of fiction.

Based on the analysis of philosophical, psychologically-pedagogical sources the essence and structure of such notions as “patriotic feelings”, “upbringing of patriotic feelings of senior pre-school age children” is specified. Peculiarities of upbringing of senior pre-school age children’s patriotic feelings by means of fiction are determined. On the basis of the analysis and generalization of the researches of the Ukrainian and foreign scientists such components in the structure of the notion “upbringing of the patriotic feelings” are selected: cognitive (knowledge about Motherland, symbolics, symbols, traditions), emotionally-valuable (positive attitude to the family, Motherland native language), behavioral (readiness for compassion and empathy for family members, a wish to follow positive behavior of literature characters in the own livelihoods).

As a result of generalization of the researches of the Ukrainian and foreign scientists it was determined that upbringing of patriotic feelings of the pre-school age children who understand the responsibility for their behavior is a practical aspect of manifestation of patriotic behavior which is realized through moral behavior and responsibility

To find out the levels of upbringing of senior pre-school age children’s patriotic feelings there were determined criteria (cognitive, emotionally-valuable, behavioral) and indicators: creation in the institution of the pre-school education of the educational environment aimed at upbringing of the patriotic feelings; content and methodological providing of the process of upbringing of the patriotic feelings of the senior pre-school age children by means of fiction; activation of interaction of teachers and parents in upbringing of the patriotic feelings by means of fiction of the senior pre-school age children: cognitive (an idea about small and great Motherland;

awareness of the state symbols of Ukraine , national customs , traditions and rituals; understanding of the involvement into small and great Motherland; knowing the content of literature works, ability to analyze characters' actions), emotionally-valuable (active interest to learning history, traditions and culture of Ukraine; a wish to know the native language; love of the family; pride of the labor and military service of the older generation; demonstration of the emotional response on the acquaintance with works of art, ability to compare characters' acts with their patriotic and moral skills), behavioral (showing empathy and compassion to dear, close and surrounding people; care about family members and representatives of nature, possible help to grown-ups; following positive behavior of literature characters in the own livelihoods).

Pedagogical conditions of motivation of upbringing of the patriotic feelings by means of fiction are scientifically tested and experimentally checked: raising the competence of educators of pre-school educational institutions concerning upbringing of the patriotic feelings of the senior pre-school age children by means of fiction; creation in the institution of the pre-school education of the educational environment aimed at upbringing of the patriotic feelings; content and methodological providing of the process of upbringing of the patriotic feelings of the senior pre-school age children by means of fiction; activation of interaction of teachers and parents in upbringing of the patriotic feelings by means of fiction of the senior pre-school age children.

The results of the control stage of the experiment testified positive changes in the levels of upbringing of senior pre-school age children's patriotic feelings by means of fiction among the experimental group children according to all the three criteria in contrast to the control group.

Scientific novelty of the results of the research is pedagogical conditions of upbringing of the patriotic feelings by means of fiction were firstly scientifically justified (raising the competence of pre-school institutions educators in upbringing of the patriotic feelings by means of fiction; creation in the institution of the pre-school education of the educational environment aimed at upbringing of the patriotic

feelings; content and methodological providing of the process of upbringing of the patriotic feelings of the senior pre-school age children by means of fiction; activation of interaction of teachers and parents in upbringing of the patriotic feelings by means of fiction of the senior pre-school age children; criteria and appropriate indicators are determined: *cognitive* (an idea about small and great Motherland; awareness of the state symbols of Ukraine, national customs, traditions and rituals; understanding of one's own involvement in small and great Motherland; knowing the content of literature works, ability to analyze characters' actions), *emotionally-valuable* (active interest to learning history, traditions and culture of Ukraine; a wish to know the native language; love of the family; pride of the labor and military service of the older generation; demonstration of the emotional response on the acquaintance with works of art, ability to compare characters' acts with their patriotic and moral skills), behavioral (showing empathy and compassion to dear, close and surrounding people; care about family members and representatives of nature, possible help to grown-ups; following positive behavior of literature characters in the own livelihoods) and levels (high, middle, low). The essence of the notions "patriotic feelings" as a valuable attitude to Motherland which is formed on the basis of the knowledge about small and great Motherland, determined as a need to participate in acts in favor of the native country and is seen in actions in favor of surrounding people, nature, living world and "upbringing of the patriotic feelings of the senior pre-school age children by means of fiction" as a result of the whole educational impact of fiction, aimed at enrichment of image circle about small and great Motherland, essence of patriotic feelings, which are realized in certain actions through valuable attitude to Motherland and motivation for one's own participation in practical acts for its benefit. Forms and methods of work in upbringing of the patriotic feelings of the senior pre-school age children by means of fiction got further development.

Practical meaning of the result of the research is in the development and introduction in the educational process of the diagnostic and experimental techniques for upbringing of the patriotic feelings of the senior pre-school age children by means

of fiction. The educational program of the special course for students of higher teachers' training educational establishments "Upbringing of patriotic feelings at the pre-school age" was developed and introduced. The materials and conclusions of the research were used for the development of the educational course "Tutorship" for social pedagogues of educational qualification level "Junior Specialist", based on a complex approach in the usage of pre-school educational programs with the main aim of upbringing of patriotism of children which means formation of responsibility for their own life, family, community and state in all spheres of livelihoods according to age sensitivity.

The materials and conclusions of the research can be used for the expansion of the course "Tutorship" for higher teachers' training establishments; in development of the programs in organizational and methodological support of extracurricular activities in higher educational establishments, in preparation of methodical manuals for educators of pre-school educational establishments.

Keywords: patriotism, patriotic feelings, senior pre-school age children, upbringing, indicators and levels, educational methods, fiction.

Список публікацій з теми дисертації дисертації

1. Ігнатенко Л. П. До проблеми виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку / Л. П. Ігнатенко // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. Збірник наукових праць. – Київ – 2005. – Вип. 8. – С. 257–261.

2. Ігнатенко Л. П. Художня література як засіб виховання патріотичних почуттів дітей старшого дошкільного віку / Л. П. Ігнатенко // Оновлення змісту, форм та методів навчання в закладах освіти: Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне : РДГУ, 2005. Випуск 31. – С. 81–84.

3. Шкрєбтієнко Л. П. Орієнтовні критерії вихованості патріотичних почуттів дітей старшого дошкільного віку / Л. П. Шкрєбтієнко // Теоретико-

методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. – Збірник наукових праць. Вип. 10. т. 1. – Кам'янець-Подільський, 2007. – С. 320–329.

4. Шкрєбтїєнко Л. П. Наступність проблеми патріотичного виховання старших дошкільників та молодших школярів / Л. П. Шкрєбтїєнко // Проблеми сучасного підручника. – Збірник наукових праць за наук. ред. акад. В. М. Мадзігона. – Київ, 2010. – Вип. № 1 (10). – С. 586–590.

5. Шкрєбтїєнко Л. П. Емоційно-почуттєвий розвиток та його роль у вихованні патріотичних почуттів старших дошкільників / Л. П. Шкрєбтїєнко // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, III (36), Issue : 74, 2015. – P. 76–78.

6. Шкрєбтїєнко Л. П. Роль художньо літератури в контексті виховання патріотичних почуттів старших дошкільників / Л. П. Шкрєбтїєнко // *Ridna mowa*. – 2016. – № 26. – С. 7–9.

7. Шкрєбтїєнко Л. П. Проблема виховання патріотичних почуттів дітей старшого дошкільного віку (теоретичний аспект) / Л. П. Шкрєбтїєнко // Вісник Київського інституту бізнесу і технологій. – К. : ПВНЗ «Київський інститут бізнесу та технологій», 2008. – № 1 (8). – С. 149–153.

8. Шкрєбтїєнко Л. П. Казка як засіб виховання патріотичних почуттів дітей старшого дошкільного віку / Л. П. Шкрєбтїєнко // Вісник Київського інституту бізнесу і технологій. – К. : ПВНЗ «Київський інститут бізнесу та технологій», 2008. – № 2 (9). – С. 116–135.

9. Шкрєбтїєнко Л. П. Критерії вихованості патріотичних почуттів дітей старшого дошкільного віку / Л. П. Шкрєбтїєнко // Вісник Київського інституту бізнесу і технологій. – К. : ПВНЗ «Київський інститут бізнесу та технологій», 2010. – № 1 (11). – С. 131–133.

10. Шкрєбтїєнко Л. П. Провідна роль казки у процесі виховання патріотичних почуттів старших дошкільників / Л. П. Шкрєбтїєнко // Вісник Київського інституту бізнесу і технологій. – К. : ПВНЗ «Київський інститут бізнесу та технологій», 2010. – № 3 (13). – С. 155–157.

11. Шкрєбтієнко Л. П. Патріотичні почуття особистості через призму етнопсихології / Л. П. Шкрєбтієнко // Вісник Київського інституту бізнесу і технологій. – К. : ПВНЗ «Київський інститут бізнесу та технологій», 2011. – № 1 (14). – С. 94–95.

12. Шкрєбтієнко Л. П. Роль емоційно-почуттєвого розвитку особистості у виховному процесі старших дошкільників / Л. П. Шкрєбтієнко // Вісник Київського інституту бізнесу і технологій. – К. : ПВНЗ «Київський інститут бізнесу та технологій», 2012. – № 1 (17). – С. 121–122.

13. Шкрєбтієнко Л. П. Суть і зміст проблеми патріотизму крізь призму етнопсихології / Л. П. Шкрєбтієнко // Вісник Київського інституту бізнесу і технологій. – К. : ПВНЗ «Київський інститут бізнесу та технологій», 2012. – № 1 (17). – С. 123–124.

14. Шкрєбтієнко Л. П. Християнські засади емоційно-почуттєвого розвитку дитини при формуванні патріотичних почуттів / Л. П. Шкрєбтієнко // Вісник Київського інституту бізнесу і технологій. – К. : ПВНЗ «Київський інститут бізнесу та технологій», 2012. – № 3 (19). – С. 117–120.

15. Шкрєбтієнко Л. П. Особливості формування емоційно-почуттєвої сфери дітей дошкільного віку / Л. П. Шкрєбтієнко // Тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції КІБІТ «Студент – дослідник – фахівець» Вісник Київського інституту бізнесу і технологій. – К. : ПВНЗ «Київський інститут бізнесу та технологій», 2013. – № 2 (21). – С. 105–107.

16. Шкрєбтієнко Л. П. Особливості становлення емоційно-почуттєвої сфери дітей дошкільного віку / Л. П. Шкрєбтієнко // Тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції КІБІТ «Студент – дослідник – фахівець» Вісник Київського інституту бізнесу і технологій. – К. : ПВНЗ «Київський інститут бізнесу та технологій», 2014. – № 2 (24) – С. 157–158.

17. Шкрєбтієнко Л. П. Феномен поняття «патріотизм»: сутність та характеристика / Л. П. Шкрєбтієнко // Тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції КІБІТ «Студент – дослідник – фахівець» Вісник

Київського інституту бізнесу і технологій, 2015. – К. : ПВНЗ «Київський інститут бізнесу та технологій», 2015. – № 2 (27). – С. 81–82.

18. Шкрєбтієнко Л. П. Роль художнього слова у вихованні патріотичних почуттів дітей старшого дошкільного віку / Л. П. Шкрєбтієнко // Тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції КІБІТ «Студент – дослідник – фахівець» Вісник Київського інституту бізнесу і технологій. – К. : ПВНЗ «Київський інститут бізнесу та технологій», 2016. – № 2 (30). – С. 100–102.

19. Шкрєбтієнко Л. П. Виховання патріотичних почуттів у дошкільному віці: Навчальна програма спецкурсу для студентів вищих педагогічних навчальних закладів спеціальність «Дошкільне виховання» / Автор-укладач Л. П. Шкрєбтієнко. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманов. – 2007. – 10 с.

20. Твори патріотичної тематики для дітей старшого дошкільного віку / упорядники Н. Богданець-Білокаленко, Л. Шкрєбтієнко. – К. : НВФ Славутич-Дельфін, 2016. – 36 с.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	15
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИХОВАННЯ ПАТРІОТИЧНИХ ПОЧУТТІВ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ЗАСОБАМИ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	23
1.1. Історичні витoki патріотичного виховання в педагогічній науці	23
1.2. Сутність і характеристика понять «патріотизм», «патріотичне виховання», «патріотичні почуття.....	43
1.3. Особливості виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку	56
1.4. Вплив художньої літератури на виховання патріотичних почуттів у старших дошкільників	68
Висновки з першого розділу	89
РОЗДІЛ 2. СТАН ВИХОВАННЯ ПАТРІОТИЧНИХ ПОЧУТТІВ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ЗАСОБАМИ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ	92
2.1. Методика та процедура констатувального етапу експерименту.....	92
2.2. Аналіз стану вихованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури.....	111
Висновки з другого розділу.....	150
РОЗДІЛ 3. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ВИХОВАННЯ ПАТРІОТИЧНИХ ПОЧУТТІВ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ЗАСОБАМИ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	153
3.1. Педагогічні умови виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури.....	153
3.2. Зміст і процедура формувального етапу експерименту.....	173

3.3. Результати формувального етапу дослідно-експериментального дослідження	209
Висновки з третього розділу.....	224
ВИСНОВКИ.....	230
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	232
ДОДАТКИ	258

ВСТУП

Актуальність дослідження. В умовах кардинальних змін, що відбуваються в сучасному культурно-освітньому просторі України, нова соціокультурна ситуація, суспільні вимоги та потреби мають на меті утвердження пріоритетного значення дошкільної освіти, формування в соціумі розуміння значущості ранніх етапів життя особистості як найвідповідальнішого періоду її становлення. Формування патріотизму, національної свідомості, успадкування молодим поколінням культурного досвіду українського народу є одним із провідних завдань виховання дітей та молоді, оскільки забезпечує плекання громадян-патріотів своєї країни, здатних захищати її незалежність та цілісність.

Низка законодавчих актів і постанов у галузі освіти щодо дошкільного дитинства, а саме Закони України «Про дошкільну освіту», «Про охорону дитинства», Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період 2021 року та ін. на законодавчому рівні акцентують увагу на важливості дошкільної освіти, спрямовані на гармонійний розвиток особистості дитини.

Сучасна освіта, в тому числі і дошкільна, потребують певних змін її пріоритетів. Україна вже кілька років перебуває в стані нав'язаної їй гібридної війни. Відсутність патріотичних почуттів у певної частини населення України стало результатом недостатнього патріотичного виховання дітей та молоді як у сім'ї, так і закладах освіти.

На важливості виховання патріотизму молодого покоління наголошувалося ще в працях класиків педагогічної науки Г. Ващенко, Б. Грінченка, О. Духновича, І. Огієнка, С. Русової, В. Сухомлинського, К. Ушинського, Г. Чепіги та ін. Важливість проблеми виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку, розглядали Н. Базидевич, Б. Гільзентрахт, А. Давлєтшина, О. Денисюк, М. Качур, А. Мкртчян, Л. Никонова та ін. На необхідності формування національної самосвідомості в контексті загального процесу виховання молодого покоління наполягали такі дослідники, як: Т. Бондаренко, В. Борисов,

О. Вишневський, О. Коркишко, В. Кузь, Р. Петронговський, М. Сметанський, М. Стельмахович, Б. Ступарик, К. Чорна та ін. Важливості розвитку психологічних аспектів етносвідомості присвятили свої праці І. Бех, М. Боришевський, П. Ігнатенко, С. Киричук, В. Павленко, С. Таглін та ін. Проте розуміння значущості патріотичного виховання дітей зазначеними науковцями розглядалися лише у виокремлених локальних дисертаційних дослідженнях та локальних виховних програмах, які не набували загального національного масштабу, що частково спричинило нерозуміння певної частини населення України своєї національної та культурної ідентичності.

Відсутність усвідомлення власного коріння та ідентичності, власної культурної приналежності до народу, що спокон віку живе на історичних українських землях, які складають сукупність земель, зокрема: Західного регіону (Галичина, Волинь, Полісся, Закарпаття, Буковина), Центральної України, або ще як її називають «Наддніпрянської України» (Поділля, Київщина, Чернігівщина, Полтавщина), Південно-Східної України (Слобідська Україна, Східна Україна, Придніпров'я, Приазов'я, Північне Причорномор'я, Крим), привело до відсутності у певної частини населення України патріотичних та національних зовнішніх маніпуляцій.

У складних історичних умовах в нашій державі було розроблено документи про національно-патріотичне виховання, зокрема: Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» (2015), Укази Президента України «Про заходи щодо поліпшення національно-патріотичного виховання дітей та молоді» (2015), «Про День захисника України» (2014), «Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016 — 2020 роки» (2015), Накази Міністерства освіти і науки України «Про затвердження плану заходів щодо посилення національно-патріотичного виховання дітей та учнівської молоді» (2014), «Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді» (2015).

Основна мета запропонованих державних програм з патріотичного виховання спрямована на утвердження у свідомості і почуттях особистості патріотичних цінностей, переконань і поваги до культурного та історичного минулого України, державної символіки; сприяння набуттю дітьми та молоддю патріотичного досвіду на основі готовності до участі в процесах державотворення; формування толерантного ставлення до інших народів, культур і традицій.

Переважає більшість досліджень в Україні з проблем розвитку патріотизму присвячено дітям шкільного та юнацького віку. Так, серед наукових досліджень заслуговують уваги праці, спрямовані на розвиток певних аспектів патріотизму у: дітей молодшого шкільного віку П. Волошина, М. Качур, О. Колосової, Л. Момотюк, підлітків – У. Кецика, О. Кошолопа, М. Кузякіна, Л. Рехети, М. Рудь; студентів – О. Бабакіної, Т. Мироненко, І. Щербака та ін., у дітей дошкільного віку (О. Батухтіна, І. Газіна, Є. Казаєва, В. Лаппо, Л. Любимова, О. Петрук, О. Стаєнна, І. Рогальська-Яблонська та ін.), проте переважна більшість досліджень і надалі зосереджені в терені підліткового та юнацького етапу розвитку особистості, залишаючи при цьому поза увагою сенситивність дошкільного віку щодо виховання патріотичних почуттів у дітей.

Серед сучасних засобів патріотичного виховання виокремлюють: художню літературу (А. Богуш, Н. Богданець-Білокаленко, Н. Гавриш, О. Кисельова, Т. Котик, В. Плахтій, А. Просенюк, Г. Ткаченко та ін.), авторські та українські народні казки (А. Карнаухова, Т. Науменко, Ю. Руденко), дидактичні та рольові ігри (Н. Бібик, А. Макаренко, Н. Підгірна, Н. Скрипченко та ін.); національно-патріотичні ігри (наприклад, «Сокіл», «Джура», заходи Національної скаутської організації «Пласт» тощо), творчі завдання (О. Митник, І. Особов та ін.), медіаосвіта (Л. Бойченко, І. Дичківська, Л. Рень, та ін.). Проте варто зазначити, що в наш час, в умовах загальної комп'ютеризації, спостерігається певна тенденція до нівелювання значення художньої літератури у вихованні дітей. Особливої гостроти ця проблема набуває у дошкільному

вихованні. Все більше не тільки батьків, але вихователів у закладах дошкільної освіти перекладають цей процес на відеопродукцію, серед якої, по-суті, відсутні відеоматеріали, спрямовані на виховання патріотичних почуттів у дітей дошкільного віку. Зазначимо, що художня література як засіб патріотичного виховання дітей дошкільного віку не була предметом дослідження.

Водночас у практиці дошкільної освіти простежуються наявні суперечності між:

– необхідністю патріотичного виховання дітей у ЗДО та недостатньою розробленістю теоретичних і методичних засад виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку;

– високим виховним потенціалом художньої літератури та недостатнім його використанням у роботі дошкільних закладів освіти з патріотичного виховання дітей;

– значущістю виховної функції сім'ї у патріотичному вихованні та невідповідністю батьків до виховання патріотичних почуттів у дітей дошкільного віку.

Отже, враховуючи актуальність і недостатню наукову розробленість у вітчизняній педагогіці, обрано тему дисертаційного дослідження **«Виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури»**.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати й експериментально апробувати педагогічні умови виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури.

Завдання дослідження:

1. Визначити сутність і структуру феномена «вихованість патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку», уточнити поняття «патріотизм», «патріотичне виховання», «патріотичні почуття», «національне виховання».

2. Розробити критерії, показники та виявити рівні вихованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку.

3. Визначити й обґрунтувати педагогічні умови виховання патріотичних

почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури.

4. Розробити та апробувати експериментальну методика виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконано в межах теми наукових досліджень лабораторії дошкільного виховання Інституту проблем виховання НАПН України "Методичне забезпечення Базового компонента дошкільної освіти в Україні" (державний реєстраційний номер 0104U000186). Тему дисертації затверджено на засіданні вченої ради Інституту проблем виховання НАПН України (протокол № 10 від 25.12.2003 р.) та узгоджено Міжвідомчою радою з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук при НАПН України (протокол № 2 від 24.02.2004 р.).

Об'єкт дослідження – виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку.

Предмет дослідження – зміст і методика виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури.

На різних етапах роботи використано такі **методи дослідження**:

– теоретичні: аналіз філософських, культурологічних, психолого-педагогічних джерел з проблеми дослідження, їх зіставлення й порівняння, що дало змогу систематизувати й узагальнити здобуту наукову інформацію, розкрити понятійний апарат дисертації, визначити педагогічні умови виховання патріотичних почуттів дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури;

– емпіричні: діагностичні (бесіди та анкетування, діагностичні завдання), обсерваційні (пряме й опосередковане педагогічне спостереження), прогностичні (експертні оцінки), педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний і прикінцевий етапи) – з метою виявлення рівнів вихованості патріотичних почуттів старших дошкільників;

– статистичні: кількісна і якісна обробка результатів експериментальної роботи з метою отримання даних щодо виявлення ефективності впроваджених педагогічних умов та експериментальної методики виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури.

Теоретико-методологічні засади дослідження становлять: психолого-педагогічні концепції виховання (І. Бех, О. Вишневський, А. Макаренко, В. Сухомлинський та ін.); філософські та історичні погляди на проблему становлення патріотизму в суспільстві (Б. Грінченко, Ю. Дрогобич, С. Оріховський, П. Русин та ін.); психологічні засади емоційно-почуттєвого становлення особистості (О. Кононко, В. Котирло, А. Кошелева, Л. Стрілкова, П. Якобсон та ін.); художня література як засіб виховання дітей (Л. Артемова, Н. Богданець-Білоskalенко, А. Богуш, Н. Волошина, Н. Гавриш, О. Зубарева, А. Каніщенко, Л. Кіліченко, С. Ковальчук, Н. Котик, В. Плахтій, Т. Славінська та ін.), сучасні дослідження проблеми патріотизму (О. Денисюк, М. Зубалій, П. Ігнатенко, М. Качур, О. Стаєнна, К. Чорна та ін.).

Експериментальна база дослідження. Дослідно-експериментальну роботу здійснено на базі закладів дошкільної освіти: №728 (м.Київ, Печерський район), №3 «Дружба», (м. Корсунь-Шевченківський, Черкаська обл.), «Сонечко» (с. Бараші, Ємільчинський р-н, Житомирська обл.); ПВНЗ «Київський інститут бізнесу та технологій», Ізмаїльському державному гуманітарному університеті. Загальна кількість дітей у досліджуваній вибірці склала 155 осіб, 25 вихователів, 105 батьків.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що: *уперше* визначено та теоретично обґрунтовано педагогічні умови виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури (змістове і методичне забезпечення процесу виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури; створення у закладі дошкільної освіти освітньо-виховного середовища патріотичної спрямованості; активізація взаємодії педагогів та сім'ї у вихованні патріотичних почуттів у

дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури); визначено критерії з відповідними показниками (когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінковий); *визначено сутність* феномена «вихованість патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку», яка є результатом цілісного виховного впливу на особистість дитини; *уточнено* поняття «патріотизм», «патріотичні почуття», «патріотичне виховання», «національне виховання»; *подальшого розвитку набули* засоби, форми і методи виховної роботи з дітьми старшого дошкільного віку.

Практичне значення результатів дослідження полягає в розробленні та впровадженні в освітньо-виховний процес закладів дошкільної освіти діагностичної та експериментальної методик виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури. Розроблено і впроваджено спецкурс «Виховання патріотичних почуттів у дітей дошкільного віку», навчальний курс «Гувернерство», в основі якого лежить комплексний підхід у використанні освітніх програм для ЗДО, де провідною позицією є виховання патріотизму дітей, що передбачає формування у них відповідальності за власне життя, свою сім'ю, спільноту та державу в усіх сферах життєдіяльності відповідно до вікової сенситивності.

Результати дослідження впроваджено в освітній процес закладу дошкільної освіти №728 (довідка №53 від 05.11.2015 року), закладу дошкільної освіти «Дружба» м. Корсунь-Шевченківський, Черкаська область (довідка № 27 від 05.09.2016 року), закладу дошкільної освіти «Сонечко» с. Бараші, Ємільчинського район, Житомирська область (довідка № 12 від 06.02.2017 року), у освітній процес приватного вищого навчального закладу «Київський інститут бізнесу та технологій» (акт №215/16 від 20.10.2016 року), Ізмаїльського державного гуманітарного університету (довідка №1-7/667/1 від 12.10.2016 року).

Апробація результатів дослідження здійснено під час проведення педагогічного експерименту, а також шляхом оприлюднення теоретичних і практичних висновків й узагальнень у виступах на конференціях різних рівнів:

міждержавній науковій конференції «Педагогіка і психологія дошкільного дитинства» (Рівне, 2005), міжнародних науково-практичних конференціях «Студент – дослідник – фахівець» (Київ, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016), усеукраїнських науково-практичних конференціях «Теоретико-практичні реалії сучасного виховання дітей та учнівської молоді» (Київ, 2005), «Особистість XXI століття: проблеми виховання та шляхи їх вирішення» (Київ, 2007), «Проблеми сучасного підручника» (Київ, 2010); круглому столі «Морально-етичні засади патріотичного виховання в умовах антиукраїнської інформаційної війни» (Київ, 2015), на щорічних звітних конференціях Інституту проблем виховання НАПН України (Київ, 2004, 2005, 2006), на засіданнях кафедри психології та педагогіки Приватного вищого навчального закладу «Київський інститут бізнесу та технологій» (2004 – 2018).

Публікації. Зміст і результати дослідження відображено у 20 публікаціях автора, із них 4 статті у наукових фахових виданнях України, 2 статті у зарубіжних наукових періодичних виданнях, 12 праць апробаційного характеру, 2 – додатково відображають результати дослідження (1 – у співавторстві).

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (всього 307 найменувань, із них 3 – іноземною мовою) та 10 додатків на 37 сторінках. Загальний обсяг дисертації становить 297 сторінок, із них 231 сторінка основного тексту. Робота містить 15 таблиць та 1 рисунок, що охоплюють 8 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИХОВАННЯ ПАТРІОТИЧНИХ ПОЧУТТІВ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ЗАСОБАМИ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1.1. Історичні витоки патріотичного виховання в педагогічній науці

Проблема патріотизму має свою історію, вивчення якої дає можливість стверджувати, що стереотипи минулого впливають на її розв'язання. Звернімося до ретроспективи виникнення, становлення та розвитку патріотизму відносно конкретної історичної епохи, яка наповнена своєрідним змістом та відповідними методами виховання патріотизму. Перші паростки патріотизму сягають ще у первіснообщинний лад і базуються на кровних зв'язках роду, спільної мови, дотриманні звичаїв та обрядів, які були в основі тогочасного життя людей: “Виховання любові до своєї Батьківщини у підростаючого покоління вважалося головним завданням і було освячене багатовіковою традицією як у древніх греків і древніх римлян, так і в інших древніх народів, відомих історії” [224, с. 169].

Підтвердженням цих думок є висловлювання сучасного дослідника В. Вугрича про те, що патріотизм є суспільною категорією, що має історично зумовлений характер, елементи якого на примітивному, інтуїтивному рівні були притаманні ще давнім людям, коли вони почали відчувати спільність походження і кровні зв'язки з членами свого роду, племені, засвоювали спільну для всього племені мову, освоювали традиції. Давні люди ідентифікували себе із певною територією, де жили і займалися господарством [41, с. 103].

На думку М. Кучукува, основою патріотизму є виникнення у громадській свідомості сусідських зв'язків та територіальної приналежності – батьківщини – місця народження, проживання індивіда, прашчурів, нащадків; залежність від суспільства і суспільства від людини. В умовах спільного проживання виникають відповідні почуття, які свідчать про ставлення особистості до суспільства [138, с. 92]. Сусідські відносини стали початком територіального

суспільства, усвідомлення якого поклало основу виникнення громадянського суспільства як основи патріотизму. Початком патріотизму є відображення у свідомості людини: місця її народження, місця проживання, взаємозалежність самої людини та суспільства [138, с. 93].

Розглянемо історію становлення патріотизму як категорії педагогіки. Ще в античні часи патріотизм визначали як вищу добродійність особистості. Про це свідчать вчення першого афінського філософа Сократа, який уважав, що Вітчизна і Закони – вище і дорожче батька й матері. Батьківщина свята і її потрібно шанувати. Справедливість – це виконання волі держави. В центрі вчення Сократа – людина, яку він розглядає насамперед як моральну істоту [175, с. 132].

В Індії, Китаї, Японії увага приділялася вихованню патріотичної свідомості та почуття обов'язку вірно служити і захищати честь держави. У Греції важливого значення набувало вчення про буття, про світ та його походження, вчення про суспільство та про моральність. Метою виховання була гармонія тіла і духу через розвиток духовних обдарувань особистості. Діти вивчали напам'ять уривки з рукописних книг морального та патріотичного повчань. Визначною постаттю цього періоду був Платон, якого цікавило трактування такого явища, як держава. Він висунув власний зразок державної досконалості, яка має назву “ідеальна держава Платона”: “мудра мудрістю своїх правителів-філософів, мужня мужністю своїх стражів, розсудлива послухністю гіршої частини держави перед її кращою частиною Ця держава найбільш справедлива, бо в ній усі служать їй як певній цілісності і всі займаються своїми справами, не втручаючись у справи інших”[269, с. 45, 46]. Ідеалом виховання була людина, гармонійно розвинена у фізичному та розумовому відношенні. Виховання любові до Батьківщини поєднується з розумовим, фізичним, моральним і естетичним вихованням. На думку Платона, політичне та патріотичне виховання буде ефективним у випадку, якщо дитина поставлена в такі умови, за яких вона наблизиться до розуміння загальнодержавних інтересів, відвернення від вузькоegoїстичних цілей. У

працях Демокріта важливого значення надавалося моральним переконанням у вихованні патріотизму. Він уважав, що людина має схилитися до певних вчинків внутрішнім потягом і словесним переконанням, а не законом і силою. Тільки це зможе утримати її від здійснення злочину [269, с. 89]. У Римі виховання будувалося на традиціях патріотизму. Велику мудрість і доблесть Цицерон вбачав у тому, щоб присвятити всі сили, здібності, талант захисту держави, щоб кожна чесна людина не вагаючись віддала за неї своє життя [281].

У стародавній Індії фігурує така категорія, як свідомість, єдність духовного і тілесного, а світ розуміється як поєднання елементів – землі, води, повітря, світла та темряви. У стародавньому Китаї також надавалося важливого значення пізнанню природи, а також людській моралі. Прикладом, одним із принципів моралі Конфуція є гуманність, пожертва своїми інтересами задля інших, любов до людей, порядність, відданість, чесність [269, с. 32-37].

Доба Середньовіччя характеризуються лицарством XI – XII ст. – борцями за волю, справедливість народу, за розвиток держави. Зокрема, як вважав англійський філософ-схоласт Уільям Оккам (1285–1349 рр.), кожна людина повинна мати право брати участь у правлінні державою. Народ сам повинен визначати главу держави та визначати закони своєї держави [269, с. 58].

Епоха Відродження мала яскраво виражені риси антропоцентризму. Тогочасні представники, українські мислителі-гуманісти (Ю. Дрогобич, П. Русин, С. Оріховський) називали історію засобом пробудження гордості народу за своє минуле, розвитку патріотичних почуттів, любові до вітчизни. На основі патріотичного пафосу, громадськості розвивалися патріотичні почуття, національна свідомість, історична традиція. П. Русин, С. Оріховський вважають історію засобом пробудження гордості народу за своє минуле, розвитку патріотичних почуттів, любові до вітчизни. Так, зокрема, С. Оріховський уважав, що кожна людина має самодостатню цінність, і від неї самої залежить, чи стане вона гідною високого призначення, чи “перетвориться на тварину”. Оригінальною позицією є його погляд на державу, заперечення божественного

походження влади й держави. Учений стверджував, що влада – це договір між людьми, злагода ж, мир і спокій у державі будуть тоді, коли люди житимуть у згоді з законами природи [269, с. 169].

Доба Просвітництва характеризується боротьбою проти феодалізму. Проблеми держави, законів суспільного розвитку та природного середовища знайшли своє відображення у працях мислителів того часу. Шарль Луї де Монтеск'є виділяє види державного правління: республіканське, монархічне та деспотичне. На його переконання, необхідно зрозуміти суспільство, а не сприймати його як механічний апарат чи механізм. Основними принципами мислитель уважав добродетель, любов до вітчизни, як приклад радив використовувати досвід минулого, звичаї та традиції народу. Визначальна позиція Клода Андріана Гельвеція ґрунтувалась на усвідомленні того, що суспільні інтереси мають стати для кожного особистими, що служіння суспільству має стати важливою умовою існування кожного [269, с. 80-87].

Розкриваючи історичну сутність українського патріотизму, потрібно зазначити, що він увібрав природну закономірність довготривалого історичного розвитку української нації. Ще давні українці трипільської культури розпочинали виховання своїх дітей розповідями про рід, предків, про світобудову, про своїх богів, закладаючи основи патріотизму. Змістом виховання і навчання був реальний процес повсякденного життя людей, а основними засобами – спостереження, показ і наслідування корисних дій. Молодь вчилася володіти зброєю, що необхідно було як для полювання, так і для захисту рідної землі від ворогів. Завершальним етапом виховання були ініціації – система випробувань на фізичну зрілість і готовність молоді стати врівень дорослих членів громади. Система виховання будувалася на народних традиціях, звичаях, обрядах, що сприяло свідомому й цілеспрямованому формуванню у молоді тих розумових, духовно-моральних, трудових і фізичних якостей, яких вимагали умови тогочасного життя [126, с. 19].

В епоху Київської Русі елементарне виховання патріотизму проявлялося в умовах общини у формі свят та обрядів. Дітей раннього віку вчили пісень і

танців, ознайомлювали з народною педагогікою, яка базувалася на основі виховного досвіду численних поколінь. Важливого значення надавалося моральним цінностям, нормам поведінки, які були основою розвитку народного ідеалу особистості. Все це здійснювалося на прикладі надбань виховного досвіду народу, віддзеркаленого у казках, піснях, легендах, у яких втілювалися моральні категорії добра, любові, співчуття, співпереживання, совісті.

Народна педагогіка Київської Русі підносить такі якості особистості, як любов та повага до свого народу, його звичаїв та культури і, навпаки, засуджує підступність та лицемірство. Важливим досягненням тогочасної педагогічної думки є твір “Повчання” дітям В. Мономаха, у якому розкривається зміст поняття «патріотизм».

Проте перебуваючи тривалий час під російським, польським, австро-угорським пануванням, українська нація практично не мала змоги вчитися рідною мовою, вивчати власну історію, культуру, традиції свого народу. Поневолювачі поширювали псевдо погляди про те, що український народ не жив самостійним державним життям, заперечували його національну окремішність і постійно нав'язували йому російський, польський, австрійський патріотизм. Протягом десятків, сотень років гноблення та експлуатації чужоземцями велася політика спотворення, занедбання, знищення духовності українського народу. Нав'язувалася думка про те, що в реальній історії України майже не було, окрім Б. Хмельницького, І. Франка та Т. Шевченка, жодного видатного громадсько-політичного діяча, з чіткою соціальною й моральною позицією та її інтенсивним, дієвим вираженням. Звісно, що таке нігілістичне тлумачення розвитку громадсько-політичної думки в Україні, свідоме замовчування й ігнорування реальних історичних фактів було одним із вагомих аргументів тези про відсутність феномену «патріотизм» з-поміж українців, а отже, українських патріотів.

Проблематику патріотизму у Києво-Могилянській академії порушували П. Могила, О. Потебня, Г. Сковорода, Т. Шевченко та ін. Філософ і поет Г. Сковорода наголошував на необхідність виховання патріотичних почуттів у

дітей, зазначаючи, що любов до Батьківщини має виявлятися у чесному служінні їй. Однією з головних цілей уважав виховання справжнього патріота своєї держави: «Кожен повинен вибрати такий рід діяльності, щоб міг надати людському роду і вітчизні хороші та корисні послуги» [287, с. 395].

Виняткова роль належить Т. Шевченку, оскільки з його творчістю розпочалася нова доба в українському відродженні. Сенсом життя Т. Шевченка було служіння Україні та її народові, його ідеї – це передусім національність, патріотизм українців, любов до рідного краю, надія та віра у краще майбутнє. У своїх творах поет-просвітитель вказує шлях до національного, патріотичного відродження, який пролягає через патріотичні почуття громадян до своєї держави.

На початку ХХ століття пожвавився український рух, зокрема було видано низку підручників. Ціла плеяда українських освітньо-культурних і громадських діячів порушувала питання національного (складником якого є патріотичне) виховання. Активно виступала за відродження української культури і виховання на національному ґрунті Софія Русова. Так, вона обґрунтувала педагогічні, психологічні аспекти впливу рідної мови, національне виховання вважала найсприятливішим для розвитку дітей, формування їхньої моральності та свідомості. Все життя С. Русова вела пошуки альтернативних шляхів розбудови української системи виховання. “Нація народжується коло дитячої колиски лише на рідному ґрунті, серед рідного слова, пісні здатна вирости національно свідома дитина” [94, с. 72].

На думку багатьох культурно-громадських та освітніх діячів (Г. Ващенко, О. Вишневецький, Б. Грінченко, І. Огієнко, С. Русова, І. Франко, Я. Чепіга, С. Черкасенко, Г. Шерстюк та ін.), важливим засобом патріотичного виховання є художній спадок, рідна мова, фольклор (народна творчість). Зокрема, у Т. Шевченка любов до України висвітлювалася поетом у таких образах, як повстанці, гайдамаки, козаки, які є оборонцями України, основними якостями їх є справедливість, чесність, гідність та любов до рідного краю. Його “Кобзар” в усі часи доносив до свідомості людей славу історію України та її тяжку

долю: ...Наша дума, наша пісня // Не вмере, не загине... // От де, люде, наша слава, // Слава України! [284, с. 58]. “Бідна моя Україно, // Стоптана ляхами! // Україно, Україно! // Серце моє, ненько! // Як згадаю тебе, краю, // Заплаче серденько...” [284, с. 44, 45].

Діяльність культурно-освітніх представників України другої половини XIX – поч. XX століття (Б. Грінченко, С. Дурдуківський, С. Єфремов, Леся Українка, І. Огієнко, О. Потебня, І. Франко, П. Юркевич, Я. Чепіга та ін.) була пронизана ідеями любові до Батьківщини й до народу, національності, людяності та гідності. Про це свідчать їхні статті, поезії, епістолярій, україномовні підручники. Це був період національного піднесення, поживлення в культурному та політичному житті України.

Прихильник і прибічник національної системи виховання І. Франко – автор більше ста наукових, публіцистичних праць та художніх творів на теми виховання дітей та молоді – зауважував: “Мій патріотизм – це не сентимент, не національна гординя, це тяжкий тягар, покладений долею на мої плечі. Я можу здригнути, можу тихо проклинати долю, яка поклала мені на плечі цей тягар, але скинути його не можу, іншої батьківщини шукати не буду, бо став би підлим перед власною совістю” [275, с. 31].

Культурно-громадський діяч II пол. XIX ст. М. Драгоманов підкреслював важливість вивчення українського фольклору, традицій, звичаїв, культури задля патріотичного виховання дітей і підтверджував свої думки у роботі “Що таке українофільство?": “... я можу бути щасливим тільки в сім’ї, сім’я моя – тільки у вітчизні, вітчизна – тільки в людстві” [75, с. 439].

Звертаючи увагу на творчість письменників, пронизану патріотичним змістом, слід звернути увагу на мову українську, мелодійну та милозвучну. Вона є (за К. Чорною) початковою стадією патріотизму (підсвідомим рівнем любові до оточення, в якому живе дитина, до Батьківщини), який можна за допомогою відповідних позитивних умов розвинути, або навпаки деформувати у національну, громадянську апатію.

Одним із головних елементів патріотизму є наявність державної мови, без неї не може бути народу, держави, нехтування якою може призвести до втрати коріння. Такими словами про мову висловлювалися педагоги та відомі діячі минулого (Б. Грінченко, І. Огієнко, С. Русова, Я. Чепіга та ін.). Зокрема, І. Огієнко зазначав: “Мова – душа кожної національності, її святощі, її національний скарб... Звичайно, не сама по собі мова, а мова як складник культури, традицій. У мові наша стара й нова культура, ознака нашого національного визнання... Поки живе мова – житиме й народ, як національність. Не стане мови – не стане національності: вона розпорошиться поміж дужчим народом... Тому й вороги наші завжди так старанно пильнували, аби заборонити нашу мову, аби звести та знищити її дощенту...” [180, с. 126].

Найцінніший ґрунт для духовного виховання сильного характеру – то рідна мова. Пильнуйте ж виховувати такі потрібні для нації сильні характери, виховуючи дітей тільки рідною мовою. Особа, що не зросла на рідній мові, загублена для нації, бо ціле життя буде безбатченком, і справи рідної нації будуть їй чужі” [182, с. 27]. Отже, для І. Огієнка найважливішим було рідна мова, рідномовне виховання. Як і для Бориса Грінченка, який постійно наголошував на навчанні українських дітей у школах рідною мовою. На цьому ґрунті він мав великі колізії з Х. Алчевською – громадською діячкою, засновницею та попечителькою жіночих шкіл та гімназій. На думку якої, дитина повинна отримувати освіту будь-якою мовою. Натомість Б. Грінченко заперечував, мовляв, що все те російське далеке від свідомості української дитини, і для підтвердження наводив приклад із словами «ізба» та «хата», «Що діється в мозочку української і російської дитини, якщо їй висловити слово «ізба?»» [181, с.88].

І. Огієнко боровся за відродження національних святинь, звертав увагу на необхідність ознайомлення дітей з культурою та побутом українського народу. Він стверджував, що незалежно, яке виховання національне, патріотичне, моральне, естетичне тощо, воно обов'язково повинно розпочинатися з родини

(чого навчать батько та мати дитину в родині, з тим вона і піде у світ [154, с. 149].

У студіях Г. Ващенка виокремлено такі різновиди патріотизму: стихійний, несвідомий і свідомий. Стихійний, на його думку, є основою для свідомого патріотизму, який закладається з перших років життя дитини. Основним засобом є сімейне виховання (читання художньої літератури, спогади про минуле родини, країни, держави). Таким чином, дитина прив'язується до рідного дому і зі стихійного патріотизму, що виховується близьким її оточенням. Формується свідомий патріотизм, що проявляється у ставленні до нації та держави [37].

А. Макаренко у патріотизмі вбачав самовіддану працю особистості як члена свого колективу. Він розкрив сутність людських стосунків у колективі, підкресливши необхідність патріотичного виховання – любові до Батьківщини та праці на благо народу [150].

Період визвольних змагань 1917-1920 рр. в Україні ознаменувався якісно новим етапом, він полягав у тому, що були створені дитячі садки, які спеціалізувалися на національному вихованні (за С. Русовою), створювалися україномовні підручники, відкривалися українські університети. Особливої ваги надавалося вивченню історії рідного краю, мови, народних традицій, українського дитячого фольклору (пісень, легенд, ігор) та народних свят. Унаслідок відомих історичних обставин, Україна опиняється під владою Радянського Союзу та панівного впливу тоталітаризму. Вектор національно-патріотичного виховання зміщується в бік радянзації та комунікації усіх сфер життя і побуту.

Пізніше, з 1931 року, виходить журнал “За комуністичне виховання дошкільників”, на сторінках якого відсутній матеріал, що сприяв би вихованню патріотизму щодо України, натомість виховував лише патріотичні почуття до радянської держави. У 40-х роках ХХ ст. проблема виховання патріотичних почуттів дітей дошкільного віку порушується у журналі “Дошкольное воспитание”, де вміщено праці П. Блонського “О национальном воспитании”,

К. Ушинського “Родное слово” та ін., засадничими ідеями яких було виховання любові до Батьківщини. До речі, К. Ушинський уперше обґрунтував поняття “малої батьківщини”. За часів колишнього Союзу виховання патріотизму в дошкільників мало свою специфіку – це політичне виховання (любов до вождів, до партії тощо.) та атеїстичне (заперечення існування Бога, релігії загалом). Звісно, що таке виховання згубно впливало на дитину, оскільки відлучало від усього рідного. Виховання передбачало формування особистості на засадах виховання любові до радянської держави та її головних атрибутів. Література, яка пропонувалася для читання у дошкільних закладах, була насичена творами з патріотичного виховання, у зміст яких входило виховання любові до комуністичної партії, її символів, вождів, робітничого класу тощо, твори були наскрізь пронизані радянською ідеологією [264].

Патріотичне виховання радянського періоду мало свою специфіку та своє гасло. Звісно, що у словниках, енциклопедіях, виданих за Радянського Союзу, патріотизм трактується як любов до Вітчизни, але до «советской». Звертається увага на всенародність радянського патріотизму. “Розвивати і культивувати радянський патріотизм – таке в цей час головне завдання комуністичного виховання” [117, с. 430-432].

Так, у 60-80-ті рр. ХХ ст. з’являється низка робіт дослідників (Р. Гусейнов, Т. Охалкіна, В. Пермінова та ін.) з проблеми патріотичного виховання молодших учнів у позакласній діяльності та на уроках читання під комуністичним кутом. Зокрема, П. Павленко досліджувала патріотичне виховання на матеріалі творчості П. Тичини. Радянські педагоги-дослідники (Х. Годай-Карбонелль, Р. Жуковська, С. Козлова та ін.) радили дітям дошкільного віку давати історичні відомості задля патріотичного виховання (знову ж таки комуністичного).

Зокрема, Л. Біляєва вивчала методику ознайомлення дошкільників з Радянською Армією, Х. Годой-Карбонелль – історичне минуле як чинник виховання патріотизму дітей, Р. Жуковська розробила методику ознайомлення дітей з окремими аспектами суспільного життя, С. Журат досліджувала

виховання у дітей любові до рідного краю, предметом дослідження К. Назаренко – було патріотичне виховання дітей любові до рідного краю та ін. [173].

Цінними є думки В. Сухомлинського про родинне виховання любові батьків та дітей, взаємна гармонія, яка поселяється в сім'ї. Патріотизм проявляється і в моралі, основи якого закладаються з колиски: людина, не вихована належним чином у цій колисці, людина, низька в глибоко осмисленому особистому, не може бути справжнім сином Вітчизни в громадському. Людська особистість, гармонія етичного Я неподільні й нерозривні. Той, хто забув колиску, з якої піднявся, щоб піти по землі, той, хто байдужий до матері, яка вигодувала й виховала його, – нездатний відчувати [247, с. 137]. Варто наголосити, що на сторінках енциклопедичної спадщини В.Сухомлинського лейтмотивом проходить ідея любові до рідного краю, природи, батьків, рідної мови, до Батьківщини.

В. Сухомлинським феномен «патріотизм» розглядає як узагальнене поняття, пов'язане з вихованістю людини, як «сферу духовного життя, яке проникає в усе, що любить і ненавидить людина, яка формується» [248, с. 131]. Патріотизм, за словами В. Сухомлинського, це «сплав почуття і думки, осягнення святині – Батьківщини – не тільки розумом, а передусім серцем» [249, с. 582]. Патріотизм, на думку педагога, має перебувати в царині активної діяльності людини, з єдністю свідомості, думки, сили волі, морально-етичних почуттів, її освіченістю і вихованістю.

В. Сухомлинський переконаний, що до патріотичного виховання потрібно «проекувати» майбутнього патріота. І це має відбуватися з малечку. «Слід уявити собі, яким би був наш вихованець під час важких випробувань для Батьківщини, незалежно від того, настане воно завтра чи через багато років» [248, с. 133]. Саме з образом Батьківщини, любові до неї В. Сухомлинський пов'язує почуття високого патріотизму.

Відомий науковець сучасності, академік А. Богуш виокремлює у спадщині В. Сухомлинського такі критерії: *інформаційно-знаннєвий*,

мотиваційно-громадянський, продуктивно-діяльнісний. Так, до першого критерію – інформаційно-знаннєвого А.Богуш відносить обізнаність з історією, героїчним минулим і сьогоденними героями Батьківщини; обізнаність із Конституцією, державними, національними і народними символами України, із національними звичаями, традиціями, святами, народно-декоративним мистецтвом, національним одягом, побутом, кухнею, сімейними традиціями; обізнаність із українською літературою, мистецтвом, культурою, національним мовленнєвим етикетом тощо; обізнаність із національними природними багатствами, рідною природою тощо; досконале володіння рідною, державною мовою. До другого – мотиваційно-громадянського – вчена відносить любов і відданість Батьківщині; готовність її захищати в разі необхідності; наявність почуття обов'язку перед Батьківщиною і відповідальність за свої вчинки і поведінку; вірність, відданість тій землі, де народився, тому народові, який вигодував і зростив тебе, тощо. Третій, на думку А. Богуш, передбачає сформованість умінь поєднувати знання за активною діяльністю особистості щодо виявлення любові до свого народу, своєї землі, традицій, звичаїв, культури, мови, до своєї Батьківщини [88, с. 31].

Висловлені В. Сухомлинським погляди на патріотичне виховання молодого покоління у II пол. ХХ ст. цілком актуальні і яскраво простежуються у Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді в Україні, як-от: патріотичне виховання – складова національного виховання, головною метою якого є становлення самодостатнього громадянина – патріота України, гуманіста і демократа готового до виконання громадянських і конституційних обов'язків, до успадкування духовних і культурних надбань українського народу, досягнення високої культури взаємин [114].

У 90-ті роки ХХ століття, у зв'язку із здобуттям Україною незалежності, з'являються активні напрацювання науковців і педагогів (М. Боришевський, О. Вишневський, П. Ігнатенко, С. Петронговський, Ю. Руденко, Б. Ступарик, К. Чорна та ін.) з проблеми патріотичного виховання молодого покоління незалежної України. Учені підкреслюють, що формувати

справжніх патріотів своєї держави, треба цілеспрямовано, систематично, послідовно виховувати у дітей свідомий патріотизм, національні цінності, активну життєву позицію, і обов'язково, відкритість до інших культур.

Патріотичне виховання підростаючого покоління було завжди важливим для дошкільних, шкільних та позашкільних навчальних закладів і визначалось умовами соціально-культурного розвитку держави, об'єктивними соціально-економічними потребами суспільства у підготовці юних громадян до життя. Так, О. Вишневський виокремлював три етапи у вихованні патріотизму:

- етап раннього етнічного самоусвідомлення, що відбувається у родині;
- етап національно-політичного самоусвідомлення – це перехід від сімейного виховання у суспільне життя;
- етап державно-патріотичного самоусвідомлення, коли поняття “національне” сягає рівня державності [39].

Загалом початок 90-х рр. ХХ ст. ознаменувався пошуком підходів до розуміння сутності патріотизму незалежної держави, принципів його відбору та організації, з новим етапом реформування освіти, структурування змісту, що характеризувався посиленням гуманізації та демократизму. Це було зумовлено насамперед змінами в політичному житті суспільства. Зокрема, з розпадом Радянської імперії та здобуттям Україною незалежності. У цей період вкрай актуальним стає національне виховання, повертаються із забуття імена педагогів (Б. Грінченко, Г. Ващенко, Я. Чепіга), письменників, на яких, за радянських часів, було тавро «націоналісти».

Інтерес для нашої роботи становить дисертаційна робота О. Денисюк з теми: “Формування уявлення дітей старшого дошкільного віку про історію України”, присвячена формуванню уявлень про історію України у дошкільників, у якому дослідниця подає рекомендації для ознайомлення старших дошкільників з історичним минулим нашої держави, відзначаючи, що ознайомлення дітей з історією держави впливає на виховання у них патріотизму [65].

Художню літературу як засіб виховання патріотизму використовували у дослідженнях О. Голянка, А. Гаденка, О. Гевко, В. Коваль, Н. Ольшевська, краєзнавство – Л. Касумова, Т. Рагімова.

Значення дитячої літератури як засобу виховання дітей висвітлюють Н. Богданець-Білоskalенко, Н. Волошина, О. Зубарева, А. Каніщенко, Л. Кіліченко, С. Ковальчук, А. Костецький, В. Плахтій, А. Просенюк, Ю. Руденко, О. Савченко, Н. Скрипченко, А. Терновський, Ю. Ярмиш та ін., розкривають проблеми виховання моральних якостей.

Вчені (А. Богуш, Н. Лисенко, Т. Поніманська, Н. Рогальська, М. Стельмахович), розглядаючи проблеми народознавчого характеру, наголошують на важливості ознайомлення дошкільників з історією України, частково звертаються до проблеми патріотизму. Вихованню патріотизму майбутніх учителів та студентів присвячено роботи Т. Анікіної, Г. Мітіна, Є. Франків та ін.

У дослідженнях В. Заслуженюка, І. Пруса, Т. Стриго розроблено структуру патріотизму, яка згрупована за основними компонентами: рідний край, громадянськість, інтернаціоналізм, праця, боротьба за мир.

Виховання любові до Батьківщини, рідного краю знаходимо у дослідженнях А. Анциферової, Л. Біляєвої, М. Богомолової, С. Журат, С. Козлової, Н. Крилової, Г. Панасенко, Г. Петроченко, Е. Суислової та ін.

Не залишилася поза увагою проблема формування патріотизму дітей та молоді в сучасних умовах. Різні аспекти цієї проблеми досліджуються І. Бехом, В. Бабич, В. Білоусовою, В. Болгаріною, М. Боришевським, О. Вишневським, Ю. Гапоном, М. Зубалієм, П. Ігнатенком, Л. Канішевською, Б. Кобзарем, В. Кузем, М. Левківським, В. Оржеховською, В. Постовим, Є. Постовойтовим, Г. Пустовітом, А. Сиротенком, О. Стаєнною, М. Стельмаховичем, Г. Шевченко, К. Черною та ін.

Аналіз психолого-педагогічної літератури з проблеми патріотичного виховання показує, що вчені відносили його до різних напрямів. Одні дослідники (Л. Болотіна, П. Конанихін, О. Павелко, Л. Спирін та ін.) розглядали

як складник ідейно-політичного, інші (В. Білоусова, М. Болдирєв, І. Луценко, Л. Міщенко, І. Харламов, Г. Щукіна, Н. Щуркова та ін.) як складник морального виховання, треті (Т. Ільїна, І. Огородніков та ін.) виокремлюють у самостійний розділ. З урахуванням особливостей патріотизму в сучасних умовах мета виховання полягає у вихованні патріота, який любить свою Батьківщину, готовий служити і захищати свій народ.

Як засвідчує історична довідка, аналіз філософської, психолого-педагогічної та методичної літератури, патріотизм, притаманний українцям здавна, із глибини віків, він є продуктом соціально-економічних та духовно-культурних процесів, що певною мірою проявляється тоді, коли людина вболіває за свою державу, за Батьківщину. Під час розгляду стану розробленості проблеми патріотичного виховання було враховано праці Г. Ващенка, О. Духновича, С. Русової, В. Сухомлинського, І. Огієнка та ін. Сьогодні ж Україна прагне власної ідеології з національними ідеалами, власним патріотизмом. Шлях цей тернистий і пролягає через наше свідоме осмислення своєї сім'ї, роду, своєї Батьківщини. Патріотизм повинен стати особистісною якістю кожного з проявом у любові до рідних, близьких людей та рідної землі.

Українська держава, здобувши незалежність та суверенітет (1991 р.), відчула прогалину у вихованні патріотів *своєї* держави, національно свідомих громадян. Патріотизм був присутній в усі часи, але залежно від історичної епохи мав різне змістове наповнення. Після проголошення незалежності держави необхідним стало виховання патріотичних почуттів до України, а не Радянського Союзу. Особливо гостро проблема патріотизму, патріотичного виховання дітей та молоді постала нині, у контексті окупації Криму та війни на Донбасі.

Аналіз наукової літератури засвідчив, що у творах різних фахівців переплітається і навіть досить часто сплутуються два поняття: національне та патріотичне виховання. Спробуємо детальніше проаналізувати сутність зазначених дефініцій. Так, на думку І. Зайченка, «національне виховання» – це створена упродовж віків самим народом система поглядів, переконань, ідей,

ідеалів, традицій, звичаїв та ін., покликаних формувати світоглядну свідомість та ціннісні орієнтації молоді, передавати їй соціальний досвід, надбання попередніх поколінь. Науково обґрунтоване, правильно організоване національне виховання відображає історичну ходу народу, перспективи його розвитку [84, с. 31].

Визначний педагог Я. Чепіга під національним вихованням розумів цілісний процес розвитку дитячої особистості, спрямований на свідомість дитини, її почуття, поведінку та вчинки [282]. Прикметною позицією вченого є те, що він вкладав у поняття «національне виховання» конкретику світогляду, індивідуальних особливостей дитини, визначав важливість поєднання індивідуальних і національних рис дитини. Індивідуальні – це вроджені, а національні – набуті, залежні від сім'ї, рідного краю, в якому живе дитина. Національне й індивідуальне може існувати окремо, завдання педагога, за Я. Чепігою – поєднати їх. Таким чином, щоб виховати національно свідомого патріота країни, починаючи з дитинства, необхідно досконало вивчити індивідуальне, природне, тобто, глибоко вникнути у психологію дитини. Слід зазначити, що виховна система будь-якого народу віддзеркалює його історію, традиції, звичаї, культуру.

Національне виховання, за О. Сухомлинською, «передбачає передусім етнізацію виховного процесу, тобто залучення дитини до глибинних пластів національної культури й духовності з висуненням на чільне місце природного середовища» [246, с. 10]. Національне виховання автор не відокремлює від загального суспільного навчально-виховного процесу.

Н. Богданець-Білокаленко зазначає, що головною метою національного виховання є формування свідомого громадянина – патріота своєї (у нашому випадку Української держави), активного носія, провідника національної ідеї, набуття підростаючим поколінням національної свідомості, активної громадянської позиції, високих моральних якостей, переконань [21, с. 63].

На підтвердження висловлень дослідників звернімося до розуміння означеної дефініції. У Педагогічному словнику потлумачено «Національне

виховання» як «історично зумовлену і створену самим народом сукупність ідеалів, поглядів, переконань, традицій, звичаїв та інших форм соціальної практики, спрямованих на організацію життєдіяльності підростаючих поколінь, у процесі якої засвоюється духовна і матеріальна культура нації, формується національна свідомість і досягається духовна єдність поколінь» [193, с. 229].

Зокрема, український педагог С. Русова слушно зазначає, що «національне виховання виробляє у дитини не подвійну хитку мораль, а сприяє формуванню міцної цілісної особистості. Національне виховання через пошану і любов до свого народу виховує в дітях пошану і любов до інших народів і тим приведе не до вузького відокремлення, а до широкого єднання й світового порозуміння між народами і націями» [22, с. 24].

Натомість про патріотичне виховання науковці зазначають, що «це сфера духовного життя, яка проникає вусе, що пізнає, узнає, робить, до чого прагне, що любить і ненавидить людина, яка формується. Патріотизм як діяльна спрямованість свідомості, волі, почуттів, як єдність думки і діла дуже складно пов'язаний з освіченістю, етичною, естетичною, емоційною культурою, світоглядною стійкістю, творчою працею. У патріотичному вихованні найяскравіше виявляється проектування людини. Виховуючи юного патріота, ми уявляємо собі, яким би виявився наш вихованець під час тяжких випробувань для Батьківщини – якби патріотичне виховання не передбачало цього, воно було б бездіяльним [249, с. 113-133].

«Патріотизм часто ототожнюють з націоналізмом, але патріотизм є значно давнішим поняттям. Націоналізм передбачає, що народи існують як реальні і чітко окреслені цілісності; патріотизм же, з іншого боку, може означати просто прив'язаність до певної місцини або способу життя і не потребує ніякої абстрактної ідеї «країни». Патріотизм – це швидше почуття, аніж політична ідея, але таке почуття, що може бути поставлене на службу різного роду переконанням, особливо в часи війни. На перший погляд, найбільш природно він пов'язується з консерватизмом, але показово, що в цьому столітті до патріотичної відданості раз-у-раз закликали соціалістичні

режими, наприклад, так було в Радянському Союзі під час так званої Великої Вітчизняної війни (Другої світової війни). У певному контексті поняття патріотизму може слугувати партійним ярликом – як це сталося у XVII ст.» [270, с. 656].

Якщо головною метою національного виховання «є передання молодому поколінню соціального досвіду, багатой духовної культури народу, його національної ментальності, спорідненості світогляду і на цій основі формування особистісних рис громадянина України, які передбачають національну самосвідомість, розвинену духовність, моральну, художньо-естетичну, правову, трудову, фізичну, екологічну культуру, розвиток індивідуальних здібностей і талантів» [84], то головною метою патріотичного виховання є духовно-соціально-біологічний розвиток особистості як представника своєї землі, свого народу, своєї держави та цілого людства, яка здатна брати відповідальність за своє життя, за свій народ, і за людство загалом, із вдячністю приймаючи і примножуючи отримані у спадщину та набуті, культурні цінності (у широкому розумінні цього слова).

Г. Ващенко підкреслював глибоку повагу до виховання патріотизму, що базується як на національній гідності, так і на гідності людської спільноти, водночас визнаючи необхідну умову для свободи в житті народу - можливість мати власну державу, відстоювати власні погляди та уподобання [37]. За Г. Ващенко, патріотизм та моральність будується на основі віри в ідеали, а національне виявляється в почутті патріотизму, яке спонукає на добрі вчинки, спонукає людину не робити того, що зашкодить її народові й державі та “національне» є тим природовідповідним феноменом, який, будучи в людині повноцінно вираженим, засвідчує її природне здоров'я, “стан норми”, а відтак і її духовну продуктивність. Здоровими і сильними в природі є ті організми, які виявляють повноцінно свої видові ознаки” [37, с. 19]. Порівняльна характеристика сутності «патріотичного виховання», «національного виховання» та «громадянського виховання» наведено у додатку А.

Тож виховання патріотизму передбачає формування патріотичних почуттів. Проблема патріотизму, сутності патріотичних почуттів, любові до Батьківщини знайшла відображення у студіях вітчизняних дослідників (А. Агаєв, В. Бичко, А. Єрмічов, В. Макаров, І. Надольний, П. Рогачов, Л. Сохань, І. Стогній, О. Забужко, В. Шинкарук та ін.) та зарубіжних філософів (І. Кант, К. Роджерс, Е. Фромм та ін.). У їхніх працях розкривається поняття “патріотизму”, його походження та історичний зміст. Так, А. Єрмічов, підкреслює: “Патріотизм у його конкретному різновиді породжений обставинами всередині країни, всередині нації і держави, що мають свою історію і, таким чином, він пов’язаний з історичним минулим та історичною пам’яттю. Його не можливо розглядати поза складною системою духовного світу особистості [79, с. 4].

На сучасному етапі в державі пріоритетним є національно-патріотичне виховання і, відповідно, на сайті Міністерства освіти України зазначено, що «національно-патріотичне виховання дітей та молоді – це комплексна системна і цілеспрямована діяльність органів державної влади, освітніх закладів, громадських організацій, сім’ї та інших соціальних інститутів щодо формування у молодого покоління високої патріотичної свідомості, почуття вірності, любові до Батьківщини, турботи про благо свого народу, готовності до виконання громадянського і конституційного обов’язку із захисту національних інтересів, цілісності, незалежності України, сприяння становленню її як правової, демократичної, соціальної держави. Найважливішим пріоритетом національно-патріотичного виховання є формування ціннісного ставлення особистості до українського народу, Батьківщини, держави, нації [114].

Далі на сайті визначено мету патріотичного виховання. Зокрема вона конкретизується через систему таких виховних завдань (наведемо деякі):

- утвердження у свідомості і почуттях особистості патріотичних цінностей, переконань і поваги до культурного та історичного минулого України;

- виховання поваги до Конституції України, Законів України, державної символіки;
- усвідомлення взаємозв'язку між індивідуальною свободою, правами людини та її патріотичною відповідальністю;
- формування толерантного ставлення до інших народів, культур і традицій;
- утвердження гуманістичної моральності як базової основи громадянського суспільства;
- культивування кращих рис української ментальності працелюбності, свободи, справедливості, доброти, чесності, бережного ставлення до природи;-формування мовленнєвої культури;
- спонукання зростаючої особистості до активної протидії українофобству, аморальності, сепаратизму, шовінізму, фашизму [114].

Виховання патріотичних почуттів дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку висвітлено у низці дисертаційних робіт (Н. Базидевич, Л. Никонова та ін.), зокрема, в кінці ХХ століття проблематиці патріотичного виховання молодших учнів та дітей шестирічного віку присвячено низку дисертаційних робіт Б. Гільзентрахт, А. Мкртчян (засобами дитячої літератури), А. Давлетшина (засобами мистецтва), І. Руссу (на уроках читання), І. Тукаєв (в умовах національної школи), Р.Халікова (засобами народної творчості) та ін. Окремі аспекти патріотизму досліджували О. Бандура, Н. Волошина, А. Капська, В. Неділько, Є. Пасічник, Б. Степанишин.

Серед останніх дисертаційних робіт слід виокремити ті, які дотичні до об'єкта нашого дослідження. Так, дослідження І. Газіної (2008) [52], О. Петрук (1996) [194] присвячені національному вихованні дошкільників. Виховання ціннісного ставлення дошкільників до рідного краю, а власне, патріотичних почуттів, приділяла увагу В. Лаппо (2008) [139]; громадянському вихованню дошкільників – О. Стаєнна (2013) [238]. Дослідниця виокремила традиції рідного краю, визначила низку творів/завдань, визначила педагогічні умови

щодо виховання громадянських якостей у дошкільників, що є складником патріотичності.

Дисертація М. Качур (2010) [102], виконана в розрізі нашого дослідження. Автор розглядає патріотичне виховання у дітей молодшого шкільного віку і пропонує здійснювати виховання патріотизму засобами художнього краєзнавства. М. Павленко (2001) [187] досліджує патріотичне виховання засобами творчості Павла Тичини. Різні аспекти патріотичного виховання розглядали Т. Анікіна (1993) [5], С. Головчук (2012) [54], Ю. Красильник (2002) [126]. Аспекти національного виховання учнів загальноосвітньої школи досліджували Г. Бійчук (2003) [19], Т. Михайленко (2008) [164], С. Паршук (2006) [188], Н. Побірченко (1994) [197], громадянського виховання – І. Кучинська (2012) [137], Т. Смагіна (2007) [234]. Проте виховання патріотичних почуттів засобами художньої літератури були поза увагою їхніх досліджень. Натомість важливість художньої літератури її як засобу виховного впливу на дітей досліджували С. Бакуліна (2000) [9], В. Драченко (2008) [76], Л. Заліток (2011) [86], А. Карнаухова (2016) [98], О. Кисельова (2009) [105], В. Любашина (2006) [146], Т. Науменко (2008) [174], В. Плахтій (2003) [196], А. Просенюк (2011) [206], І. Попова (2006) [202], Ю. Руденко (2003) [218], Г. Ткаченко (2000) [255].

Отже, як засвідчує аналіз філософської та психолого-педагогічної літератури, сучасні наукові дослідження з окресленої проблеми, патріотизм, є особистісною якістю людини, продуктом соціально-економічних та культурно-духовних процесів, що проявляються у ставленні до своєї держави, до Батьківщини.

1.2. Сутність і характеристика понять «патріотизм», «патріотичне виховання» та «патріотичні почуття»

Сутність патріотизму була об'єктом дослідження представників різних наук у філософії, соціології, педагогіки, психології. Поняття «патріот» вперше з'явилося в політичному словнику періоду Французької революції. Того часу

патріотами називали друзів батьківщини і свободи – революціонерів, ворогів абсолютизму і феодалізму [213].

Енциклопедичний словник подає змістове наповнення поняття «патріотизм» у двох значеннях: по-перше, коли у кочових племен почуття суспільної солідарності збігалося з почуттям сімейним, тобто це піклування про свою родину, общину, плем'я; по-друге, патріотизм отримує свою назву і стає любов'ю до рідної землі, що характеризується прив'язаністю до рідних місць, що у сьогоdnішньому значенні визначається як патріотичні почуття до рідної землі. Обов'язок дітей – це вдячність батькам, не лише за фізичне існування, а за гідне людське існування. Не культура залежить від батьківщини, а батьківщина створена культом, оскільки це була земля богів, і біженці брали з собою цих богів, знову засновували нову батьківщину. Того часу забирати чужих богів значило завоювання чужих земель. «В силу природної любові і моральних обов'язків до своєї вітчизни враховувалися її інтереси і достоїнство головним чином в тих вищих благах, які не розділяють, а згуртовують людей і народ [301, с. 36-38].

У контексті дослідження важливою виявилася думка видатних історико-культурних діячів, педагогів Б. Грінченка, М. Драгоманова, В. Сухомлинського, які акцентували увагу на тому факті, що «вивчаючи проблему патріотизму, слід звернути увагу на його виникнення, становлення, розвиток та оцінку сучасного стану ролі і місця», бо «у патріотизмі простежується поєднання ідеї родинності і патріотичності», про що «свідчить етимологія слова «патріотизм» (з грец. – земляк, співвітчизник), яке походить від стародавнього слова «патра», що означає «рід»» [138, с. 75]. При цьому в наукових працях патріотизм розглядається не тільки як співвітчизник, а й як сородич та одноплемінник.

Американський дослідник У. Самтер ще у 1906 році у праці «Народні звичаї» визначав поняття патріотизму як лояльність до громадської групи, до якої людина належить через народ, та яка виявляється через почуття товарищескості і співпраці групи [306].

Логіка дослідження потребувала уточнення семантики поняття «патріотизм». Ще Українська радянська енциклопедія акцентувала увагу на тому, що в основі патріотизму лежить почуття любові до Батьківщини (емоційний компонент): «патріотизм – (від грец. *patris* – батьківщина, вітчизна) – любов до своєї вітчизни, свого народу, до кращих національних традицій» [153, с. 702]. Проте основний акцент у цьому виданні зроблено на патріотизмі як соціально-історичному явищі, обумовленому в різні епохи різним соціально-класовим змістом: «В антагоністичному суспільстві розрізняють два підходи до цього поняття: патріотизм народних мас і патріотизм експлуататорських класів. Патріотизм експлуататорських класів має класово обмежений характер і часто стикається з ворожнечею до інших народів, расової і національної виключеності, націоналізму і шовінізму. Патріотизм народних мас у класово-антагоністичних формах спрямовується проти соціального і національного гніту, має гуманістичний характер, водночас, панівні класи завжди прагнуть використати почуття патріотизму у своїх вузьких егоїстичних інтересах» [257, с. 592].

Натомість у Малій енциклопедії етнодержавознавства [151] визначено патріотизм як синтетичне явище, що відображає все незаперечно цінне з історії української державності та базується на національній свідомості й повазі до інших народів, їх землі та культури. Адже на сьогодні необхідно чітко визначити цінність патріотизму, патріотичних почуттів до своєї батьківщини, до своєї держави, донести до свідомості кожного поняття “батьківщина”, “державність”, “патріотизм”, про які до останнього часу не могло бути й мови. “Понад 300 років український народ був позбавлений права самому визначати своїх патріотів, говорити про український патріотизм і своєю плідною працею зміцнювати його. За царизму відкрито заборонялась або ж обмежувалась будь-яка діяльність у сфері виховання українських громадян у дусі патріотизму. В умовах розвитку доби, хоча відкрито і не заборонялося, але фактично існувало табу навіть на вживання таких термінів, як «український патріотизм» і

«український патріот». Вони були замінені такими поняттями, як “радянський патріотизм”, “радянський патріот”” [151, с. 777].

Словник з етики характеризує патріотизм як ставлення людей до своєї країни, що проявляється у комплексі суспільних почуттів, які називаються любов'ю до батьківщини [128, с. 316].

Філософські словники певною мірою розширюють семантику означеного поняття, розглядають його в якості «почуття, діяльності та морального принципу». Філософський енциклопедичний словник визначає дефініцію поняття «патріотизм» як любов до Батьківщини, відповідальність за її долю, її готовність служити її інтересам. Патріотизм визначається як соціально-політичний і моральний принцип, що в загальній формі виражає вищезазване почуття та емоційні стан [270, с. 594].

В умовах життя суспільних систем з жорстким домінуванням інтересів панівних груп, за авторитарних форм управління державою принцип патріотизму зазнає впливу офіційної ідеології, внаслідок чого часто набуває спотворених форм трактування: любов до вітчизни зводиться до відродження існуючої державно-політичної системи. Відповідно бажаним “для Батьківщини” врешті є те, що відповідає вузько корпоративним інтересам правлячої еліти. В умовах розвитку капіталізму, формування націй, утворення національних держав патріотизм стає невід'ємною рисою суспільної свідомості, яскравим проявом зв'язку індивіда та суспільства, одним із критеріїв оцінки громадянина. Морального сенсу патріотизму надає те, що він є однією з форм супідрядності особистісних і суспільних інтересів, ефективним засобом переведення загальнолюдських цінностей на рівень індивідуальної свідомості. До цих цінностей належить і повага до історії та сьогодення народів інших країн, представників інших націй та національних меншин у межах однієї держави.

Особливої значущості цей аспект патріотичної свідомості набуває в час, коли людство переступило поріг третього тисячоліття і несе із собою низку глобальних проблем (загроза екологічної катастрофи тощо), що потребують для

свого розв'язання спільних зусиль, сприяння кожної людини внескові своєї країни у справу збереження життя на планеті Земля” [270, с. 471 - 472].

Існує більш вузьке значення поняття патріотизму, яке подає короткий філософський словник: патріотизм включає в себе готовність служити інтересам своєї Батьківщини. У зв'язку зі зміною певних умов змінюється зміст патріотизму [127, с. 224]. Проте такого визначення, на нашу думку, видається замало.

Як свідчить вивчення спеціальних студій, патріотизм інтерпретують як одну із моральних якостей особистості. Відомо, що термін «мораль» означає одну із форм суспільної свідомості, певну сукупність принципів, правил і норм, що історично змінюються і регулюють поведінку людей один відносно одного і відносно суспільства. Головним завданням морального виховання є формування у людини характерних для певного суспільства моральних якостей і норм поведінки. Найхарактернішою, провідною якістю людської моралі є патріотизм, який забезпечує *псевдопатріотизм*, тобто такий стан душі, такий напрям переконань людини, коли вона, не відчуваючи любові до рідної хати, села, міста, свого народу, вихваляється своєю начебто “глобальною” любов'ю до людства. Звичайно, така позиція носія псевдопатріотизму виховалася всією системою “комуністичного виховання”, яке лише декларувало любов особистості до національних традицій, рідної мови, батьківської землі, а насправді спонукало народи до “злиття націй”, ігнорування того чи іншого етносу [103, с. 23].

Марксизм виступав проти патріотизму як лицемірства, спотвори, за яким стоять приховані інтереси буржуазії. Тривалий час таке ставлення до патріотизму зберігалось в радянській ідеології, але загроза війни в 30-х рр. минулого століття спричинила потребу в активізації та консолідації *патріотичних почуттів* як важливого засобу ідейно-психологічної консолідації народу у протистоянні зовнішньому ворогу. Подальше розгортання подій: Друга світова війна, а потім назрівше політико-ідеологічне протистояння СРСР західним країнам – все це сприяло тому, що патріотизм став сприйматися як

протистояння деякому образу ворога, а патріотичне виховання розглядатися, головним чином, як військово-патріотичне. З розпадом СРСР у числі його колишніх республік патріотизм дещо інтерпретувався, хоча сутність цього поняття лишилася незмінною [215, с. 110].

Педагогічний словник [193, с. 393] визначає у патріотизмі – соціально-політичний і моральний чинник, який виражає почуття любові до батьківщини, піклування про її інтереси й готовність захищати її від ворогів. Патріотизм виявляється в почутті гордості за рідну країну, у переживанні за її долю, невдачі та біди, у повазі до історичного минулого свого народу, у бережливому ставленні до народної пам'яті, національно-культурних традицій, звичаїв та обрядів, а почуття патріотизму виражається передусім у прив'язаності до рідних місць, так званої малої батьківщини, звичного способу життя (лише поступово, виховуючи у дитини любов до батьків, малої батьківщини можна виховати справжнього патріота своєї держави).

З розвитком держави патріотизм набуває політичного змісту, пов'язаного із формуванням стійкості й мужності у війнах, у відстоюванні інтересів вітчизни. З поглибленням соціальних антагонізмів патріотизм наповнився класовим змістом, інтереси класу нерідко розглядалися як більш важливі, ніж інтереси батьківщини. У суспільно-державних системах, де домінують обмежені інтереси правлячих груп, принцип патріотизму спотворюється: любов до Батьківщини змінюється вірністю владі; у відповідності з цим корисним для Батьківщини є все, що відповідає інтересам правлячої еліти. Не будучи свідомою, ця заміна породжує глибокі моральні колізії [193]. «З етико-гуманістичного погляду значення патріотизму зумовлено тим, що він є першою з форм підпорядкування особистісних і суспільних інтересів, поєднання людини й вітчизни» [215, с. 110].

Енциклопедія політичної думки визначає патріотизм як любов до Батьківщини, «яка включає в себе готовність постати на її захист та діяти в її інтересах.» [153]. Подібне тлумачення містить Академічний словник української мови, який також визначає патріотизм не тільки крізь призму

любові до своєї Батьківщини, але й як відданість своєму народові, готовність для них на жертви й подвиги» [233].

У словнику з педагогіки уточнюється, що патріотизм (грец. patriotes – земляк, співвітчизник) – це ще й «відданість своїй батьківщині, прагнення своїми діямислужити її інтересам, готовність іти на жертви в ім'я інтересів свого народу.» І проявляється він, в першу чергу «в почутті гордості за матеріальні і духовні надбання свого народу, прагненні зберегти самобутність своєї культури, мови, традицій предків.» [236, с. 735].

У Вікіпедії також дається визначення патріотизму: «Патріотизм (грец. πατριώτης — патріот) — сукупність морально-етичної та емоційної прив'язаності до Батьківщини, яка визначає особу як громадянина. Містить ряд важливих морально-етичних, етнічних, культурних, політичних та історичних аспектів. Включає в себе кілька понять тісно пов'язаних з націоналізмом».

Автори універсального міжнародного психологічного словника під патріотизмом розуміють позицію, що поєднує «відданість і любов до батьківщини, солідарність із власним народом та повагу до ін. народів і пошану до їхніх суверенних прав; протилежність шовінізму» [208, с. 952].

Натомість у психологічному словнику є деякі уточнення семантики зазначеного терміна, а саме; патріотизм розглядається також крізь призму любові до свого народу, а ще вводиться поняття: «патріотизм планетарний», що відображає почуття любові всіх землян до своєї планети, почуття відповідальності за її долю, готовність до захисту її від усіх форм руйнування» [205, с. 128]

У педагогічному словнику поняття «патріотизм» визначається, як почуття любові до Вітчизни, що проявляється в готовності підпорядковувати свої особисті й групові інтереси загальним інтересам країни, вірно служити їй і захищати її. Актуальність патріотизму набуває особливої ваги у зв'язку з поширенням і поглибленням процесів інтернаціоналізму, міждержавної, регіональної та планетарної інтеграції, глобалізації, спроб поставити під питанням роль і значення державного суверенітету [237, с. 571].

Крім того, у педагогічному словнику патріотизм визначають також в якості суспільного і морального принципу, що характеризується не лише любов'ю до держави, та включає піклування про неї, готовність захищати від ворогів, гордість за культурні надбання, а головне прив'язаність людини до місця народження і проживання (до міста, села, області, країни загалом). Ці прояви патріотизму відображаються в моральній свідомості суспільства, саме тому патріотизм є одним із принципів моралі [193, с. 356].

І. Ільїн доводив, що в основі патріотизму лежить акт духовного самовизначення, з яким людина “ототожнює в цілісному і творчому стані душі свою долю із долею свого народу, свій інстинкт з інстинктом всенародного самозбереження”[41]. При цьому Т. Бутківська уточнює, що патріотизм є як “духовна симфонія, де блискуча партія окремого музиканта зливається в єдиний звук оркестру, як одиничний голос у спів хору” [41, с. 31].

Історико-філософський аналіз поняття “патріотизм” показує, що його семантика в різні часи визначалася по-різному. Учені тлумачили поняття, розглядаючи патріотизм як моральний і політичний принцип, соціальне і вище моральне почуття, соціальну цінність. Тому і розходяться думки стосовно походження поняття патріотизму: 1 – це почуття (за П. Якобсоном), 2 – моральний принцип (за Ф. Корольовим, І. Огородніковим), 3 – якість особистості (за А. Солдатенковим), 4 – радянсько-комуністичне бачення та тлумачення його як любові до Батьківщини та любові до радянського ладу. Іншої думки дотримується Т. Ільїна, вважаючи патріотизм почуттям, моральним принципом, якістю особистості одночасно. Підтвердженням цієї думки є дослідження Н. Сулімова, про те, що у процес виховання патріотизму входять: відповідні знання про Батьківщину, почуття любові до неї і діяльність особистості, яка направлена на процвітання держави [243].

Отже, патріотизм – це ставлення особистості до Батьківщини, яке проявляється у вчинках, діяльності, почуттях і поведінці. Але звертаючись до історичної довідки цього поняття, не можема розглядати його лише в контексті соціуму, адже основи формуються і характеризують кожного індивіда – це

любов до батьків, рідної землі, мови тощо, що наповнює змістом таке явище, як патріотизм.

У результаті аналізу філософської, педагогічної, психологічної літератури *патріотизм* – розуміємо як цілісну систему життєтворчої позиції людини, що містить емоційні, когнітивні, мотиваційні, поведінкові, вольові патерни (шаблони) взаємодії її з Батьківщиною, власним народом, землею, де вона народилась і проживає, і з собою як представником свого народу, що проявляється: через любов і повагу до своєї землі; прийняття та примноження історичної, релігійної та культурної спадщини свого народу за умови збереження поваги до інших народів; активну життєву позицію особистості щодо акумулювання й примноження народних здобутків для наступних поколінь.

Патріотизм формується насамперед у процесі патріотичного виховання [151, 193, 205, 208, 233, 236]. Відкрита енциклопедія «Вікіпедія» визначає «патріотичне виховання» як планомірну виховну діяльність, що спрямована на формування у вихованців почуття патріотизму, тобто позитивного відношення до Батьківщини та до представників спільної культури або країни. «Таке виховання включає розвиток любові до батьківщини, національної самосвідомості й гідності; дбайливе ставлення до рідної мови, культури, традицій; відповідальність за природу рідної країни; потребу зробити свій внесок у долю батьківщини; інтерес до міжнародного спілкування; прагнення праці на благо рідної країни, її народу. Має застосовування як у сім'ї та школі, так і в державних і громадських організаціях, засновуючись на впевненості в позитивному ефекті такого ж відношення» [189].

Дослідник О. Вишневський, при розгляді національно-патріотичного виховання також відштовхується в його розумінні від діяльності, яка впливає, у свою чергу, з потреб національного життя і процесів державотворення [39]. О. Жаровська розуміє під патріотичним вихованням «систематичну і цілеспрямовану діяльність суб'єктів навчального закладу освіти, державних установ і громадських організацій з формування в учнів патріотичної

свідомості на основі відчуття вірності Вітчизні і готовності до виконання громадянського обов'язку, конституційних обов'язків по захисту інтересів Батьківщини» [80, с. 182].

Водночас Н. Снопко [235] вважає патріотичне виховання процесом свідомого та цілеспрямованого впливу на особистість, що призводить до виникнення в неї стійких механізмів регулювання патріотичної свідомості, патріотичного відношення і поведінки, які також проявляються через усвідомлення людиною свого суспільного значення і визнання її з боку суспільства. На його думку, «діяльність з патріотичного виховання детермінується суспільними стосунками, носить соціальний характер, має практичний бік, дає можливість виховати гуманістично спрямовану особистість, високу громадянськість, професіоналізм і відповідальність, уміння застосувати спеціальні знання в повсякденній практиці; пізнавальна функція дозволяє осмислювати взаємозумовленість різних сфер життєдіяльності суспільства, розвивати інтерес до підвищення культури. Визначальними соціальними умовами ефективності системи виховання патріотизму є: наявність загальнодержавних ідеології і цінностей, облік соціальних і етнічних особливостей тих, хто навчаються, висока ефективність мотивацій патріотичної поведінки, оптимізація її елементів відповідно до нових соціальних реалій і інформаційно-комунікаційних можливостей, стійкість управління системою» [235, с. 23].

В. Сухомлинський патріотичне виховання зараховував до сфери духовного життя, яка проникає в усе, що пізнає, робить, до чого прагне, що любить і ненавидить людина, яка формується [246]. До певної міри з ним погоджується і Н. Снопко, що засвідчує його особистісно зорієнтований зміст, що дозволяє враховувати цілісну сутність особистості, загальнолюдські і національні цінності, де ідеалами в патріотичному вихованні виступають духовні цінності етичних, естетичних і художніх культур, а також властивість самої особи – розум, воля та інші здібності, що знаходять своє втілення в різних видах діяльності» [235].

О. Стьопіна визначила загальні етапи виховання патріотизму особистості, що передбачають:

- виховання любові й поваги до своїх батьків, своєї родини (дошкільний вік);
- виховання позитивного ставлення до «малої батьківщини» (свого міста, краю, регіону) тобто етнічна само ідентифікація (підлітковий вік);
- виховання позитивного ставлення до своєї країни, тобто державницького патріотизму (юнацький вік);
- виховання усвідомлення своєї належності до історичної спільноти та культурно-релігійної традиції (юнацький вік);
- виховання доброзичливого ставлення до всіх народів світу – якість, притаманна високодуховній особистості, яка формується у процесі самовиховання протягом усього життя [242, с. 14].

Водночас В. Мірошниченко [167] подає такі складники патріотичного виховання:

- інформаційний (надання інформації для усвідомлення патріотичних цінностей та ідеалів українського народу);
- організаційний (безпосередня організація навчально-виховного процесу з метою оволодіння науковими фактами, поняттями, теорією про природу та суспільство, нормами поведінки, соціальними відносинами, звичаями, традиціями).
- стимулювальний (стимулювання патріотичного самовдосконалення та самовиховання, формування патріотичних переконань, практичних навичок та умінь реалізації патріотичних якостей і почуттів у процесі навчальної, виховної та практичної діяльності);
- оцінний (визначення та оцінка рівня патріотичної вихованості).

Державна концепція національно-патріотичного виховання молоді (2009 р.), виокремлює такі його принципи [114]: національна спрямованість виховання, культуровідповідність, гуманізація виховного процесу, принцип суб'єкт-суб'єктної взаємодії, цілісності, акмеологічний принцип, принцип

особистісної орієнтації, життєвої творчої самодіяльності, полікультурності, технологізації, принцип соціальної відповідності, принцип превентивності. Як вже зазначалося в Розділі 1.1., національне та патріотичне виховання не є тотожними поняттями, також тотожним до патріотичного виховання не є громадянське виховання. Порівняння національного (Б. Грінченко, Г. Ващенко, І. Мартинюк, Т. Михайленко, Л. Скалич, Я. Чепіга та ін.), патріотичного (Б. Анікіна, А. Богуш, О. Жаровська, М. Качур, М. Каюков, О. Коваль, Н. Снопко та ін.) та громадянського виховання (Н. Дерев'янка, П. Ігнатенко, І. Кецик, В. Поплужний, Н. Косарева, Л. Крицька, Г. Почивалова, О. Стаєнна та ін.) представлено в Додатку Д.

На нашу думку, *патріотичне виховання* – це цілісний системний процес із розвитку патріотичних почуттів, спрямованих на усвідомлення дитиною себе як особистості, представника свого народу, нації та цілісного людства, що виступає як активізуючий чинник відповідальної поведінки і служіння як своїй державі, своєму народові, так і людству загалом.

У контексті дослідження звернімося до визначення поняття «патріотичні почуття». Так, за В. Коваль, «патріотичні почуття – це найважливіший складник емоційної культури особистості. Слід також розділяти патріотичні та національні почуття, вони близькі і споріднені. Різниця – об'єкт національних почуттів є свій етнос, незалежно від його розселення, а в патріотичних почуттях – любов до рідної землі, мови, роду, родини, території, місця народження, батьківщини тощо» [106, с. 44].

У філософських колах патріотичні почуття розглядаються як соціально-психологічні, що мають широку гаму проявів: від гордості за досягнення Вітчизни (у науці, економічній діяльності, спорті тощо), повагу до історичного минулого, дбайливе ставлення до народної пам'яті, збереження та опанування національних і культурних традицій до гіркоти переживань за невдачі й втрати рідної країни, страждань через її біди. Як почуття, патріотизм зароджується в стародавні часи у формі прихильності до певної місцевості, своєї спільноти, звичного складу життя. Це відчуття тісного зв'язку зі «своїми»

інституалізується через ритуали та обряди ініціації (наприклад, обряд братання). З виникненням і розвитком феномена держави патріотизм наповнюється духовним змістом, набуваючи політичного сенсу. Останній пов'язаний з вимогою самовіддано й мужньо захищати Вітчизну, відстоювати її інтереси [270, с. 472].

За філософським словником, патріотичні почуття породжуються не лише “голосом крові”, раси, а виникають історично під впливом соціально-економічних умов життя людей [127, с. 224], що зі зміною певних умов породжує також і зміну змісту патріотичних почуттів.

Патріотичні почуття нашого народу ґрунтуються на українському патріотизмі, що «визначає природну закономірність довготривалого історичного розвитку української нації, народу – аж до створення своєї держави. Нині відроджувана українська державність кривно зацікавлена в зростанні національної свідомості, національної гордості, оскільки ці емоційні та морально-психологічні чинники відіграють роль ферменту в суспільстві, накопичують людську енергію, волю, закликають до активної патріотичної суспільно-творчої діяльності багатомільйонні верстви народу України. Тому український патріотизм сприяє процесу національно-державного розвитку, спрямованого на побудову демократичного, громадського суспільства. Такий справжній патріотизм є однією з форм реалізації вищого національного інтересу» [151, с. 778].

Патріотичні почуття та ідеї лише тоді підносять людину і народ, коли є єдина повага до інших народів і сприяють зміни психології національної виключності і недовіри у бік взаєморозуміння у міжнаціональних і міждержавних відносинах. Цей момент патріотичної свідомості здобув особливу актуальність у другій пол. ХХ ст., коли загроза ядерного самознищення чи екологічної катастрофи потребували переосмислення всієї системи етичних цінностей і частково патріотичних” [215, с. 110].

Патріотичні почуття, по суті, є змістом поняття «патріотизм», зокрема серед них: національна гордість, національна гідність, національна свідомість,

любов до Батьківщини, відданість своєму народові, почуття гордості за надбання національної культури, почуття патріотичного обов'язку, гордість за минуле і майбутнє України, повага до традицій народу, рідної мови, потреба у будь-яких умовах оберігати честь і гідність Батьківщини, співчуття до страждань народу й переживання за соціальні вади суспільства [125, с. 41].

На основі проведеного аналізу патріотичні почуття визначаємо як системний цілеспрямований процес розвитку змістового і сутнісного наповнення емоційно-почуттєвого складника патріотизму особистості дитини, що забезпечується діяльним механізмом гідної взаємодії особистості із собою як представником свого народу, із власним народом та його надбаннями, з іншими народами.

Розвиток патріотичних почуттів забезпечується патріотичним вихованням. *Вихованість патріотичних почуттів – є результатом цілісного виховного впливу, спрямованого на збагачення уявлень у дітей про Батьківщину, її історичні і культурні надбання, які через емоційно-ціннісне ставлення до рідної країни, мотивацію на власну участь у практичних справах реалізуються у поведінці дітей.*

1.3. Особливості виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку

У науковій літературі широко представлено дослідження емоційної сфери особистості. Провідні психологи, зокрема, А. Кошелева [122], Л. Стрілкова [241], Т. Хризман [154] та ін. одностайно висловлюють думку про багатоманітність функцій емоційних процесів: спонукальну, оцінну, смислоутворювальну, підкріплювальну, орієнтувальну, тонізувальну тощо [154, с. 16]. Первинний емоційний тон відчуття модифікує поведінку дитини у напрямку максимізації чи мінімалізації теперішнього стану, визначає тип поведінки як “наближення” чи “уникнення” об’єкта. Ситуативні емоційні

переживання залишають на об'єкті емоційні “позначки”, виконуючи функцію оцінки та упорядкування впливів довкілля.

Роль і значення емоцій у дитячій психіці відзначав французький психолог А. Валлон: “саме емоції... створюють перші зв'язки дитини з її соціальним середовищем і стають основою для формування наміру та розумової здатності... Сенс ситуації переживається до всілякого аналізу завдяки викликаних нею діями та настановами. Ця практична інтуїція у психічному розвитку задовго передуює здатності розрізнення та порівняння. Вона є першою формою розуміння” [35, с. 120 - 123].

Досліджуючи емоційний розвиток дітей, Ж. Піаже зазначав, що когнітивна та емоційна регуляція дій одночасно розвивається у дитини, підкреслював важливу роль почуттєвої сфери: «...саме почуття дають діям необхідну енергію, тоді як знання накладають на поведінку певну структуру» [195, с. 63].

П. Якобсон досліджуючи проблему виховання почуттів у дітей, наголошував на необхідності враховувати у навчально-виховному процесі емоційно-почуттєву сферу дитини. Переживання, проходячи через емоційно-почуттєву сферу, формують ставлення дитини до того чи іншого об'єкта. За П. Якобсоном, моральні почуття проходять такі стадії розвитку: емоційний відгук, сприйнятливність до почуттів інших людей, співчуття, переживання почуттів із іншими людьми [303].

Переживання у дошкільників досить часто виступають єдиним чинником, що спонукає або гальмує активність. На думку В. Асєєва, одна із функцій емоцій полягає в тому, що вони визначають значущість об'єкта, суб'єкта чи явищ довколишнього середовища, на їх модальність, позитивність чи негативність. Діти молодшого дошкільного віку здатні швидко давати оцінку-штамп “добрий – поганий”, досить лише однієї несприятливої ситуацію, як одразу іде незадовільна оцінка “ти поганий”. Причиною є недостатній досвід переживань. Саме тому варто “формувати у дітей досвід переживань і відчуттів та водночас необхідність обережності в спонуканні дитини до вживання у мові

оцінок, які швидко перетворюються у мовні штампи” [122, с. 24]. Значення емоцій полягає в тому, що “емоції дитини розглядаються передусім як внутрішня система підкріплення, мотивація до пізнання і діяльності, система афективної селекції “корисних” з точки зору генетичної програми розвитку стимулювальних ситуацій і форм поведінки на цьому віковому етапі” [162, с. 123].

За допомогою почуттів дитина виявляє своє ставлення до того, що їй подобається чи не подобається, що хвилює, чому вона радіє (почуттєва сфера формується, під впливом виховання). Роль почуттів підкреслював у своїх творах К. Ушинський: “ніщо – ні слова, ні думки, ні навіть вчинки наші не виражають так якісно і правильно нас самих і наше ставлення до світу, як наші почуття; у них відбивається характер не окремої думки, не окремого рішення, а всього змісту душі нашої і її будови” [263, с. 117-118].

Особливістю дітей дошкільного віку є те, що ситуативна емоція виконує функцію оцінки. Пізніше емоційні оцінки диференціюють у свідомості дитини предмети на приємні та неприємні, формуючи вибіркоче ставлення до них. Таким чином, ці оцінки слугують для упорядкування впливу зовнішнього світу, вони є одномірної форми (добра – погана), оскільки дитина швидше здатна усвідомити “яка я”, ніж “хто я”. Емоційні оцінки збуджують дитячу активність, або, навпаки, гальмують. Вони можуть бути різного ступеня інтенсивності: від емоційного тону відчуттів до усвідомлених оцінок (оцінних дій). Така емоційно-оцінна поведінка легко фіксується (незалежно від предметного змісту) на ранніх етапах розвитку дитини [122, с. 22].

Дошкільний вік характеризується інтенсивним емоційним життям, тому в цей період важливо дбати про емоційний розвиток дитини. Ставлення дітей до близького їм оточення сповнене почуттями, які спонукають їх до пізнання, мотивованої діяльності. Дошкільники ще не здатні приховувати своїх почуттів і проявляють їх як реакцію на ситуацію, що склалася. Дитина одразу відповідно реагує на похвалу, зацікавлення – проявляє гаму почуттів задоволення, радості і т. д. У старшому дошкільному віці почуття стають більш стійкими. Якщо

раніше, окрім батьків і близьких, дитина нікого не сприймала, то в цьому віці вже з'являються улюблені друзі, улюблені місця, де дитина любить проводити час. Важливою умовою розвитку емоцій у дитини є те, наскільки у неї організована здатність до емпатії, тобто вміння поставити себе на місце іншого (найкраще організовувати цей досвід на практиці, в ідеальній уяві дитини). Головною умовою є досвід взаємодії дорослого і дитини, позитивна емоційна валентність та емоційна привабливість, яка походить від дорослого. Якщо з якихось причин порушується контакт дитини та дорослого, дитини стає безпомічна у засвоєнні предметного змісту (емоційне реагування знижується) [122, с. 27].

З огляду на спрямованість дослідження, становлять інтерес особливості емоційно-чуттєвої сфери дошкільника, психологічні механізми впливу на його розвиток. За даними психологічних досліджень, емоційні процеси у ранньому дитинстві проходять певні етапи розвитку. Розглянемо їх, починаючи з періоду немовляти. Перші емоції дитина здатна відчувати одразу після народження (фізіологічні потреби), негативні емоції виникають на 1 - 2-му місяці життя (фізіологічні потреби). Для 3-го місяця характерне виникнення “комплексу пожвавлення” – позитивних емоцій, для 6-го – поява таких емоцій, як образа та незадоволення. На першому році життя з'являється симпатія – передумова розвитку почуття обов'язку, турботи, любові (Ю. Лисенко) та почуття здивування. Виявляється симпатія дитини до людей, які тривалий час із нею спілкуються (спілкування дорослого є умовою виникнення позитивних емоцій у дитини). Емоційні реакції дитини у довербальний період є головним засобом взаємодії [111, с. 129-140].

Зарубіжний психолог К. Бріджес визначив у онтогенезисному розвитку емоцій поступову диференціацію на основі первинного збудження: у 3 місяці – поява задоволення, незадоволення, гніву; у 4 місяці – з'являється відраза; 5 місяців – страх; 9 – 11 місяців – радість та прив'язаність [305, с. 324-341].

Новоутворенням, що відбувається у дитини протягом 1–3-х р. ж., є виникнення почуттів до об'єктів, яких вона не бачить у цей момент (сумує за

мамою) та відмічається розвиток вищих почуттів. Перші моральні вчинки (О. Запорожець, Л. Неверович) проявляються у 4 – 5 років, змінюється зміст афектів – виникає синтонія (реагування дитини на емоційний стан інших людей, що є основою співчуття), співпереживання, почуття обов'язку, здатність до усвідомлення своїх вчинків, почуття сорому, совісті – і стає основою мотивації у дошкільників [87, с. 59-73].

У цьому віці відзначається здатність до ідентифікації. За дослідженнями Д. Фельдштейна, дитина враховує не лише свою думку, а й інших, вона здатна наслідувати суспільні функції близьких людей. Ж. Піаже довів це за допомогою тесту, що може бачити лялька з різних місць. Якщо у дитини не розвинена здатність до ідентифікації, то вона не зможе дати відповідь. Результатом було те, що у 3 – 4 роки дитина здатна ставити себе на місце іншого і досягає високого рівня до кінця 5-го року життя [267, с. 151]. У старшому дошкільному віці дитина намагається встановити схожість та відмінність з близькими їй людьми – батьками, братами, сестрами тощо. У неї з'являються почуття радості, гордості за вчинки інших, дитина “копіює” моральні стандарти, поведінку, манери людини, на яку хоче бути схожою. О. Кононко [111, с. 63] визначає за результат процесу ідентифікації – розвиток зачатків почуття совісті, вміння поділяти чужі переживання, продумувати і планувати стосунки з близькими людьми. Суттєвою зміною ролі емоцій старших дошкільників є те, що вони перетворюються у суб'єкти емоційних переживань

У формуванні цих процесів важливого значення набувають не лише близькі дитині люди, й персонажі літературних творів, поведінку яких вона апробує у своїх вчинках, доки почуття не стають утвердженими та стабільними: “Завдяки почуттям у дошкільника виникають ті чи ті моральні орієнтири, стабілізуються цінності, утверджуються часові обмеження, що дозволяють формуватися довільній поведінці з її фінальністю, результативністю, завершеністю” [46, с. 36]. Ці зміни, що відбуваються у психічному розвитку старших дошкільників, визначають специфіку цього вікового періоду.

Вік 5 – 7-ми років життя дитини характеризується розвитком естетичних, моральних та інтелектуальних почуттів. Дитина здатна оцінювати добре та погане, прекрасне та огидне в житті, літературі та інших видах діяльності. Особливостями емоційного розвитку дітей дошкільного віку (за Г. Урунтаєвою) є: засвоєння соціальних норм вираження почуттів; зміна ролі емоцій у процесі діяльності, формування емоційного захоплення; становлення більш свідомих, узагальнених, розумних, довільних, позаситуативних почуттів; формування вищих почуттів – моральних, інтелектуальних, естетичних [262, с. 260].

Моральні почуття (за П. Якобсоном) – це такі, які відчуває людина при сприйманні явищ дійсності під призмою морального начала від категорій моралі, вироблених суспільством [303, с. 261]. Ці почуття проявляються в емоційних ставленнях особистості до своєї поведінки та поведінки інших. До моральних почуттів відносять і почуття патріотизму, яке нерозривно пов'язане з почуттям національної гідності, гордості, національної самосвідомості, почуття поваги, любові [236, с. 874].

У поведінці дітей старшого дошкільного віку відзначається інтенсивне засвоєння моральних норм та чинників, виникнення соціальних мотивів і емоційних переживань здійснюється не шляхом пасивної адаптації дитини до потреб середовища, що її оточує, а відбувається в активній формі, у процесі діяльності, яку дитина здійснює” [209, с. 33]. Моральне виховання (Л. Виготський, І. Бех, І. Мар'єнко) визначає єдність зовнішніх і внутрішніх умов. Зовнішні умови стають внутрішніми, переборюючи низку перетворень, щоб відбувся цей процес перетворення; є необхідність певного збудника, при якому зовнішні дії переходять у внутрішні через узагальнення. Ця внутрішня сила є визначальною у моральній поведінці, незалежно від зовнішніх ситуацій. Задля завершення цього процесу необхідно щоб зовнішні впливи справляли на дитину сильне враження, викликали глибокі емоційні переживання.

І. Мар'єнко сформулював правила виховання почуттів: організація життя дитини таким чином, щоб відбувалося зіштовхування подразників, між якими повинно бути перенесення зовнішнього почуття на внутрішнє; подання

інформації повинна справити враження на почуття дитини; емоційні реакції мають стати в основі подання знань; викликати «живі почуття» гніву, радості, гордості, оскільки через них легше впливати на поведінку [155,с. 43].

Одним з найважливіших та найвищих моральних почуттів, що формуються у дошкільників, є почуття патріотизму. Це почуття є одним із найсуттєвіших показників моральності особистості. Моральний аспект патріотизму бере витoki із сутності поняття “патріотизм”, що означає любов до Батьківщини. Термін “батьківщина” етимологічно походить від найрідніших людей – батьків. Таким чином, патріотизм – це складний комплекс почуттів, що включає любов до Батьківщини, яка починається з любові до матері, рідної природи, рідних місць, рідного міста чи села. Свої витoki патріотичні почуття беруть з найближчого оточення, з яким дитина починає взаємодіяти від народження. Найбільш сприятливим для виховання патріотичних почуттів є дошкільний вік, коли активізується інтерес дитини до соціального світу, суспільних явищ. Сензитивність цього вікового періоду полягає ще й у пріоритетності емоційної сфери дошкільника, який іде у своїх вчинках переважно за почуттями.

Патріотичні почуття формуються у ранньому дитинстві зі сприйняття рідного краю, близького оточення. За П. Якобсоном, патріотичні почуття – це перший із яскравих проявів моралі, що формується і розвивається, стає більш зрілим і свідомим: “Тому і суттєво, щоб усі моменти ознайомлення дитини з рідною країною, з її культурою, з її минулим, з її духовним багатством породжували у ній глибокий емоційний відгук [303, с. 203].

Аналіз літературних джерел дав змогу виокремити основні *напрями* виховання патріотичних почуттів, як-от:

- народознавчий напрям – суб’єктивне ставлення до батьків (любов, турбота, повага тощо), сім’ї, родини, роду, народу, який має спільну батьківщину (чуття єдиної родини);

- українознавчий напрям – ціннісне ставлення до духовного світу своєї нації: історії, культури, мови, народних традицій, звичаїв, національних символів; здатність до національного самовизначення;

- краєзнавчий напрям – суб'єктивне ставлення до місця народження, проживання та поховання членів роду; знання про вулицю, місто (село), край, природу та географію своєї держави.

Основою патріотизму є національна свідомість, що відображає дійсність у мисленні особистості. У процесі формування свідомості і, зокрема національної свідомості, задіяні афективна, когнітивна та дійова сфери особистості. Ці сфери перебувають у нерозривній єдності, оскільки передбачають формування знань про історію та сучасність народу, держави на основі чуттєвої сфери і закріплення у практичній діяльності.

Існує ще один засіб виховання патріотичних почуттів у дитини – це активне використання державної мови. Важко уявити француза, який любить свою Францію, але не любить та не використовує у спілкуванні французької мови. Натомість в українському середовищі багато з українців, як пережиток радянського мислення, розмовляють мовою сусідньої держави. Навіть в умовах гібридної війни із сусідньою Росією, в соціальних мережах не перестає точитися дискусія навколо мовного питання. Значна частина респондентів стверджують, що якби українська влада з моменту проголошення незалежності приділила належну увагу українізації - не було б захоплення росіянами Криму і війни на Донбасі. Натомість інша частина, стверджує, що патріотичні почуття не пов'язані з мовою, якою людина розмовляє, бо вони відображають її ставлення до держави в цілому і до почуття власної гідності, як представника держави.

Тож розглянемо як до мовного питання ставилися провідні українські педагоги. Так, зокрема, Б. Грінченко [60], І. Огієнко[180], С. Русова [222], Я. Чепіга [282], В. Сухомлинський [245] у своїх працях підкреслювали той факт, що на дитину впливає середовище, оточення в якому вона перебуває. Тому так важливо виховувати дитину рідною мовою, в дусі національного

колериту. Зазначені педагоги вважають, що дитина не повинна бути відірваною від свого коріння, де народилася.

Я. Чепіга у своїй праці «Національність і національна школа» писав: «Рідна мова – це народний скарб; у ній зібрано й сховано найцінніше, найкраще, найдорожче, - все що підносить людину до найвищих ступенів культурного рівня, на чім базується її поступове, моральне й культурне життя, - його минуле і його майбутнє. Мова – то праця народного духу, його жива діяльність. І через те вона стає яскравим виразом окремої людини і цілої народності» [24, с. 51]. На його думку, потрібно об'єднувати, розвивати та виховувати духовні й природні сили народу через мову, не йти супроти дитячої природи й обов'язково стежити за зовнішніми цілями народу через навчання та виховання рідною мовою [24, с. 55]. Цінними думками для нашого дослідження є порівняння необхідності рідної мови у навчально-виховному процесі дітей до природних явищ, без яких взагалі неможливе життя, «рідна мова так само потрібна для освіти дитини, як чисте повітря і світло для нормального розвитку організму» [24, с. 55].

Інший відомий педагог О. Духнович відстоював ідею національного виховання дітей та вважав, що воно розвиває в них глибокі патріотичні почуття. Звертав увагу на важливе значення рідної мови для дитини, вважав, що вона розвиває її природні сили. «Навчання чужою мовою є протиприродним і затримує розвиток здібностей дітей, воно безсиле й гальмує поступ особистості й народу» [23, с. 60].

Роль рідного слова та рідної мови у вихованні патріотизму також підкреслював В. Сухомлинський: «...століттями мова народу була тією повноводною річкою, яку ми називаємо поезією. Поетична грань жила в слові, і слово було немислимим без неї, як немислима річка без води. Наші діди і прадіди були поетами, слухаючи осінніми й зимовими вечорами казку про Солом'яного Бичка, про Івасика-Телесика і трьох братів. Через слово вони передавали свої заповіді, свою любов до рідного краю» [251, с. 136].

Рідна мова, якою розмовляє дитина, рідна природа, яка її оточує – викликає гордість, гідність, повагу у дитини і формує патріотичні почуття. Задумуючись про витoki цих почуттів, ми пригадуємо ліс, річку, луки, місцевість, де народився. Все це поступово оживає для дитини: від загального сприймання відбувається перехід до конкретного – з'являються улюблені тварини, дерева, стежка, що веде до річки. І ці почуття стають близькими, закарбовуються в пам'ять на все життя. Таким чином, природне середовище ознайомлює дитину з Батьківщиною. В. Сухомлинський з цього приводу писав: «як важливо маленькому дереву укріпити коріння, від могутності якого залежить його життя, так і дитині, виховати почуття любові до Батьківщини для подальшого життя» [245, с. 224].

Про значення і роль мови писав також класик педагогічної науки у книзі «Сучасне українське виховання» О. Вишневецький: «Неабияке значення в процесі усвідомлення етнічної приналежності має рідна мова, якій до певного часу не повинні заважати інші мови. Через неї дитина засвоює національний спосіб мислення, характерні для нього категорії та образи, ставлення до моральних цінностей тощо» [39, с. 97].

Цінним для дослідження стало висловлювання К. Ушинського, що вже міцно увійшло у свідомість педагогів і набуло ознак прецедентного тексту: «Мова народу кращий, що ніколи не в'яне й вічно знову розпускається цвіт усього його духовного життя, яке починається далеко за межами історії. У мові одухотворюється весь народ і вся його батьківщина: в ній втілюється творчою силою народного духу в думку, в картину і звук небо вітчизни, її повітря, її поля, гори й долини, її ліси і ріки, її бурі й грози – весь той глибокий, сповнений думки й почуття голос рідної природи, який гучно лунає в любові людини до її інколи суворої батьківщини, який виразно відбивається в рідній пісні, в рідних мелодіях, в устах народних поетів» [265, с. 269].

Серцевиною ідеї народності у процесі виховання К. Ушинський вважав служіння народові. Таке виховання розвиває у дітей глибокі національні та патріотичні почуття, яке досягається за допомогою рідної мови. К. Ушинський

називає її «матір'ю всіх мов», «природним вихователем», «цвітом духовного життя народу» і доводить, що рідна мова зв'язана з природою та психологією нації, якій вона належить. Підтвердженням цього є цитата з праці «Рідне слово»: «Не умовних звуків тільки вчиться дитина, вивчаючи рідну мову, а п'є духовне життя й силу з рідної груді рідного слова. Воно пояснює їй природу, як не міг би пояснити її жоден природознавець, воно ознайомлює її з характером людей, що її оточують, з суспільством, серед якого вона живе, з його історією та його прагненнями, як не міг би ознайомити жоден історик; воно вводить її в народні вірування, в народну поезію, як не міг би ввести жоден естет; воно, нарешті, дає такі логічні поняття й філософські погляди, яких, звичайно, не міг би дати дитині жоден філософ» [245, с. 124].

Можемо не погоджуватися зі словами відомих педагогів щодо значення мови у вихованні патріотичних почуттів, проте маємо констатувати факт, що ті регіони України, де найменше відбувалося спілкування державною, національною мовою, на сьогоднішній день перебувають або в зоні відчуження, або в зоні воєнного конфлікту. Що ще раз дає нам підстави стверджувати про важливість національної мови у розвитку патріотичних почуттів народу.

Важливість виховання патріотичних почуттів відзначав також І. Огієнко, і передусім через пісні, звичаї, традиції, мову українського народу, в яких розкривається національний характер. Він зазначав, що: «У мові наша стара і нова культура, ознака нашого національного визнання» [181, с. 239]. Центральним стрижнем його системи є ідея «виховання історією», щоб дитина знала про своє минуле, свій рід.

Українські дослідники (Л. Артемова, А. Богуш, Н. Лисенко, Т. Поніманська, Н. Рогальська, М. Стельмахович), розглядаючи проблеми народознавчого характеру, наголошують на важливому значенні ознайомлення дошкільників з історією України, частково розкривають проблему патріотизму. У 60-80 рр. ХХ ст. дослідники Л. Беляєва, С. Козловська, К. Назаренко та ін. досліджували проблему ознайомлення дошкільників з окремими аспектами

суспільного життя, що також є важливим складником становлення патріотичних почуттів.

Думки педагогів знайшли своє відображення в лінгводидактичних студіях А. Богуш, Н. Гавриш, Н. Дикої, О. Горошкіної, Т. Котик, С. Карамана, О. Копусь, В. Ляпунової, Т. Садової та ін. Вчені стверджують, що мова є унікальним засобом прилучення людини до цінностей духовної культури різних поколінь. Опановуючи рідну мову, дитина зростається корінням із історичною та культурною спадщиною свого народу. Виховання з перших років життя інтересу до мови, до образних слів та словосполучень, до влучних виразів, до прислів'їв та приказок, прагнення до спілкування рідною мовою – це надійний шлях до опанування мовленням, формування високодуховної особистості, патріотичної гідності людини [30]. Патріотичні почуття для дітей дошкільного віку проявляються в першу чергу через високоморальні почуття до матері та рідної землі, що характеризуються позитивним емоційним піднесенням любові до сім'ї (родини), рідної природи, рідної мови, традицій та звичаїв, державних та народних символів до Батьківщини.

За даними дослідників психологічних засад патріотизму (Б. Ананьєва, Л. Виготський, І. Гальперін, Д. Ельконін, Г. Костюк, О. Леонт'єв, Г. Люблінська, П. Якобсон), у дітей старшого дошкільного віку є здатність до самооцінки, мотивації вчинків, усвідомлення себе як особистості, що може слугувати становленню патріотичних почуттів у дошкільників.

Тож представлений аналіз наукових джерел дозволяє визначити зону формування патріотичних почуттів у дитини дошкільного віку, що є перетином: когнітивно-інформаційної сфери дитини (знання про історію рідної землі, державні та народні символи тощо), емоційно-почуттєвої (проявляється через любов до матері, сім'ї, рідної природи, рідної мови тощо); потребово-мотиваційної (цікавість до історії, звичаїв, традицій рідної землі та народу, потреби наслідувати національних героїв тощо), поведінково-регулятивної (засвоєння норм моральних комунікативних принципів національної поведінки,

наслідування моральних авторитетів, проявлення духовних цінностей в щоденній поведінці тощо).

1.4. Вплив художньої літератури на виховання патріотичних почуттів у старших дошкільників

Художнє слово є дієвим засобом виховання почуттів дитини. Тому важлива роль у процесі виховання патріотичних почуттів дошкільника належить художнім творам.

Художня література як засіб виховання була предметом дослідження багатьох учених у різних напрямках педагогічної науки, зокрема: вплив на інтелектуальний розвиток дитини (А. Богуш, О. Динесюк, Н. Маліновська, О. Потебня, Л. Присяжнюк, Ю. Руденко та ін.); на емоційно-почуттєву сферу дитини (С. Бакуліна, А. Богуш, Н. Гавриш, А. Кошелєв, Н. Кирста, О. Монке, В. Плахтій, В. Сухомлинський, Р. Ткач та ін.); потребнісно-мотиваційну сферу дошкільників (Н. Гавриш, Л. Гридковець, А. Просенюк, Л. Фесенко та ін.); поведінково-регулятивну сферу (Л. Кадирова, А. Карнаухова, Я. Неверович, Л. Стрелкова, І. Попова та ін.); цінності дітей та їх духовний розвиток (Н. Богданець-Білокаленко, А. Богуш, В. Драченко, Н. Лисенко, Н. Сиротич та ін.).

Аналізуючи виховне значення художніх творів для дітей, І. Франко визначав їх роль у вихованні патріотичних почуттів та високих моральних якостей: «Оті простесенькі сільські байки, як дрібні тонкі корінчики, вкорінюють у нашій душі любов до рідного слова, його краси, простоти і чарівної милозвучності. Тисячі речей у житті забудете, а тих хвиль, коли вам люба мама чи бабуся оповідала байки, не забудете до смерті» [277, с. 134].

Літературу як засіб виховання розглядав О. Потебня, визначаючи її як засіб інтелектуального, морального, естетичного виховання (вона дає перші уявлення доквілля, природу, знайомить з нормами моралі, вчить бачити прекрасне, виховує любов до батька-матері тощо), це позитивно впливає на

почуття і розум дитини [203]. А. Макаренко, вказуючи на її роль та місце у дитячому читанні та вплив на всебічний розвиток особистості [147], звертав увагу на унікальність літератури з метою всебічного впливу на дитину, позитивного чи негативного. Необхідною умовою вважав дослідження літератури, специфіки твору, жанрового змісту. Роль художньої літератури висвітлено в статті «Стиль дитячої літератури», у якій акцентовано на морально-етичних темах, які викликають у дітей високі почуття [150, с. 45].

Художня цінність і виховне значення художньої літератури (за А. Макаренком) полягає в таких якостях, як: реалістична повнокровна правда, яскравість, вразливість образу та емоційний підйом. Педагог виділяє також стильові особливості: характер – щоб дитина бачила позитивного і негативного героя і відповідно до нього ставилася; живопис – для підсилення зовнішності дитячої художньої літератури: сюжет – якомога простіший та фабула, що тяготіє головних героїв [148, с. 223-232].

Виховному потенціалу літератури, як могутньому чиннику виховання підростаючого покоління, впливу на формування особистості дошкільника приділяли увагу Н. Богданець-Білоskalенко, А. Богуш, Н. Гавриш та ін. Виховна та естетична цінність художнього слова зумовлена специфікою мовних засобів виразності, оскільки мова літературного твору є найкращим прилученням дітей до краси художнього слова, уміння добирати слова, які найкраще передають його зміст, висловлювання, розкривають у логічній послідовності тему та головну думку. Художній аналіз творів підводить дошкільників до заглиблення у їх зміст. Ця якість обов'язково співвідноситься з розумінням головної думки твору, розумінням ситуації, специфіки умов мовлення при доборі найбільш відповідних та влучних слів.

Слід зазначити, що В. Сухомлинський вважав «образ рідного слова» могутнім засобом патріотичного виховання дітей, наголошуючи, що саме рідна мова є найголовнішою ознакою держави, невідомою частиною Батьківщини. Педагог закликав: «Ніколи не забувай про свою теплу, затишну колиску, з якої

ти вилетів як пташеня, що якби не вона – ти був би ніщо, перед тобою не відчинилися б двері у величезний світ Батьківщини» [250, с. 167].

Дуже важливими, на думку В. Сухомлинського, є образи рідної природи, докільля, домівки і потрібно, навіть необхідно, зауважує педагог, щоб ці образи «залишилися у пам'яті на все життя... які втілюють у собі перші уявлення про Вітчизну». І образ рідного докільля, батьківської хати, природи, срібні переливи співу жайворонка в небі – вчений називає «патріотичним стрижнем любові людини до Батьківщини». Надаючи такого великого значення слову рідної мови у вихованні патріотичних почуттів, В. Сухомлинський радить педагогам: «Шукайте в невичерпній скарбниці нашої рідної мови перлини, які запалюють вогник захоплення в дитячих очах ... вміти користуватися словом – велике мистецтво [245, с. 167]».

В. Сухомлинський наголошував, що за допомогою художньої літератури непримітний куточок рідного села – верба, що схилилася над ставом, вишневий садок, могутній осінній дуб – сприймаються, як частина Батьківщини [250].

Отже слово художньої літератури має неабиякий вплив на дитину від самого її народження. Спочатку це слово народне, фольклорне. Адже саме у фольклорі міститься багато знакових для кожного народу слів, які сприяють прилученню дитини до народної культури, даючи відчуття рідного, свого, а разом із тим, формує патріотичні почуття. Це такі слова-знаки національної культури: верба, чорнобривці, садок вишневий, кладочка, соловейко, вишиваночка, писанка тощо. Саме вони закорінюють дитину в національну культуру, дають їй відчуття свого, рідного.

Проте, як слушно зазначає Н. Богданець-Білоskalенко, «декому вони можуть видатися застарілими з погляду урбанізованого суспільства, однак вони є частинками цілого усвідомленого почуття та ставлення до головного – своєї рідної землі, Батьківщини» [24].

В. Сухомлинський виділяє культ Батьківщини, культ людини, культ книжки, культ рідного слова. Любов до Батьківщини починається корінням із малого і починається з любові до матері, батька, бабусі, дідуся: «Батьківщина

починається для дитини з шматочка хліба і ниви пшениці, з лісової галявини і блакитного неба над маленьким ставом, з пісень і казок над колискою» [247, с. 219].

Психологи (Л. Виготський, О. Нікіфорова) зазначали, що художня література сприяє вихованню почуттів, спрямованості особистості, що сприяє свідомому сприйнятті довкілля. Вивчаючи вплив літератури на дитину, О. Нікіфорова доводить, що література має здатність виховувати у дітей любов до Батьківщини, прагнення допомагати дорослим, співчувати та співпереживати чужому горю. Вона лише тоді здатна викликати почуття, якщо зміст відповідає потребам дитини [176].

На важливості художньої літератури як одного з ефективних засобів виховання патріотичних почуттів свідчать проаналізовані праці (С. Карпова, Н. Карпінська, Н. Молдовська, Л. Славіна, Н. Циванюк та ін.) До переваг цього засобу дослідники відносять здатність впливати на вияв ставлення дітей до літературних персонажів. Зокрема, висловлювання Н. Карпінської про те, що діти швидко і правильно виявляють своє ставлення до героїв літературного твору. Вчинки героїв вони зіставляють із власним досвідом і переносять на себе, рідних, друзів. Їхня оцінка дій та моральних вчинків набуває вже більш свідомого характеру [101]. Л. Славіна стверджує, що перша оцінка вчинків героїв доступна в переддошкільному віці: «добрий – поганий». Така моральна оцінка формується у емоційному ставленні до героя. Досліджуючи особливості сприймання дошкільниками художніх творів, Н. Циванюк дійшла висновку, що в дошкільників віком 4-6 років життя формуються моральні уявлення “добрий – поганий” як первинні моральні категорії. Діти здатні аналізувати відносини, дії, проявляти позитивне і негативне ставлення до героїв твору – оцінювати дії, виходячи зі змісту моральних понять [280].

У контексті особистісно зорієнтованої моделі сучасної освіти концептуально важливим є положення про здійснення педагогічного впливу через внутрішній світ дитини. Першими сходишками до внутрішнього світу дитини є позитивні емоційні переживання, які за умови цілеспрямованого

виховного процесу, перетворюються у почуття. За визначенням П. Якобсона, почуття є стійким емоційним ставленням до певних явищ дійсності [302, с.26].

За О. Запорожцем, дошкільники вже здатні співпереживати з героями літературного твору, проявляти свої почуття та власне ставлення, вони з розумінням ставляться до позиції того чи того героя, радіють та засуджують, переживають події, подумки допомагають позитивному герою і навпаки, засуджують вчинки негативних персонажів, що є свідченням того, що діти старшого дошкільного віку не егоцентричні у сприйманні твору, на його основі у них формується суб'єктивне ставлення до конкретних подій. У цьому контексті цінною є думка О. Запорожця, що «сприймання твору художньої літератури є особливою творчою діяльністю і, що кінцевим результатом від реакції на вчинки героїв у дошкільників є формування нового суб'єктивного ставлення до оточуючого» [87]. Особливо це важливо під час читання художніх творів патріотичної тематики в контексті формування патріотичних почуттів. Перебіг таких процесів, як співчуття та співпереживання у дітей дошкільного віку, знайшов відображення не лише у вітчизняній науці (А. Кошелева, Я. Неверович, Л. Стрелкова які розглядали емоційну ідентифікацію з персонажами творів), а й у зарубіжній (Вілмер, Стотланд) [307, с. 248], [306, с. 162].

Задля формування в дітей стійкого інтересу до певних подій, рідної місцевості важливо вплинути на емоції дитини. З-поміж засобів впливу, становлення патріотичних почуттів у дошкільників науковці виокремлюють художню літературу, що є ключем до свідомого сприймання дитиною довкілля. Вплив художньої літератури на особистість дошкільника має важливе значення, оскільки у доступній формі дає змогу сформуванню особистісних якостей, власне ставлення до різних явищ.

Аналіз психолого-педагогічних досліджень (Р. Жуковська, Н. Карпинська, М. Коніна, Л. Пеньєвська) свідчить про особливу роль літератури у вихованні в дітей сміливості, чуйності, совісті тощо. Розкриттю значення дитячої літератури як засобу виховання дошкільників та учнів також

присвячено низку праць (О. Білецький, Н. Богданець-Білокаленко, Н. Волошина, О. Зубарева, А. Каніщенко, Л. Кіліченко, С. Ковальчук, А. Костецький, В. Пабат, В. Плахтій, О. Савченко, Н. Скрипченко, А. Терновський, Ю. Ярмиш та ін.).

Одним із ефективних засобів впливу на почуття дитини є емоційне забарвлення слова, яким багата дитяча художня література. Твори художньої літератури розвивають сприйнятливість, емоційність дитини, формується її суб'єктивний світ. У процесі сприймання твору дитина проживає певні події (перевтілюється). Чим сильніші переживання, тим багатшими стають почуття. На цьому наголошувала і дослідниця О. Кубасова, вивчаючи особливості сприймання художніх творів та їх вплив на почуття дітей. Вона акцентувала увагу, що діти орієнтуються передусім на емоційну виразність художнього тексту, що найкраще сприймається у виразному читанні дорослим (вчителем, вихователем) [132].

Для більш глибокого розуміння впливу художнього слова на дитину повернемося до його витоків. Найперше уявлення про світ дитина одержує з колискових пісень – невеликих римованих творів, дуже близьких до замовлянь. Саме вони як складники культури народу є могутнім засобом пізнання історичних особливостей його розвитку, духовності, його ідеалів. Це і є перші уроки духовності. Адже саме духовність відрізняє людину від тварини. Від першої колискової до складного літературного твору в духовний світ дошкільника поступово приходять знання про складний, різноманітний, багатогранний світ, сповнений емоцій та почуттів.

Прилучення дітей до свого рідного починається від народження, від наспівування простих народних пісеньок, невеличких віршиків, оповідань, казок. На важливість впливу фольклору на патріотичну свідомість дітей наголошували А. Богущ, Н. Богданець-Білокаленко, С. Мишанич та ін. Характерною особливістю фольклору є усна форма творення й передачі досвіду, побуту, а саме передача з вуст у вуста, шліфування і набуття значення

«народної перлини» передача від покоління до покоління як найдорожчої спадщини.

Український фольклор різноманітний за жанровою характеристикою і поділяється на прозовий (художня проза і документальна) та поетичний. Фольклорні твори (колискові, пісні, приказки, примовки, заклички, забавлянки, мирилки, вірші, потішки, казки, оповідання тощо), збуджують дитячу уяву до аналізу доброго й поганого, ласкавого та грубого героя і має особливе значення. Поетичну групу українського фольклору складають пісні та думи. Українська народна пісня – це джерело культури, традицій та звичаїв, відображення народного побуту на всіх етапах життя. Розрізняють календарно-обрядові, трудові, пісні, колядки та щедрівки, обжинкові, весільні, хороводні, історичні – усі вони є відтворенням життя та побуту людини.

Із фольклору починається знайомство з художнім твором, зокрема, з колисковою піснею. Колискова дає дитині перші уявлення про світ, ознайомлює з національним одягом (“...налинули гулі, сіли на воротях в червоних чоботях. Сіли на колищі в червонім намисті...”) [71, с. 44], з природою (“Пішла у вишневий садочок”, “І піду я сама в долину по червону калину” [260, с. 141]), [260,с. 20-30], тваринами (“Ой ти, коте мурий, коли б такий другий, щоб вас була пара, щоб дитина спала...”) [71, с. 31], пестушками та потічками, цінними коротким та багатим змістом, закличками, що привертають дитячу увагу до сонця, дощу, вітру, прислів'ями, що є взірцем практичної філософії, приказками – багатими за змістом, що зумовлює їх пізнавальне та виховне значення.

Забавлянки, утішки, пестушки – коротенькі віршики або пісеньки, покликані підтримувати позитивний емоційний досвід дитини. Це перші елементарні словесно-рухові ігри з дитиною, вони мають на меті ознайомлення з побутом та працею українського народу: «Печу, печу хлібчик», «Кую, кую чобіток». Дитина здатна з раннього дитинства ввібрати поетичну красу, мовні перли коротеньких віршованих текстів, що сприяє швидкому запам'ятовуванню та відтворенню.

Віршовані тексти також мають велике значення для емоційно-почуттєвого розвитку дитини, оскільки вони дозволяють дитині концентруватися на головній ідеї в короткому змісті, відзначаються образністю висловів, поетичністю, римованістю, стислістю та дозволяють передати не тільки змістовну думку, але й емоцію у доступній для дитини формі [280].

Особливе місце у розвитку дитини має казка. Українські народні казки образністю не лише збуджують психічні процеси, вони допомагають у ролях краще уявити суть твору, ідейний зміст. Вони насичені художніми засобами, які підсилюють емоційність твору за допомогою алегорій, гіперболізації, повторів, зачину та кінцівки («Жили-були дід та баба...», «Де-не-десь у далекім царстві, далекім госуларстві жив собі цар та цариця», «За сіма горами, за сіма ріками жив цар...», «...і ми там були, мед-пиво пили, по вусах текло, а в рот не попало», «...от вам казочка, а мені бубликів в'язочка», «...і тут нашій байці кінець», «...розбився горинець – нашій казці кінець»). Казка є джерелом народної мудрості, яка у простій та доступній формі вчить уявляти, розуміти, осмислювати. Це яскраво видно, коли дошкільник реагує співчуттям та переживанням за долю позитивного героя, який викликає позитивні емоції. Дитина таким чином вчиться відрізнати характер вчинків і намагатися діяти в житті, наслідуючи добро.

Казки за допомогою образного мовлення, персоніфікації вчать моральних вчинків, викривають позитивні й негативні риси героїв, діти вчать наслідувати прекрасне: “вони не тільки щиро співчують улюбленим персонажам казок чи розповідей, уболювають за виграш або бурхливо реагують на порушення правил у грі, але й довше залишаються під впливом своїх переживань. Здатність дітей до співпереживання пояснює великий виховний вплив на них художніх образів” [171, с. 25].

Значення української народної казки для дітей дошкільного віку досліджувалося в різних напрямках: реалізація методичних прийомів роботи з казкою (В. Алієва, І. Насрулаєва, О. Трифонова, Л. Фесенко); драматизація та інсценування казки (М. Львова, Н. Карпінська, О. Кубасова); морально-

естетичне виховання (Г. Арзямова, Л. Байкієва, Н. Салімханова, Н. Светловська), визначення виховного потенціалу казки (М. Коніна, С. Литвиненко, Л. Стрілкова, О. Соловійова, О. Усова).

Літературний казковий твір впливає на емоційно-почуттєву сферу: «...під впливом почуттів, що пробуджуються казковими образами, дитина вчиться мислити словами», «без казки – живої, яскравої, що оволоділа свідомістю і почуттями дитини, - неможливо уявити дитячого мислення і дитячої мови...», «завдяки казці дитина пізнає світ не тільки розумом, а й серцем» [245, с. 176]. Науковці відзначають значення казкової мови, образної і багатой, насиченої високим ідейним змістом, що у грайливій та доступній формі вчить дитину жити, «через казкові образи в свідомість дітей входить слово з його найтоншими відтінками; воно стає сферою духовного життя дитини, засобом виховання думок і почуттів – живою реальністю мислення» [245, с. 178].

Не втрачають актуальності роздуми В. Сухомлинського: «А чи ускладнить казка пізнання істинних закономірностей природи? Ні, навпаки – полегшить. Діти розуміють, що грудочка землі не стане живою істиною, як розуміють і те, що немає Ковалів-велетнів, Баби Яги, Коцюя. Та якби в дітей не було всього цього, якби вони не пережили боротьби добра і зла, не відчули, що в казці відтворені уявлення людини про честь, правду, красу, - їхній світ був би тісним і незатишним» [247, с. 70].

Як зазначає В. Пабат (1997), вивчаючи українську народну казку як засіб формування естетичних почуттів дітей дошкільного віку: «Ознайомлюючи дітей з казкою, дорослі мають замислитися: що ж лежить в основі її змісту, з якою метою вона створена першим автором (чогось навчити, здивувати чи розважити?). А ще – зрозуміти, завдяки яким ціннісним орієнтаціям ця казка є цікавою і для сучасної дитини. Для практичної роботи необхідні знання з фольклористики народної казки, щоб методично грамотно розкривати дітям багатство національної культури» [185, с. 43].

Саме казка допомагає дитині через образи тварин, рослин, явищ природи опосередковано пережити проблемні зони, і завдяки казці базові неусвідомлені

деструктивні моделі поведінки замінюються конструктивними стратегіями взаємодії із зовнішнім світом і зі собою [61, с. 6].

Відомий український казкотерапевт Р. Ткач так визначає вплив казки на розвиток дитини: «З персонажами казок ми вчилися відрізняти добро та зло, щедрість та жадібність, сміливість та боягузтво, милосердя та жорстокість, вірність та зраду. Саме чарівні історії будили нашу уяву і фантазії і допомагали перевтілюватися в казкового героя, щоб разом з ним досягти життєві істини, протистояти спокусам і знаходити вихід, здавалося б, безвихідних ситуацій. Сучасні діти, слухаючи казки, проходять той самий шлях пізнання світу і набуття досвіду...» [254, с. 7].

В. Сухомлинський переконаний, що казка дозволяє дітям зробити перший крок від яскравого, живого, конкретного до абстрактного, крім того сприяє її збагаченню почуттєвого та морального світу без яких «не можливі шляхетність душі, чутливість до людського нещастя, горя, страждання» [251, с. 132]. А емоційне ядро будь-якого твору бере початок із казки, за допомогою якої дитина пізнає світ. У творах «не тільки мудра думка, а й найтонше емоційне забарвлення слова, емоційна схвильованість, радість або смуток, захоплення чи подив, викликані яскравим повнокровним образом народної казки, - ті найтонші душевні порухи, які ми пробуджуємо в дитині...» [251, с. 522].

Цілком погоджуємося з дослідницею А. Карнауховою, що «дитяче бачення світу, образ мислення та жанрова специфіка казки характеризується подібністю у своєму тяжінні до протиставлень і полярностей. Казкові образи не добрі і злі водночас, як це буває у реальному житті, а бувають лише позитивними, або навпаки, різко негативними, і цей аспект казки порівнює її з дитячим світом, адже дитячі оцінки та моральні уявлення також не мають відтінків і напівтонів, не припускають компромісів: якщо змії – злотворець, то в уяві дітей він не тільки жорстокий, ненажерливий, зрадливий, але й огидний зовні. Таким чином, в казці протистоять лише неабиякі сильні й дуже слабкі; неймовірно сміливі й нестерпно боязкі герої. Художня цілісність казкових образів простежується у найтіснішому органічному зв'язку зовнішнього

вигляду персонажа з його «характером», вчинками, мотивами поведінки, тобто казка не припускає і не прощає своїм героям дій, які не відповідають його образу. Ясна й нескладна характеристика позитивних та негативних героїв допомагає дітям розібратися у сутності конфлікту, що відбувся між ними, визначити своє ставлення до них, дати адекватну оцінку їх поведінці» [99].

Аналіз змісту літературних джерел для дітей старшого дошкільного віку дозволив визначити ефективні засоби впливу художньої літератури на:

- інформаційно-когнітивну сферу дитини (дозованість подання інформації; правдивість подання образів; відповідність опису художніх образів віковим особливостям дитини і вплив на емоційно-почуттєву сферу);
- емоційно-почуттєву сферу (емоційне забарвлення слова, здатність твору викликати емоційну схвильованість; образність твору, насиченість високим ідейним змістом; стислість передання змісту; вербальні символи);
- потребово-мотиваційну сферу (альтруїстична мотивація вчинків героїв; подолання труднощів головним героєм; отримання позитивного результату);
- регулятивно-поведінкову сферу (демонстрація принципів позитивної комунікації; прояв героями моральних вчинків; духовно-ціннісні принципи взаємодії головного героя).

Отже, роль художньої літератури як засобу виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку зумовлена віковими особливостями розуміння дошкільником змісту художніх творів, прагненням до наслідування головного герою твору, співставленням їх вчинків із власним досвідом, орієнтація на емоційність та вербаліку творів.

Можемо відзначити, в усіх жанрах усної народної творчості закладено великий потенціал народної мудрості, національного колориту, у них сконцентровано основні моральні почуття: «У фольклорі відтворені та історично збережені властиві для народу риси характеру, мислення, а через рідну пісню, казку, гру дитина вбирає перлини національної культури. І абсолютно очевидно, що любов до Батьківщини зароджується саме в ранньому

і молодшому віці, у той період розвитку дитини, який відрізняється високою сприйнятливістю, образністю» [142, с. 3]. Невеликі за обсягом твори мають високу здатність емоційного та багатофункціонального впливу, вони розважають та задовольняють допитливість. Концентрація, ємкість образу впливає на морально-емоційну сферу дошкільнят.

Схарактеризуємо прислів'я як короткий, стислий поетичний твір афористичної форми, повчального змісту, що дбайливо зберігається історією та передається від покоління до покоління. Народ здавна використовував малі жанри для навчання та виховання дітей, оскільки вони мають подвійний вплив на дитину за формою і змістом. Своєю унікальною поетичною формою вони впливають на дитину: «...животрепетний вияв рідного слова, що вилетіло безпосередньо з його живого глибокого джерела – вічно юної душі народу, що вічно розвивається... Самі дихаючи життям пробуджують до життя й насіння рідного слова, що завжди корениться, хоч і несвідомо, в душі дитини...» [264, с. 426]. Характеризуючи прислів'я як засіб виховання дітей, К. Ушинський зазначав: «прислів'я мають важливе значення при початковому навчанні рідної мови... за змістом наші прислів'я важливі для початкового навчання тим, що в них, як у дзеркалі, відбилосся... народне життя з усіма своїми мальовничими особливостями. Можливо, нічим не можна так ввести дитину в розуміння народного життя, як пояснюючи їй значення народних прислів'їв. В них відбилися усі сторони життя народу... його потреби, звички, його погляд на природу, на людей, на значення всіх явищ життя» [264, с. 426].

Кожне прислів'я чи приказка – це ємка і стисла думка, яку під силу зрозуміти дитині дошкільного віку. Суперечності, що лежить у основі прислів'їв та приказок, багатоваріантність інтерпретації створюють проблемну ситуацію в контексті моральності змісту, що потребує знайти її розв'язання. Особливу цінність для нашої роботи представляють прислів'я про матір, рідний край, природу, Батьківщину. Короткою стислою фразою народ висвітлює свої глибокі патріотичні почуття до рідної землі, свого народу: «Україна мати – вмій за неї постояти», «Україна - твій рідний край, про це завжди пам'ятай», «Де

добрий край, там і під ялиною рай”, “Всюди на світі добре, а в Вітчизні найліпше».

Важливого значення набувають прислів'я та приказки, коли знайомлять з обрядами та традиціями, виховують повагу та шанобливе ставлення до них: «Рушники на кілочку – хата у віночку», «Гарний віночок – краса дівчини», «Без верби і калини нема України». У прислів'ях і приказках зосереджено велику виховну цінність, відображено стан душі українців, їхні вірування і вподобання. На Україну зазіхали різні завойовники, прагнули завоювати її землі, але народ боровся за свободу, волю та незалежність своєї держави: «Сам у неволі, а мрії на волі», «Діждемо пори, що й ми вилізем з нори!» [261, с. 154-156].

З-поміж малих фольклорних жанрів неабияке місце у вихованні патріотичних почуттів дітей старшого дошкільного віку відводиться народним загадкам. Видатний педагог К. Ушинський наголошує, що загадки потрібні для дітей не лише для того, щоб вони їх відгадували, а насамперед, для того, щоб вони вчилися думати і мислити. У давнину походження слова «загадка» означало «думати», «міркувати». Це поетична форма, що свідомо приховує від слухача основне значення, а має лише натяк на розгадування [265].

Віршовані тексти відрізняються великими можливостями та винятковим значенням у вихованні патріотичних почуттів дітей, а саме: концентрацією головної ідеї в короткому змісті, образністю висловів, поетичною, римованою формою, стислістю та можливістю передати змістовну думку доступно для дітей. Вірші сповнені надзвичайної сили вербальних символів, вони ємкі, здатні відкрити світ почуттів та емоцій, історичні цінності, народні звичаї та обряди. Це сприяє вихованню патріотичних почуттів на образах рідного села чи міста, рідної природи – всього того, що вона бачить. Яскраво оспівується рідна мова: «Мово рідна, слово рідне хто вас забуває, той у грудях не серденько, а лиш камінь має...» (С. Воробкевич); краса природи: «Зацвіла в долині червона калина, ніби засміялась дівчина-дитина...», «Тече вода з-під явора яром на долину...» (Т. Шевченко); усвідомлення себе частинкою нації «Маленька українка» (О. Пчілка); патріотична спрямованість «Бережімо Україну!»,

«Український прапор» (Л. Біленька), «Усе моє, що зветься Україна» (Л. Костенко); любов до матері «Мамині руки» (С. Жупанін); повага до минулого «Я Шевченка поважаю» (Р. Завадович). Вірші дають змогу ідентифікувати себе з народом, його життєвими потребами.

Як вже зазначалося раніше, казка має значний вплив на виховання почуттєвої сфери дитини. Казка приходить у дитячі душі в ранньому дитинстві: «Людина, що не вихована належним чином у цій колисці, людина, низька в глибоко особистому, не може бути справжнім сином Вітчизни в громадському. Людська особистість, гармонія етичного Я неподільні й нерозривні. Той, хто забув колиску, з якої піднявся, щоб піти по землі, той, хто байдужий до матері, яка вигодувала і виховала його, - нездатний пережити високі патріотичні почуття» [240, с. 137].

У казці відображається життя народу, звичаї, традиції, наприклад, готування українського борщу («Лисичка й журавель»), національний одяг, червоні чоботи, переплетіння прозового та віршованого мовного колориту («Коза-дереза»), намисто, вишите вбрання («Солом'яний бичок»).

К. Ушинським, народна педагогіка навчає легко, доступно і зрозуміло, за “незвичайним” методом. Суть такого методу полягає в казкових образах, віршах, прислів'ях, у яких відбито ідеали людини, сповнені добра, чесності, справедливості, глибокого патріотизму. Казки є «першими блискучими спробами» створення народної педагогіки і вважав, що навряд чи хтось був би спроможним змагатися з «педагогічним генієм народу». Він визначав: «Я рішуче ставлю народну казку недосяжно вище від усіх оповідань, написаних для дітей освіченою літературою». У народній казці дитина-народ розповідає дітям про свої мрії та сама вірить в їх здійснення [264, с. 359].

Українська народна казка потрібна дитині як духовний хліб, що ніколи не приїдається. Вона зачаровує її красою співучої української мови. У художній літературі І. Франко вбачав великий потенціал виховної сили. У його творчості налічується багато творів, які розраховані для дітей дошкільного віку. Зокрема, у передмові до збірки «Коли ще звірі говорили» він відзначає: «Відси вони

винесуть перші і міцні основи замилювання до чесноти, правдомовності і справедливості, а надто любов до природи і охоту – придивлятися близько її твором, прислухатися її таємній мові, чути себе близькими до неї, підглядати, а далі й прослідувати її великі загадки...» [276]. Спочатку дитина засвоює знання про добро та зло через почуття, а пізніше через поняття (розуміючи їх сутність дитина ще не здатна пов'язати їх з реальним життям). І в цьому допомагає казка: «Діти люблять звірів, відчують себе близькими до них, розмовляють з ними і розуміють їх: от тим-то й казки про звірів їм такі цікаві, особливо коли ті звірі ще починають говорити, думати і поводитися як люди...» [276, с. 167]. Характеризуючи казку для дітей, письменник відзначав: «...вона буде не лише цікавою, а й позитивною лектурою, даючи їм у казковій одежі немало фактів з історії розвою та культури людей і природи» [277, с. 511]. У своїй публікації «Жінка-мати» (1875-1876) І. Франко дає рекомендації, які художні твори потрібно давати дітям, наголошує на важливості коротеньких за змістом казочок, оповідань, легенд, що мають значний виховний потенціал: «...вибирати твори, які формують розум, облагороджують почуття, будять рівночасно розум і дух і являють собою, таким чином, здоровий корм душі. Найотвітніші до того малі оповідання з подорожей та історії з народного і родинного життя, де уявлення живе і ясне, спосіб вираження короткий, простий і зрозумілий» [277].

Давність і значення казки, її виховне значення відзначав Г. Булашев у книзі «Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях», де наголошував: «... український народ не пам'ятає початку своїм казкам і пісням. Так споконвіку ведеться, що переповідаються вони усно з роду в рід, з покоління в покоління, як священний заповіт старовини...»; «старим людям – на слухання, а молодим – для пам'яті...» [34, с. 25-26].

Твір, в основу якого покладено високохудожній зміст, у якому відбиваються загальнолюдські моральні, етичні цінності, збагачені національним колоритом може мати вплив на дитину, на формування її поглядів, ідеалів, переконань, виховання високоморальної, не байдужої до долі

своєї країни особистості, адже брак патріотичних почуттів породжує невіру у свої сили, бездуховність, і що не забезпечує загалом процесу державотворення. Тому В. Сухомлинський велику роль відводив почуттям до матері, батька, свого коріння, рідної землі. Він писав: «Утвердження культу матері в духовному житті дітей – культу, в якому повага пройнята глибоким розумінням і розуміння надихає повагу, любов, шанобливість, благоговіння, – вимагає від педагога розумно, мудро піднесено говорити з дітьми про високу материнську місію...умій бути спадкоємцем свого батька, дорожи тим, що він віддав і віддає народові, що він залишив від своєї душі, свого розуму в матеріальних і духовних цінностях Вітчизни. Бути гідним свого батька – твоя особиста честь» [248, с. 206 – 211].

На думку О. Санівського і О. Циганка, саме розроблена В. Сухомлинським «педагогічна система, складає центри українознавства забезпечує виховання особистості на основі системи поглядів, переконань, ідей, ідеалів, традицій, звичаїв, створених народом, формує свідомість та цінні орієнтири молоді, виховує їх в дусі природно-історичного розвитку матеріальної і духовної культури української нації, забезпечує зв'язок поколінь» [224].

У своїй статті про значення педагогіки В. Сухомлинського для формування патріотичних почуттів сучасна дослідниця Л. Меленець [159] виділила, такі емоційно значимі аспекти його висловлювань:

– «Від нас залежить те, щоб кожен наш учень розумів і серцем відчував великі істини: Батьківщина без мене обійтися зможе, а я без неї – ні».

– «Ми прагнемо, щоб серце кожного вихованця було зв'язане з рідною землею, з тим, що твориться, оберігається для суспільства, для народу, для Вітчизни» [159].

– «Хай кожен пізнає громадянське щастя ще в дитинстві – хай відчуває себе не слабенькою дитиною, а могутньою гілкою на вічному дереві Вітчизни. Навчимо ж своїх вихованців бачити Вітчизну очима патріота» тощо [159].

Проте на останніх читаннях було розглянуто цілу низку питань, що висвітлювали особливу роль В. Сухомлинського у вихованні патріотичних почуттів дітей і значення художньої літератури в цьому процесі, зокрема можна відзначити доповіді А. Богуш «Виховання любові до Батьківщини засобами рідного слова в педагогічній спадщині В. Сухомлинського», В. Борова «Роль «чуття мови» у формуванні патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку», І. Кочубей «Василь Сухомлинський: виховання патріотичних почуттів у дитинстві» та ін. [156].

Аналізуючи художню літературу як засіб виховання патріотичних почуттів старших дошкільників В. Пабат вказує на важливість залучення емоційно-почуттєвої сфери у сприйманні твору: «Діти через емоції й почуття, викликані казкою, сприймають колорит народності в передачі казкового образу і красу мови. Казки, що систематично використовуються в роботі з дошкільниками, формують і розвивають у них сприймання, уяву, пам'ять, інтереси, почуття, нахили і здібності, художній смак; уможливають глибинніше відчуття характеру, настрою твору; сприяють виникненню активного ставлення до життя; пробуджують почуття любові до природи, рідної мови, народу, Батьківщини» [185, с. 75].

Ефективним засобом виховання любові до природи, рідного краю є оповідання та поетичні твори письменників *минулого* століття (Б. Грінченко «Ластівка», Олена Пчілка «Я маленька українка», «Козацький пам'ятник», Леся Українка «На зеленому горбочку», Юрій Шкрумеляк «Я дитина українська», Катерина Перелісна «Гарне слово», «Моя родина», Олександр Олесь «Рідна мова в рідній школі», «Над колискою», «Княжа Україна», Наталя Забіла «Вередливі жабки», «Ластівки», Іванна Савицька «Де найкраще місце на світі?», Д. Павличко «Де найкраще місце на землі», «Мрія», Г. Чубач «Рідне слово», «А живу я в Україні», «В рідному краю», А. Григорук «Прадіди-прапрадіди», «Пісня над колискою») та *сучасних* українських авторів (Зірка Мензатюк «Зварю тобі борщику», «Макове князювання», «Катрусини скарби», «Таємниця козацької шаблі», «Ангел «Золоте волосся»», «Київські казки»,

Володимира Рутківського «Сторожова застава», «Сині води», Н. Поклад «Рідна мова», «Петриківські диво-квіти», «Козаки», О. Кротюк «Де найкраща земля», «Наша хмара», «Купцю-купцю госоньки», Т. Винник «Моя родина», М. Морозенко «Зоряниця козацької долі», «Київ»). Ці жанри художньої літератури мають глибокий життєвий зміст, виражають національні риси людей, побуту, образ ідеалізованої української природи та краєвидів, передають соціально-культурний досвід, суспільні та історичні цінності, здійснюють зв'язок поколінь, адже дитина в доступній і цікавій формі може дізнатися про події минулого та явища, які не сприймаються безпосередньо. Нині київське об'єднання дитячих письменників видало друком книжку патріотичних творів сучасних письменників для дітей «Україна починається з тебе» (Київ, 2018)

Значний вплив на дітей здійснювали історичні оповідання, легенди та міфологічні твори про життя українців, національну духовність, що сягає своїм корінням в сиву давнину. Вагомим є одна з головних ідей творів цього жанру – тернистий шлях, боротьба народу з поневолювачами, де лицар виступає борцем за справедливість, захисником своєї Батьківщини. Він наділений такими рисами, як хоробрість, мужність, кмітливість у боротьбі з ворогом. Лицарі є провісниками добра, правди, що і подобається юним читачам. Змій у творах виступає в образі ворога, він завжди слабший за гіперболізованого лицаря-визволителя, надзвичайно сильного, незламного, хороброго.

Під впливом історичних легенд формувалися патріотичні почуття, розкривалися загальнолюдські цінності, відтворювався світогляд народу, його багатовіковий досвід. Ця тема і сьогодні є актуальною для виховання дітей дошкільного віку. Ще С. Русова вказувала на те, що необхідно розвивати кожну дитину за чіткою системою виховання на основі легенд, оповідань: «... хай дитина додивляється до краси рідного степу, слухає рідну пісню, рідну мову, знає своїх рідних героїв-лицарів і щодалі більш свідомо ставиться до того національного і природного осередку, в якому вона виростає, в якому колись мусить служити» [191, с. 188].

У вихованні патріотичних почуттів дітей старшого дошкільного віку використовують оповідки з української міфології. Міф – це оповідь про виникнення всесвіту, життя на землі: рослин, тварин, живої та неживої природи, походження різних ремесел та явищ. Їм притаманна історико-героїчна, міфологічна та апокрифічна основа з відображенням минулих, стародавніх подій, суспільних явищ.

З-поміж міфів розрізняють героїчні – у казковій формі передані реальні факти та етнологічні – походження народних звичаїв, традицій, обрядів. Як відзначає О. Скиба, досліджуючи фольклор, що «знання усної народної творчості нерозривно пов'язане з розвитком культури і державності. Протягом століть напруженої боротьби за національне й соціальне визволення український народ творив вимогливу до себе і сміливу для ворогів мужню націю. Кожна подія в житті людини знаходила свій відбиток в народному слові» [231, с. 60].

У вихованні патріотичних почуттів дошкільників важливе значення відіграють традиції. Про це свідчать веснянки, колядки, щедрівки і тощо, у яких змальовується краса природи, рідного краю, описами землі, води, сонця, небесних світил. Важливо знайомити дітей із окремими подіями, щоб прищепити почуття гордості, виховати любов до Батьківщини. За допомогою літературних творів ми сьогодні можемо дізнатися про життя й діяльність наших пращурів, видатних історичних постатей.

За часів Київської Русі (хоч тексти і не збереглися, але літописи підтверджують їх існування) – князі Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Володимир Мономах відзначали значущість художньої літератури для дітей, суспільства, держави. Я. Мудрий доводив: «Велика бо користь буває людині од учення книжного. Книги ж учать і наставляють нас на путь покаяння. І мудрість бо, і стриманість здобуваємо ми із слів книжних, бо се є руки. Що напоюють всесвіт увесь. Се є джерела мудрості, бо є в книгах незмірна глибина. Ними бо в печалі ми втішаємось, вони є узгодою стриманості» [145, с. 50].

І. Крип'якевич наголошує, що для розвитку патріотичних почуттів важливо дати знання дітям про державу, її минуле, познайомити з історією рідного краю за допомогою «емоційного очарування», зацікавлення, «дітей більше захоплюють гостросюжетні твори, у яких звеличено подвиги людей сміливих, сильних тілом і розумом, благородних і чесних, і в той же час юних, як сам читач, і начебто ідеалізованих, здатних на помилки, маленькі слабості, готових посміятися зі своїх невдач. Але якщо дитина задовольнить цей природний голод на романтику лише іноземними сюжетами, то на все життя її улюбленими героями залишаться лише англійські лицарі круглого столу, французькі мушкетери, американські золотошукачі і ковбої. Це само по собі непогано, біда лиш у тому, що рідне минуле уявлятиметься якимось нікчемним, жалюгідним, а душею заволодіє комплекс національної неповноцінності» [129, с. 7].

На думку І. Франка, дітям є дуже корисною література про минуле свого народу, його історичні цінності, традиції, які вкорінилися віками, дитина вчиться ідентифікувати себе з народом: «Наскільки таке ознайомлення корисне, не потрібно доводити. Адже це перша ступінь, перша ознака раціональної освіченості – знати своє найближче оточення, знати минуле і теперішнє свого народу і почувати себе свідомим членом живого, свідомого і єдиного організму» [104, с. 61].

Український педагог ХІХ століття І. Нагребецький акцентував увагу на важливому значенні розповіді дітям про свій народ, його історичне минуле: «Оповідай шокраще про народ – оцей воював з татарами, оцей фундував школи, оцей писав повість, що тобі сподобалася, пісню, цей, що не умре правда, і що в своїй хаті має бути воля. Такий буде початок науки про народ, що дається малій дитині» [172, с. 40].

Патріотичні почуття формуються (за С. Русовою) через спадщину, яка передається віками від покоління до покоління – це культурні, естетичні та духовні цінності, що виявляються у захопленні героїчними вчинками, у милуванні рідною природою, гордості, радості за добрі вчинки [29, с. 2-5].

Важливою умовою виховання патріотичних почуттів старших дошкільників засобами художньої літератури є визначення етапів впливу на емоційно-почуттєву сферу дитини: емоційна реакція від сприймання художнього твору; емоційна оцінка вчинку персонажа (хоробрий, справедливий, чесний, допоміг у біді) або іншого змісту; емоційна ідентифікація з персонажем; набуття досвіду позитивних переживань і оцінок; відтворення у власній поведінці.

Виховання патріотичних почуттів старших дошкільників засобами художньої літератури починається зі знайомства з художнім твором, ототожнення себе з позитивним героєм, з використанням театралізації, емоційних переживань, адже в літературі відображається прагнення народу, ідеали, героїчні вчинки, змальовуються картини народного життя, побуту, праці – усе те, що потрібно для наслідування та перенесення в практичне життя.

Добираючи художні твори для дітей, А. Богуш рекомендує дотримуватися таких вимог: висока художня майстерність творів; образність, жвавість мови твору, її відповідність літературним нормам; цікавий сюжет твору; простота й чіткість композиції; доступність художнього твору дитині; новизна й контрастність змісту; наявність конкретних педагогічних завдань для розв'язання яких добирається художній твір [30, с. 77].

А. Богуш визначила й принципи добору художніх, а саме: принцип емоційно-виразного читання художнього твору; усвідомлення й розуміння дітьми змісту художнього твору; повторюваність читання; включення дітей до активної пізнавальної діяльності за змістом художнього твору; взаємозв'язок пізнавальних, виховних і мовленнєвих завдань; тематичне читання творів; оцінювання дітьми змісту художнього твору [30, с. 76-79].

Дослідниця К. Назаренко, вивчаючи проблему патріотичного та інтернаціонального виховання дітей дошкільного віку, виділила вимоги до художніх творів, зокрема: поведінка героїв повинна бути взірцем для наслідування; твір повинен виховувати почуття дружби до інших національностей; сприяти вихованню любові до рідної природи, краю; повинен

бути високохудожнім, відповідати віковим особливостям дітей і майстерно бути прочитаним [173, с. 20]. Вона радить враховувати досвід дітей у доборі творів, щоб вони не лише допомагали зрозуміти суспільні явища, а й виховували певне емоційне ставлення до суспільних явищ, подій. Вчена відзначає, що під час вивчення твору доцільно емоційно наслідувати героїв, розглядати ілюстрації, картини задля накопичення знань про довкілля, суспільні явища, події, і на основі цих знань виховувати перші почуття, що перетворюються в мотив, осмислене ставлення до оточуючого [173, с. 16-19].

Відтак, врахування принципів добору творів, визначення етапів їхнього впливу на емоційно-почуттєву сферу дітей впливає на позитивні емоційні прояви та застосування отриманих знань дітьми у повсякденному житті. Виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку здійснюється крізь призму взаємодії різних засобів впливу, проте провідне місце серед яких займають твори художньої літератури.

Висновки з першого розділу

Теоретичний аналіз наукової літератури (А. Богуш, М. Боришевський, О. Вишневецький, М. Качур, В. Павленко, М. Стельмахович, К. Чорна та ін.) дозволив здійснити наукове уточнення цілої низки понять, зокрема: «патріотизм», «патріотичне виховання», «національне виховання», «патріотичні почуття». Визначено роль і місце патріотичного виховання в системі становлення громадянина, а також зони спільної дії та окреслено відмінності патріотичного виховання, національного виховання та громадянського виховання.

У розділі проаналізовано становлення патріотизму в різні історичні періоди від античності до наших днів. Досліджено історичні, філософські, психолого-педагогічні та методичні джерела з питань патріотизму. Встановлено особливості українського патріотизму, який в своїй суті є продуктом соціально-економічних та духовно-культурних процесів, і відображає міру вболівання особистості за свою державу, за Батьківщину.

Здійснено аналіз стану розробленості проблеми патріотичного виховання в працях провідних українських науковців, зокрема: А.Б. Огуш, Г. Ващенко, Б. Грінченка, О. Духновича, С. Русової, О. Сухомлинського, І. Огієнка та ін., що дозволило визначити значну роль емоційно-почуттєвої сфери у патріотичному вихованні дітей усвідомлення ними важливості своєї сім'ї, роду, своєї Батьківщини. При цьому патріотизм набуває характеру особистісної якості, що проявляється через любов до рідних, близьких людей та рідної землі.

Вивчення особливостей виховання патріотичних почуттів дітей старшого дошкільного віку дало змогу уточнити сутність поняття *«вихованість патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку»*, яка є *результатом цілісного виховного впливу, спрямованого на збагачення уявлень у дітей про Батьківщину, її історичні і культурні надбання, які через емоційно-ціннісне ставлення до рідної країни, мотивацію на власну участь у практичних справах реалізуються у поведінці дітей.*

Доведено значущість художньої літератури як засобу виховання патріотичних почуттів дітей старшого дошкільного віку. Виховний потенціал літератури як могутнього чинника виховання підростаючого покоління, впливу на формування особистості дошкільника приділяли увагу Н. Богданець-Білокаленко, А. Богуш, Н. Гавриш, Т. Котик та ін., виховна та естетична цінність художнього слова зумовлені специфікою мовних засобів виразності, оскільки мова художнього твору є найдієвішим прилученням дітей до краси художнього слова, уміння добирати слова, які найкраще передають його зміст, висловлювання, розкривають у логічній послідовності тему та головну думку, а найголовніше – сприяє вихованню патріотичних почуттів у дітей.

Аналіз чинних програм із досліджуваної проблеми засвідчує актуальність виховання патріотичних почуттів дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури. Проте теми не є систематизованими до проблеми патріотичного виховання і вихователям складно добирати тематику творів з

даної проблеми. Тому є необхідність згрупувати літературні твори за темами, зокрема, з теми виховання патріотичних почуттів старших дошкільників.

Основні результати розділу I викладено у публікаціях: [1; 2; 4; 5; 6; 7; 8; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 16; 17; 18].

РОЗДІЛ 2. СТАН ВИХОВАННЯ ПАТРІОТИЧНИХ ПОЧУТТІВ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ЗАСОБАМИ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

2.1. Методика та процедура констатувального етапу експерименту

Для з'ясування стану вихованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури та простеження за динамікою розвитку досліджуваного явища було проведено – констатувальний, формувальний та контрольний етапи дослідження. Вони передбачали виконання таких завдань:

- розробити критерії та показники вихованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури;
- визначити рівні вихованості патріотичних почуттів у досліджуваних;
- проаналізувати навчально-методичне забезпечення процесу виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку;
- дослідити стан готовності педагогів дошкільних навчальних закладів до формування патріотичних почуттів у вихованців засобами художньої літератури;
- розробити та запровадити педагогічні умови, необхідні для успішного виховання патріотичних почуттів засобами художньої літератури;
- дослідити зміни, що відбулися у сформованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури внаслідок запровадження розроблених педагогічних умов;
- відстежити динаміку рівнів вихованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку.

Експериментальна робота здійснювалася на базі дошкільних закладів освіти №728 (м. Київ, Печерський район), «Дружба» (м. Корсунь-Шевченківський Черкаської області), «Сонечко» (с. Бараші, Ємільчинський р-н, Житомирська обл.). Констатувальним етапом експерименту було охоплено 155 дітей та 25 вихователів та 105 батьків.

Під час планування експериментальної роботи керувалися положенням, згідно з яким дошкільний вік є сенситивним періодом для виховання моральних якостей. Зважаючи на те, що патріотизм є складником моральних якостей, не є винятковим і виховання патріотичних почуттів, яке забезпечується використанням системи засобів виховного впливу на емоційну сферу особистості. З-поміж них учені (В. Кошелева, П. Якобсон) вирізняли: здатність до самовизначення в певному середовищі й опанування відповідним змістом цінностей; емоційну сприйнятливість навколишнього середовища, а також застосування власного, дієвого потенціалу в житті спільноти, до якої особистість визнає свою належність [122, 303].

Підґрунтям для експериментального дослідження було обрано: праці психологів і педагогів із проблем вивчення особистості дитини старшого дошкільного віку (І. Бех, А. Богуш, О. Кононко та ін.) [11, 29, 102, 111]; психолого-педагогічні дослідження останніх років (П. Ігнатенко, М. Качур, В. Лаппо, К. Чорна та ін.), у яких визначено напрями вивчення рівня патріотичного виховання особистості. Це зумовлює виокремлення критеріїв вихованості патріотичних почуттів.

У процесі проведення дослідно-експериментальної роботи було використано педагогічну діагностику як систему «специфічної діяльності..., покликаної виявити певні якості особистості для оцінки (виміру) результатів виховання патріотичних почуттів», засіб „встановлення і вивчення ознак, які характеризують стан різних елементів педагогічної системи та умов її реалізації... для прогнозування, коригування порушень нормальних тенденцій її функціонування і розвитку” [55, с. 46].

Розроблена методика педагогічної діагностики включала мету, методи, результати та їхню інтерпретацію й використовувалася на рівні дітей, їхніх батьків, педагогів.

Мета педагогічної діагностики полягала у виявленні:

- рівня сформованості патріотичних почуттів засобами художньої літератури, узагальненої сукупності визначених критеріїв і показників когнітивного, емоційно-ціннісного та поведінкового компонентів;
- основних труднощів, з якими стикається дитина старшого дошкільного віку в процесі виховання патріотичних почуттів вихованців засобами художньої літератури й які ускладнюють перебіг цього процесу;
- ефективності взаємодії педагогів дошкільних закладів і батьків у формуванні патріотичних почуттів дітей засобами художньої літератури.

Виявлення стану вихованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку здійснювалося у процесі констатувального етапу дослідження, який включав два етапи.

На першому етапі констатувального експерименту вирішувалися такі завдання:

- 1) розроблялися критерії і показники вихованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури;
- 2) здійснювався добір діагностичного інструментарію відповідно до проблематики дослідження, вікових та індивідуально-психологічних особливостей дітей зазначеної вище вікової групи;
- 3) проводилися серії діагностичних процедур;
- 4) аналізувалися й узагальнювалися результати діагностичних процедур;
- 5) виявлялися рівні вихованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку.

Розробляючи методику констатувального етапу дослідження, виходили з того, що виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку – *це цілісний системний виховний вплив, спрямований на формування знань та уявлень про сутність патріотизму і патріотичних почуттів, які через ціннісне ставлення до Батьківщини та її історичних і культурних надбань, мотивацію на власну участь у практичних справах на її благо реалізуються у відповідних вчинках як інтегративне особистісне утворення (знання художніх творів відповідно віку, емоційно-ціннісне ставлення до них, активно-творче*

використання у власному житті), власному житті), структура якого включає когнітивний, емоційно-ціннісний, та діяльнісний компоненти. Структура розглядалася нами як сукупність стійких зв'язків, що забезпечують цілісність суб'єкта і тотожність самому собі, тобто збереження його основних властивостей при різних зовнішніх і внутрішніх змінах.

Перше завдання констатувального етапу дослідження передбачало розробку критеріїв і показників вихованості патріотичних почуттів дітей старшого дошкільного віку, які добиралися на основі сутності та структури поняття «патріотичні почуття», врахування вікових та психологічних особливостей дітей старшого дошкільного віку. Критерії було визначено ідентичними компонентам патріотичного виховання дітей старшого дошкільного віку, а саме: когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінковий.

Показниками когнітивного критерію було обрано: уявлення про малу і велику Батьківщину, обізнаність з державними символами України, народними традиціями, звичаями та обрядами; усвідомлення своєї причетності до малої і великої Батьківщини; розуміння змісту літературних творів, уміння аналізувати вчинки їх героїв.

Показниками емоційно-ціннісного критерію виступали: інтерес до вивчення історії, традицій та культури України; прагнення до оволодіння рідною мовою; любов до сім'ї та родини; гордість за трудові і бойові заслуги старшого покоління; прояв емоційного відгуку на знайомство з художніми творами, уміння співвідносити вчинки героїв з їхніми патріотичними та моральними якостями.

Показниками поведінкового критерію було визначено: прояв співпереживання та співчуття рідним, близьким та оточуючим; турбота про членів сім'ї та представників живого світу, посильна допомога дорослим; наслідування позитивної поведінки літературних героїв у власній життєдіяльності.

Патріотичні почуття – одне з основних моральних якостей особистості, складне інтегративне утворення, для дослідження якого не існує універсальної

методики. Тому для експериментального визначення рівнів вихованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку було підбрано комплекс діагностичних методик і методів, за допомогою яких вимірювалися окремі показники зазначених критеріїв, які наведено в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

Діагностичні методики і методи вимірювання показників за визначеними критеріями вихованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку

Критерії	Показники	Методики і методи
Когнітивний	Уявлення про малу і велику Батьківщину, обізнаність з державними символами України, народними традиціями, звичаями та обрядами; усвідомлення своєї причетності до малої і великої Батьківщини, володіння українською мовою; розуміння змісту літературних творів, уміння аналізувати вчинки їх героїв.	Методика понятійного словника; бесіда-опитування; малюнок із сюжетною лінією «Моя Батьківщина»; методики «Прислів'я», «Державні символи України»; гра «Упізнай героя».
Емоційно-ціннісний	Активний інтерес до вивчення історії, традицій та культури України; прагнення до оволодіння рідною мовою; любов до сім'ї та родини; гордість за трудові і бойові заслуги старшого покоління; прояв емоційного відгуку на знайомство з художніми	Модифікована методика Л. Шилової; ситуації вільного вибору; бесіда за змістом казки «Котигорошко»; цілеспрямовані педагогічні спостереження.

	творами, уміння співвідносити вчинки героїв з їхніми патріотичними та моральними якостями.	
Поведінковий	Прояв співпереживання та співчуття рідним, близьким та оточуючим; турбота про членів сім'ї та представників живого світу, посильна допомога дорослим; бажання наслідувати позитивну поведінку літературних героїв у власній життєдіяльності.	Малюнок «Моя сім'я»; ігри «Маленькі помічники», «Хочу бути схожим»; ситуації вільного вибору; педагогічні спостереження.

Обрані для педагогічної діагностики методи передбачали одержання конкретних даних щодо рівня вихованості патріотичних почуттів дітей старшого дошкільного віку за визначеними показниками.

Опитування здійснювалося за розробленими запитаннями. Звернення до опитування було зумовлено віковими особливостями дітей, зокрема відсутністю в них належних умінь письма і читання.

Анкетування запроваджувалося з метою отримання повної і змістової інформації від педагогів та батьків за порівняно короткий відтинок часу. Зміст анкет було розроблено самостійно, а також запитання модифікувалися наявними у психолого-педагогічній літературі зразками відповідно до мети роботи. Перед заповненням анкет проводилися короткі бесіди (інструктаж), у ході яких давалося пояснення щодо мети анкетування, способу відповіді на поставлені запитання. Основне призначення анкет полягало у виявленні готовності педагогів до формування патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного закладу.

Бесіда як метод педагогічної діагностики застосовувалася для одержання даних щодо сформованості в дітей уявлень знань запозначниками когнітивного та емоційно-ціннісного критеріїв. Розробляючи зміст бесід, добирали і вводили запитання, які провокували респондентів на висловлювання своїх поглядів, виявлення ставлень до художньої творчості як засобу формування патріотичних почуттів у вихованців. Було визначено три основні групи запитань: прямі, непрямі, навідні. Добираючи запитання, виходили з того, що вони мають сприяти не тільки розгортанню самої бесіди, а й спонукати респондентів до висловлювання конкретних суджень, прояву тих чи тих оцінок, ставлень тощо.

Проводячи бесіди з дітьми, зважали на нестійкість їхньої уваги, швидку зміну інтересів, можливість присутності у відповідях елементів фантазування, які в певний конкретний момент діти можуть сприймати як дійсність. Тому одержана в процесі бесіди інформація перевірялася й уточнювалася за допомогою інших методів. Бесіди як метод педагогічної діагностики зазвичай мали груповий (3 –5 осіб) або індивідуальний характер.

Педагогічні спостереження як метод діагностики спрямовувалися на одержання таких даних, як: турбота дитини про членів сім'ї та представників живого світу; посильна допомога дорослим; позиція, яку займає дитина щодо сприйняття художніх творів.

Метод малюнків давав змогу краще зрозуміти внутрішній світ дитини, її відносини з іншими людьми, зокрема з членами родини

Проблемна ситуація – це спеціально дібрана (розроблена) життєва ситуація, яка вимагає самостійного розв'язання певної проблеми на підставі знань, отриманих у процесі зпроцесі роботи з певним художнім твором, або на підставі власних мотивів, які могли б мати місце в аналогічній ситуації.

Отже, долучаючись до розв'язання проблемних ситуацій, дитина інтерпретувала й оцінювала причини і мотиви поведінки героїв книжок, ґрунтуючись на особистісному досвіді. У дослідженні одержання такої інформації давало змогу з'ясувати настановлення дитини на той чи той тип поведінки, виявити мотивацію до його обрання.

У процесі констатувального етапу експерименту вивчалася роль сім'ї у формуванні патріотичних почуттів у дітей. Основними методами тут поставали анкетування та бесіди, які охоплювали батьків і вчителів.

Розроблена методика педагогічної діагностики була запроваджена на констатувальному етапі дослідно-експериментальної роботи, що дало змогу одержати ймовірні дані в контексті визначених завдань для цього етапу дослідження.

З метою вивчення рівня вихованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку за когнітивним критерієм (уявлення про малу і велику Батьківщину, обізнаність з державними символами України, народними традиціями, звичаями та обрядами; усвідомлення своєї причетності до малої і великої Батьківщини; розуміння змісту літературних творів, уміння аналізувати вчинки їх героїв) використовувались: методика понятійного словника, опитування з елементами бесіди, малюнок з сюжетною лінією «Моя Батьківщина», методики «Прислів'я» та Державні символи України», гра «Упізнай героя».

У ході використання методики понятійного словника дітям старшого дошкільного віку було запропоновано відповісти на запитання, в яких було присутнє конкретне поняття: як ти розумієш слово «Батьківщина?», як ти розумієш слово «Сім'я?», як ти розумієш «Рідний дім?», як ти розумієш «Рідна вулиця?», як ти розумієш «Рідне місто?», як ти розумієш «Рідна країна? як ти розумієш слово «патріотизм»? В кожному питанні було ключове слово, що так чи так характеризувало патріотичні почуття дитини.

Особливістю використанні методу понятійного словника для дітей старшого дошкільного віку було те, що дитина висловлювала своє тлумачення запропонованого поняття. Відповідь занотовувулася та аналізувалася. В судженнях дитини не тільки виявлялися її уявлення про Батьківщину, патріотизм тощо, але, по-перше його почуття (експресивність мовлення), зацікавлене або незацікавлене ставлення до малої та великої Батьківщини, тобто її мотивація, що спонукало дитину до здійснення вчинків. По-друге, з висловлювань дитини ми дійшли висновку про її вчинки, та ціннісне ставлення

до Батьківщини тощо, що давало можливим прогнозувати її поведінку, її ставлення до людей та до себе.

Якісний аналіз відповідей учасників експерименту здійснювався за такими параметрами:

1 бал – фрагментарні уявлення про велику і малу Батьківщину, рідну країну, дім, вулицю, сім'ю.

2 бали – несистематизовані уявлення про велику і малу Батьківщину, рідну країну, дім, вулицю, сім'ю.

3 бали – усвідомлені уявлення про велику і малу Батьківщину, рідну країну, дім, вулицю, сім'ю.

З метою виявлення рівнів уявлень дітей старшого дошкільного віку щодо змістового наповнення понять «велика і мала Батьківщина» було проведено бесіди. Зміст бесід вибудовувався за запитаннями, спрямованими на виявлення уявлень дитини про рідну домівку, сім'ю та родину, дитячий садок, рідне місто і його мешканців, природу та культурну спадщину країни. Продемонструємо прикладами.

Тема бесіди «Моя сім'я». Запитання: Хто твої мама і тато, де і ким вони працюють? Чи є у тебе брати і сестри, дідусь і бабуся? Що ти знаєш про своїх родичів, хто вони, де живуть? Як батьки проводять вихідні дні? Що ти робиш у вихідні дні? Які свята ти любиш найбільше, як ви святкуєте свята? Як ти допомагаєш мамі, тату, дідусі, бабусі?

Відповіді дітей оцінювались за трибальною шкалою:

1 бал – неповні, фрагментарні знання про сім'ю, її історію, традиції, родичів.

2 бали – наявні окремі несистематизовані уявлення про сім'ю, її історію, традиції.

3 бали – діти обізнані з історією, традиціями власної сім'ї.

Тема бесіди «Мій дім, моя вулиця, моє місто». Запитання: Як називається наше місто? Чому його так назвали? На якій вулиці ти живеш? Які твої улюблені місця у нашому місті? Як мешканці міста піклуються про місто? Чи

знаєш герб міста? Які кутки у місті любиш відвідувати? Як мешканці міста турбуються про чистоту міста? Чи подобається тобі рідна вулиця і чому?

Відповіді дітей оцінювались за трибальною шкалою:

1 бал – неповні, фрагментарні уявлення про свій дім, вулицю, місто, історію та культурні пам'ятки рідних міст.

2 бали – несистематизовані уявлення про рідний дім, вулицю, рідне місто, їх архітектурні та культурні пам'ятки.

3 бали – обізнаність дітей з містом, вулицею, з найбільш цікавими об'єктами рідних місць.

Тема бесіди «Природа рідного краю». Запитання: Який куточок рідної природи у нашому місті тобі подобається? Чим? Які вірші, оповідання, казки, прислів'я про природу ти знаєш? Які у вашому дворі є тварини, рослини, як люди турбуються про них? Чи є у вас дома квіти, тварини? Як ти доглядаєш за ними? Як ти та твої друзі допомагають тваринам і рослинам взимку? Які ти знаєш літературні твори про природу рідного краю?

Відповіді дітей оцінювались за трибальною шкалою:

1 бал – неповні, фрагментарні уявлення про природу рідного краю в різні пори року; називає 1-2 художні твори про природу.

2 бали – несистематизовані уявлення про природу рідного краю у різні пори року; називає 3-4 твори художньої літератури про природу.

3 бали – повні свідомі уявлення про природу рідного краю; демонструє знання понад 5 творів художньої літератури про природу.

У процесі бесіди звертали увагу на те, як діти реагують на запитання, наявність збігу або суперечностей у їхніх відповідях, інтонацію. Це давало можливість певною мірою відсіювати неправдиві відповіді та виявляти уявлення дітей щодо розуміння мотивів власної поведінки та поведінки оточуючих.

З метою виявлення знань дошкільників про державні символи (Прапор та Герб) було застосовано методикку «*Державні символи України*». З цілого ряду карток із зображенням прапорів та гербів різних країн дітям пропонувалося

вибрати картки із зображенням прапора та гербу України. Після виконання завдання відбулося обговорення за такими запитаннями: Що означає герб України? Чому для прапора України вибрані саме такі кольори? Де ви бачили зображення символів України?

При оцінці відповідей дітей враховувалася аргументованість відповідей дитини, емоційність висловлювання.

Відповіді дітей оцінювались за трибальною шкалою:

1 бал – фрагментарні уявлення про значення символів України, небажання брати участь у виконанні завдання;

2 бали – несистематизовані уявлення про значення символів України та приводу їх застосування.

3 бали – знання символів України, повні, емоційні висловлювання своїх думок з приводу їх застосування.

Для підтвердження результатів опитування скористалися методом аналізу малюнка з сюжетною лінією «*Моя Батьківщина*». Після бесіди-опитування дітям було запропоновано відобразити свої уявлення про велику і малу Батьківщину (улюблений куточок рідного краю, свято, рідну домівку символи тощо) на папері.

Малюнки аналізувались за такими критеріями:

1. Загальне враження (позитивний чи негативний тон малюнка);
2. Чи відображено важливі елементи сюжетної лінії;
3. Чи присутній на малюнку автор малюнка
4. Чи відображено на малюнку державні символи, національні звичаї та обряди.
5. Як відображена природа рідного краю.

Визначення рівня вихованості патріотичних почуттів старших дошкільників за показником «Розуміння змісту літературних творів, уміння аналізувати вчинки їх героїв» за методиками «Прислів'я» та «Упізнай казкового героя».

З метою вивчення рівня допитливості, знайомства з народною творчістю була застосовано методику «Прислів'я», було використано такі українських прислів'я:

- Без верби і калини немає України.
- Україна – мати, за неї треба головою стояти.
- Жити – Вітчизні служити.
- Людина без Вітчизни, як соловей без пісні.
- За морем тепліше, та вдома миліше.
- Немає на світі другої України, немає другого Дніпра.

Дошкільникам було запропоновано висловити своє розуміння цих прислів'їв та приказок і ставлення до них. Результати відповідей та участь в обговоренні прислів'їв здійснювалися за трибальною шкалою.

1 бал – дитина не розуміє значення прислів'їв, дитина просто переказує зміст прислів'я своїми словами, не наводить прикладів їх застосування у житті.

2 бали - ситуативне тлумачення прислів'їв, дитина добирає конкретні життєві ситуації під те чи інше прислів'я.

3 бали – дитина розуміє значення прислів'я, пов'язує його з конкретними життєвими обставинами.

Вивчення рівня вихованості патріотичних почуттів у старших дошкільників за показником «Прояв емоційного відгуку на поведінку та дії героїв літературних творів» проводили в процесі гри «Упізнай казкового героя». Дітям було запропоновано зображення найбільш відомих казкових персонажів (Баба-Яга, Ілля Муромець, Котигорошко, Козак Мамай, Мавка, пан Коцький) яких вони повинні були назвати, а також коротко розповісти про них.

Результати гри та участь дітей в її обговоренні здійснювалися за трибальною шкалою.

1 бал – дитина називає одного казкового персонажа, від пояснення вибору відмовляється.

2 бали – дитина називає 3 персонажі, розповідає неемоційно, невпевнено.

3 бали – дитина впевнено називає усіх казкових героїв, емоційно розповідає про них.

Кількість балів, одержана кожною дитиною за когнітивним критерієм підраховувалась за такими параметрами: 1–8 балів – низький рівень уявлень про малу і велику Батьківщину, 9–15 балів – середній рівень, 16–24 балів – високий рівень.

З метою визначення рівня вихованості патріотичних почуттів у дітей за показниками *емоційно-ціннісного критерію* (активний інтерес до вивчення історії, традицій та культури України; прагнення до оволодіння рідною мовою; любов до сім'ї та родини; гордість за трудові і бойові заслуги старшого покоління; прояв емоційного відгуку на знайомство з художніми творами, уміння співвідносити вчинки героїв з їхніми патріотичними та моральними якостями) було застосовано модифіковану методику Л. І. Шиловой; ситуації вільного вибору; бесіда за казкою «Котигорошко», гру «Хочу бути схожим», цілеспрямовані педагогічні спостереження.

За модифікованою методикою Л. І. Шиловой було обрано 5 показників (допитливість, інтерес до історії Батьківщини; ставлення до рідної природи, ініціативність і творчість у справах, повага до старших, прояв милосердя), які характеризують емоційно-ціннісний критерій вихованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку. За кожним показником сформульовано ознаки якостей, які виховуються (від третього рівня до першого). Бали за кожним показником виставляли незалежно один від одного вихователі і батьки. Отримані у ході діагностики бали підсумовували, вираховувався середньо арифметичний показник [286, с. 10].

Модифіковану методику Л. І. Шиловой подано у табл. 2. 2.

З'ясування рівнів вихованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку за когнітивним критерієм за методикою Л. І. Шилової

Показники	Рівні вихованості (від 3 балів до 1)
Інтерес до історії України	<p>3 – цікавиться історичним минулим Батьківщини, розповідає про це іншим;</p> <p>2 – знайомиться з історичним минулим Батьківщини при спонуканні старших;</p> <p>1 – не цікавиться історичним минулим своєї країни</p>
Ставлення до природи рідного краю	<p>3 – любить і береже природу, стимулює до бережного ставленні інших;</p> <p>2 – бере участь у діяльності по охороні природи під керівництвом педагога або батьків;</p> <p>1 – природу не цінує, не береже.</p>
Ініціативність і творчість у корисних справах	<p>3 – знаходить корисні справи вдома, у дворі і організовує своїх друзів на їх виконання</p> <p>2 – бере участь у корисних справах, організованих іншими;</p> <p>1 – в корисних справах не бере участь, не проявляє ініціативу і творчість</p>
Поважне ставлення до старших	<p>3 – поважає старших, не терпить неповажного ставлення до старших з боку товаришів;</p> <p>2 – без спонукання старших не завжди проявляє повагу до старших.</p> <p>1 – не поважає старших, допускає грубість.</p>
Прояв милосердя	<p>3 – співчуває і допомагає слабким, хворим і спрямовує на це інших;</p> <p>2 – співчуває і допомагає хворим і слабким за умови доручення і контролю;</p> <p>1 – не співчуває хворим і слабким, буває іноді жорстоким.</p>

Крім того, дітям було запропоновано низку ситуацій вільного вибору за кожним показником: інтерес до пізнання історії, традицій, культури малої та великої Батьківщини; любов до сім'ї, рідного міста, країни; гордість за трудові та бойові заслуги старшого покоління.

Ситуація 1. До вас на гостини приїхали друзі з іншого міста і хочуть познайомитись із твоїм рідним містом. Що ти можеш розповісти про історію свого міста або мікрорайону, які пам'ятки культури, красиві куточки запропонуєш відвідати?

Результати відповідей та участь в обговоренні ситуації здійснювалися за трибальною шкалою. Запропоновані відповіді та їх кількісна обробка:

3 бали – попрошу батьків повести нас в історичний музей і покажу наші кращі майдани.

2 бали – покажу нашу вулицю.

1 бал – не знаю, що показати і розказати.

Ситуація 2. У дитячому садку відбудеться зустріч зі старшим поколінням твоєї родини, бабусями та дідусями. Що ти можеш розповісти одноліткам про їхнє життя у минулому, їхні трудові або бойові подвиги?

Результати відповідей та участь в обговоренні ситуації здійснювалися за трибальною шкалою:

3 бали – дитина розповідає про бабусю, яка отримала нагороди за сумлінну працю і про прадідуся, який захищав Вітчизну у роки війни.

2 бали – розповідає про прадідуся, який будував рідне місто.

1 бал – розповідає про бабусю і дідуся загальними словами, про старше покоління нічого не знає.

Ситуація 3. У дворі біля твого будинку хлопці гойдаються на гілках берези. Гілки гнуться і ламаються. Ти це бачиш. Що ти будеш робити?

Результати обговорення ситуацій оцінювалися за трибальною шкалою. Уявні відповіді і отримані результати:

3 бали – зроблю зауваження і поясню, чому так не можна робити. Якщо хлопці не послухають, звернусь за допомогою до дорослих.

2 бали – зроблю зауваження.

1 бал – буду мовчати, хоча знаю, що не можна так робити.

3 метою визначення впливу художньої літератури на розвиток емоційної сфери дитини проведено бесіду за такими запитаннями: «Яке оповідання чи казка запам'ятався тобі надовго? Що тебе вразило, порадувало або, навпаки, засмутило в у цьому творі? Де ти чув цей твір – у дитячому садочку чи вдома? Хто його тобі читав? Чи любиш розглядати ілюстрації у книжках? Чи малюєш після того, як прослухав літературний твір?»

Результати отриманих відповідей оцінювалися за трибальною шкалою:

1 бал – дитина не може назвати літературний твір, який її чимось вразив.

2 бали – дитина називає твір, коротко пояснює, чим він запам'ятався, але не може охарактеризувати почуття, які виникли під час знайомства з текстом.

3 бали – дитина називає літературний твір, пояснює, що його вразило при знайомстві з ним, які емоції виникли під час ознайомлення з художнім твором. Відповідь повна, емоційна. Любить розглядати ілюстрації і малювати після ознайомлення з твором.

Після завершення роботи кількість балів, одержана кожною дитиною (за цією методикою), підраховувалася та розподілялася за такими параметрами: 5–7 балів – низький рівень; 8–12 балів – середній рівень; 13–15 балів – високий рівень.

Для вирівнів вихованості патріотичних почуттів дитини за *поведінковим критерієм скористалися* ситуаціями вільного вибору, іграми «Хочу бути схожим» та «Маленькі помічники», опитуваннями батьків, педагогічними спостереженнями. Опишемо їх.

Ситуація 1. Уявіть собі, що у вашого друга захворіла бабуся, вона не може сама сходити в аптеку за ліками, не може прибрати на кухні. Що ти порадиш другу?

Результати обговорення ситуації оцінювалися за трибальною шкалою. Передбачувальні відповіді та їх оцінка:

1 бал – «Потрібно поспівчувати бабусі».

2 бали – «Друг має допомогти бабусі у домашніх справах, зателефонувати мамі, щоб купила ліки».

3 бали – «Потрібно піти в аптеку, а потім допомогти у домашніх справах».

Ситуація 2. Вихователь повідомляє: «Сьогодні у дитячий садок не прийшов Петрусь, він захворів. Хто хоче йому поспівчувати і допомогтивилікуватися? Яким чином це краще зробити?».

Передбачувальні відповіді та їх оцінка:

1 бал – «Мені байдуже. Я з ним не товаришую».

2 бали – « Можна зателефонувати і поспівчувати Петрику».

3 бали – «Потрібно дізнатися, чи не потрібна йому якась допомога, і надати допомогу».

Ситуація 3. Після снігопаду майданчик для прогулянок навколо дошкільного закладу засипаний глибоким снігом. Вихователь запитує: «Чи зможемо ми піти сьогодні на майданчик, вкритий глибоким снігом?». Діти висловлюють різні пропозиції, в тому числі – розчистити майданчик від снігу. Тоді вихователь запитує: «А хто бажає розчистити доріжки від снігу і таким чином допомогти своїй групі та молодшим вихованцям? Хто не хоче цього зробити, може займатися у групі улюбленою справою»

Результати обговорення ситуації оцінювалася за трибальною шкалою:

3 бали – дитина охоче відгукнулася на пропозицію виховательки.

2 бали – дитина погоджується тільки після того, як погоджуються його друзі.

1 бал – дитина відмовляється брати участь у розчищенні снігу.

Наявність трудових навичок визначалася за допомогою гри – пантоміми «Ми – маленькі помічники». Гра проводилася з невеликими групами (3-4 дітей). Учасники по черзі розігрували сценки, де рухами демонстрували, якими трудовими навичками володіють. Якщо глядачам їхні рухи були незрозумілі, діти коментували свої дії.

Аналіз результатів гри здійснювався за трибальною шкалою:

1 бал – дитині не вдається показати рухами трудові уміння, або вона зовсім відмовляється брати участь у грі.

2 бали – рухи невиразні, мало зрозумілі, потребують пояснення.

3 бали – діти виразно і зрозуміло показують рухами, якими трудовими справами вони займаються разом з дорослими. Коментарі емоційні і дише доповнюють пантоміми.

З метою визначення виховного впливу літературних героїв на поведінку дитини було проведено *гру «Хочу бути схожим»*.

Обладнання гри: виставка книжок, плакати з портретами письменників та ілюстраціями до книжок, фішки зеленого, жовтого і червоного кольорів олівці і папір. Дітям пропонують відповісти на запитання: «На кого з літературних героїв ти хотів би бути схожим? Чому ти у них навчився? З якої книжки твій герой, хто її автор?».

Діти, які готові розповісти про улюбленого книжкового героя, піднімають зелену фішку. Якщо дитина затрудняється з відповіддю, вона показує жовту фішку, тоді інші діти або вихователь допомагають їй. Якщо дитина не може назвати улюбленого героя, або не може пояснити, чим їй подобається герой, показують червону фішку. Потім фішки складують у стовпчики і вирішують, яких відповідей було більше.

При аналізі відповідей враховувалась знання назви книжок та їх авторів, аргументованість і повнота відповіді. Аналіз відповіді здійснювався за трибальною шкалою:

1 бал – дитина не називає жодного героя літературного твору або відмовляється від відповіді.

2 бали – дитина називає героя, на котрого хоче бути схожим, літературний твір, героєм якої він є, але не може назвати автора.

3 бали – дитина називає 1-2 героїв літературних творів, знає їх авторів. Відповідь повна, дитина пояснює, чим їй подобається герой.

Кількість балів, одержана кожною дитиною за емоційно-ціннісним критерієм вираховувалася за середньо арифметичними даними: 5–7 балів – низький рівень; 8–12 балів – задовільний рівень; 13–15 балів – високий рівень.

За середньоарифметичними даними кількісних показників за всіма критеріями було визначено три рівні вихованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури, як от: високий, задовільний, низький.

Високий рівень. Діти мають чіткі уявлення про малу і велику Батьківщину, її природу та культурну спадщину, володіють необхідними знаннями про державні символи України, народні звичаї та обряди, розуміють сутність патріотичних почуттів, усвідомлює свою причетність до Батьківщини, володіють або прагнуть оволодіти українською мовою; проявляє активний інтерес до історії України, гордість за трудові та бойові заслуги старшого покоління. Виявляють любов до сім'ї та родини, надає допомогу дорослим у домашньому господарстві. Знають та вміють аналізувати літературні твори для дітей, співвідносить вчинки героїв літературних творів з їхніми моральними якостями, завжди наслідує позитивну поведінку літературних героїв у власній поведінці.

Задовільний рівень. Діти цього рівня мають нечітке уявлення про малу і велику Батьківщину, її природу і культурну спадщину, несистематизовані знання про державні символи України, народні звичаї та обряди; недостатньо чітко розуміє сутність патріотичних почуттів; усвідомлює свою причетність до Батьківщини, українською мовою володіє, але іноді переходить на російську. Проявляє інтерес до історії своєї країни, але серед заслуг старшого покоління визнає лише бойові. Виявляє любов до сім'ї та родини, але допомогу дорослим у домашньому господарстві надає епізодично. Знає літературні твори для дітей, але не співвідносить вчинки літературних героїв з їхніми моральними якостями, тому не завжди наслідує позитивну поведінку літературних героїв.

Низький рівень. Старший дошкільник має узагальнені уявлення про малу і велику Батьківщину, фрагментарні знання про державні символи України,

народні звичаї та обряди; не розуміє сутність патріотичних почуттів, не усвідомлює свою причетність до Батьківщини, слабо володіє українською мовою. Не проявляє інтерес до історії своєї країни, байдуже ставиться до заслуг старшого покоління. Ставлення до членів сім'ї і родини вибіркоче, допомогу у домашніх справах надає лише під впливом дорослих. Знайомий з окремими літературними творами для дітей, але не співвідносить вчинки літературних героїв з їхніми моральними якостями, не наслідує позитивну поведінку літературних героїв у власному житті.

Для виявлення ставлення педагогів до проблеми виховання патріотичних почуттів дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури, було розроблено анкету, яка містила наступні запитання:

1. Як Ви розумієте поняття «патріотизм», «патріотичні почуття»?
2. Як Ви вважаєте, чи є актуальною проблема виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку?
2. Чи може сучасний навчальний дошкільний заклад забезпечити ефективну роботу щодо виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку?
3. Які методи виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку Ви використовуєте у практиці роботи? Перерахуйте їх.
5. Чи приділяєте Ви увагу вихованню патріотичних почуттів дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури?

Якщо Ваша відповідь «так», то з якими труднощами при цьому Ви стикаєтесь?

Процедуру і результати розробленої методики констатувального етапу експерименту подано в підрозділі 2.2.

2.2. Аналіз стану вихованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури

Основними завданнями констатувального етапу дослідно-експериментальної роботи були такі:

- 1) виявлення рівнів вихованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного року засобами художньої літератури;
- 2) визначення рівнів готовності педагогів дошкільних навчальних закладів до роботи з виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури;
- 3) дослідження змісту освітньо-виховної роботи щодо виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури.

Під час дослідження було використано такі діагностичні методи та методики: анкетування, метод понятійного словника, опитування, бесіда, дитячий малюнок, ігри, творчі завдання, ситуації вільного вибору, цілеспрямованого спостереження за дітьми, аналіз результатів їхньої діяльності, експертне оцінювання, бесіда й анкетування, зміст яких розкрито в підрозділі 2.1 (Додаток А).

Враховуючи особливості організації життєдіяльності вихованців такого типу навчально-виховних закладів та визначених завдань констатувального етапу експерименту, нами було проведено його у два етапи. Перший етап передбачав виявлення рівнів вихованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури. Метою другого етапу було визначення рівнів готовності педагогів дошкільних навчальних закладів засобами художньої літератури та дослідження змісту освітньо-виховної діяльності щодо виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури.

Окреслимо основні результати констатувального етапу дослідження.

З метою виявлення рівня розуміння дітьми старшого дошкільного віку сутності основних понять патріотичного спрямування було використано методику понятійного словника.

Кількісні дані, отримані в результаті застосування методики понятійного словника, представлено в таблиці 2. 3.

**Рівні усвідомлення дітьми старшого дошкільного віку
уявлень про сутність понять (у %)**

Поняття	Рівень усвідомлення сутності понять (у%)		
	Високий	Середній	Низький
Сім'я	14,5	48,9	36,6
Рідний дім	14,0	46,6	39,4
Рідна країна	13,3	44,2	42,5
Батьківщина	12,7	41,5	46,4
Патріотизм	11,9	40,3	47,8
Середнє значення	13,5	47,1	42,5

Аналіз даних таблиці 2.2. свідчить про те, що діти старшого дошкільного віку виявили найбільш високий рівень усвідомлення поняття «Сім'я» та «Рідний дім» (14,4% і 14,0% відповідно). Третє місце у рейтингу усвідомлень виявилось поняття «Рідний дім» (14,0%), четверте – поняття «Рідне місто» (13,5%). Відповіді на питання щодо значення дефініцій «сім'я», «рідний дім» були достатньо схожими між собою. Так, практично усі діти вважали, що сім'я – «це батьки, з якими живеш разом, це бабусі і дідусі, рідні і близькі, це й домашні тварини (кішка, собака)»; «Це – коли піклуються про тебе». Середній рівень усвідомлення поняття «сім'я» виявили майже половина з опитаних дітей (48,9%). Вони давали систематизовані характеристики цього поняття, наводили приклади, розрізняли поняття «сім'я» і «родина».

Не змогли висловити свої уявлення про сім'ю або зовсім відмовилися відповідати третина старших дошкільників (36,6%), яких віднесено до низького рівня вихованості патріотичних почуттів за цим показником.

Співвідношення рівнів розуміння понять «рідний дім» були схожими з попередніми даними. Високий рівень розуміння показали 14,0% дітей старшого дошкільного віку, середній – 36,6%, низький – 39,4 %. Дещо нижчими були результати уявлень дітей стосовно поняття «рідна країна»: високий рівень

розуміння дефініції показали 13,3% дітей, середній – 41,2%, низький – 45,5%. Говорячи про країну, діти характеризували це поняття, як «місце, де народився, де живеш», «де твій дім», «де живе твоя сім'я і т. ін.

Найбільш різноманітними були характеристики, які надавали старші дошкільники поняттю «Батьківщина» (12,7%). Достатньо важким для розуміння старших дошкільників виявилось поняття «Патріотизм» (11,9%).

Зупинимося більш детально на аналізі суджень старших дошкільників щодо понять «Батьківщина» і «Патріотизм» як взаємозалежних понять. У результаті аналізу відповідей було виявлено такий спектр думок дітей. Поняття Батьківщини у дітей асоціюється з:

- 1) містом народження (18,7%): «Батьківщина – це де людина народилася»;
- 2) місцем проживання (16,7%): «Батьківщина – де живуть люди»;
- 3) країною (12,5%): «Батьківщина – це наша країна»;
- 4) рідним містом (10, 4%): «Батьківщина – це Київ, рідне місто»;
- 5) земною кулею (8, 3%): «Батьківщина – це велика куля, де люди живуть»;
- 6) улюбленим місцем (8,3%): «Батьківщина – це наш Дніпро, парки біля Дніпра»;
- 7) місцем, яке люблять і захищають (29,5%): «Батьківщина, це місто, яке захищали солдати»;
- 8) невеликий відсоток опитаних асоціюють Батьківщину зі столицею України (4, 7%): «Батьківщина – це наша Україна».

Осмислення думок дітей про Батьківщину показують, що вони володіють певними знаннями, але ці знання несистемні та фрагментарні. Однак у цілому у такій фрагментарності присутні всі характеристики Батьківщини. Говорячи про Батьківщину, діти найчастіше говорять про країну, про місце, в якому вони живуть і народилися. Відзначимо, що висловлювання дітей були емоційними і виразними, що притаманне даному віку.

Висловлювання дітей про патріотизм, можна умовно згрупувати за провідною ідеєю, яка присутня у їхніх висловлюваннях. Головна ідея першої групи дітей –

любов до Батьківщини (48%). Другу групу об'єднує ідея захисту Батьківщини (37,5%). Третя група дітей (8,3%) висловлювала ідею соціальних перетворень.

Теоретичною основою такого групування є те, що уявлення дітей про патріотизм формуються на основі їхнього входження в образ Батьківщини, людини-патріота, людини, дії якої сприяють процвітанню Батьківщини. Такі уявлення формуються у взаємодії з дорослими, у спілкуванні з ними. Значущим джерелом таких уявлень є літературні твори, кінофільми тощо. Сутність цього явища в тому, що дитина, сприймаючи образ Батьківщини, починає приписувати собі якості людини – патріота, захисника Вітчизни. Повторюючи судження дорослих (вихователя, батьків та ін.) вона видає їх за свої. Дані судження починають визначати також і її уявлення про патріотизм. Дитина переймається “певним емоційним ставленням” до цього образу, який вона знаходить у героях казок, у дитячій літературі, у змісті виховних заходів патріотичної спрямованості. Таким чином, сформований образ людини-патріота може стати перспективою розвитку патріотизму [273].

Аналіз суджень дітей про патріотизм показує, що домінуювальними уявленнями дітей є такі, в яких знаходять відображення любов до Батьківщини, до людей, які її захищають. Почуття любові до Батьківщини у деяких дітей нерозривно пов'язано з людиною, яка захищає Вітчизну: «Патріотизм – це коли людина любить Батьківщину» (48%), «Захищає свою Батьківщину» (9,5%), «Коли люблять свою країну і захищають її» (37%).

Важливо відмітити, що в судженнях деяких дітей (18,8%) є прямі посилання на героїв казок: «Патріоти – це люди, які готові захищати свою Батьківщину і постояти за неї. Альоша Попович сказав, що треба захищати свою Батьківщину» (Мультфільм «Альоша Попович і Тугарин Змій»). Думки іншої групи дітей (8,3%) пов'язані з діяльністю людей на благо Батьківщини: «Патріотизм – це коли люди працюють, щоб Батьківщина стала краще усіх, «патріотизм – означає працювати на благо Вітчизни» і тощо.

Вивчення уявлень дітей про Батьківщину, про патріотизм дає можливість дійти висновку щодо поведінкового компонента патріотизму. Це пояснюється тим,

що «із вчинків–слів складається вербальна поведінка дитини» [273]. В уявленнях дітей про патріотизм, які базуються на образі Батьківщини, людини-захисника Вітчизни тощо, виявляються і вчинки, які здійснюють люди або які слід здійснювати заради любові до Батьківщини.

Для вивчення структурних компонентів патріотичних почуттів дошкільників було використано метод малюнка, оскільки в малюнках дітей знаходять безпосереднє вираження їхні думки, уявлення, ставлення до подій і явищ. З цією метою ми пропонували дітям намалювати малюнки, сюжетом яких є Батьківщина і просили спробувати виразити своє уявлення про Батьківщину через зображення державних та народних символів України, її природи, звичаїв, одяг. При аналізі малюнків ми враховували, який загальний тон малюнка, позитивний чи негативний, чи відображені важливі елементи сюжетної лінії «Моя Батьківщина», чи присутній на малюнку автор, які державні та народні символи, звичаї та обряди відображені, як відображена природа України, її рослинний та тваринний світ.

Метод малюнків дозволив виявити, що зображення Батьківщини у 35,5 % збігається з отриманими відповідями на запитання «Що таке Батьківщина?». В сюжетній лінії дітей так саме, як і у відповідях на це питання, переважає географічний аспект Батьківщини, який представлений: сонцем, небом, полями, деревами (20,8%); лісом, річкою, деревами (14,7%); людиною, що знаходиться на природі (14,7%); зимовими розвагами (12,5%); казковим містом (12,5%); відпочинком на дачі (8,4%). Важливо відзначити, що на малюнках поряд з географічним аспектом більш широко, ніж у відповідях дітей, був представлений і політичний аспект: державні символи (герб, прапор, військова техніка тощо). Водночас, малюнки дітей підтвердили, що в уявленні дітей дошкільного віку велика Батьківщина представлена малою Батьківщиною. На більшості малюнків була зображена мала Батьківщини у різних проявах (сім'я, рідний дім, рідна вулиця, рідне місто, природа рідного краю тощо).

Більшість малюнків справляла позитивний вплив. Для зображення Батьківщини діти вибирали яскраві та світлі кольори їх. Майже усі малюнки

відповідали завданню. Лише 7, 5% малюнків не торкалися безпосередньо заданої теми (казкові герої, іграшки, дикі тварини тощо). Цінним є те, що уявлення про Батьківщину збігалося з розумінням світла і добра.

Однак, значна частина малюнків відображала війну (танки на вулицях, воїни у формі зі зброєю у руках тощо). Це свідчить про занепокоєння і тривогу малюків за долю України як їхня реакція на події останніх років. На переважаючій частині малюнків були присутні їхні автори поряд з батьками, сестричками і братиками, домашніми тваринами. Це говорить про те, що діти відчують свою причетність до Батьківщини, вважають себе часткою рідної країни. 15 % малюнків відображали народні символи (калина біля хати, віночки на голівках дітей, вишиванки, червоні намиста тощо), що свідчить про інтерес дітей до звичаїв та символів українського народу.

З метою отримання більш розширених даних щодо рівня сформованості уявлень дітей старшого дошкільного віку про велику і малу Батьківщину були проведені бесіди-опитування з тем *«Моя сім'я», «Мій дім, моя вулиця, моє місто», «Природа рідного краю»*.

Опитування за темою *«Моя сім'я»* в цілому підтвердили рівень уявлень дітей стосовно сутності визначених понять і дали можливість оцінити ставлення до них з боку старших дошкільників. Так, найбільш повними були висловлювання дітей про власну сім'ю, про батька і матір, інших членів сім'ї. Найяскравіші позитивні емоційні діти виявляли стосовно мами і тата. Слід зазначити, що вони є найбільш значущими для дітей цього віку (*“Моя мама найкраща, вона дуже лагідна до нас із татом”, “Мій татусь найкращий, він захисник у нашій сім'ї”*). Це дає підстави визнати наявність першооснов, на підґрунті яких мають формуватися патріотичні почуття дітей дошкільного віку.

Описуючи членів родини, переважна більшість дітей (78%) використовували позитивні характеристики, що свідчить про комфортність дитини у сім'ї. Ці діти позитивно відгукувалися про родинні зібрання за чаєм, приїзд у гості до родичів, які не проживають разом із дітьми. Діти переконані в тому, що родина – це багато родичів, які шанують і люблять один одного.

Разом із тим, половина з опитаних старших дошкільників проявила байдужість до старших членів роду – прадідусів, прабабусь (50%). Ми пояснюємо отримані результати тим, що діти не знають своїх найближчих родичів: ким вони є (були), чим займаються (займалися).

Характерним є те, що розповідаючи про свій рід, діти не зберігали послідовності від найменшого до найстаршого його члена. Очевидно, що дошкільники не розуміють певною мірою семантику такого поняття, як родина, не завжди усвідомлюють родинних стосунків, оскільки мають про них поверхові уявлення. 20% дітей не могли дати відповіді на запитання, що таке родина, а називаючи родичів, лише перераховували їх.

У більшості дітей присутні поверхневі знання про історію сім'ї і родини, про свій родовід. Так, тільки 7,3% старших дошкільників продемонстрували високий рівень і змогли розповісти про своїх дідусів і бабусь. Відповідно про середній рівень засвідчили 35,0% опитаних, низький рівень склали 57,7% дітей старшого дошкільного віку. Опитані дошкільники називали імена своїх предків, в основному, до другого покоління. Ніхто з опитаних не зміг назвати своїх прадідусів і прабабусь, деякі навіть не знали точного значення такого поняття, казали, що батьки не згадували про їх існування.

На прохання розказати про те, як проводять у сім'ї вихідні, куди і з ким ходять, з ким відпочивають, які свята відзначають, як завжди готуються до свят від переважної частини дітей (85%) ми отримували емоційні відповіді, в яких вони ділилися враженнями від прогулянок по місту (36%), відвідування музеїв, історичних пам'яток (24%) тощо. Характерно, що найчастіше вільний час з дітьми проводять дідусі й бабусі, за рідким винятком – батьки. Серед спільних з дорослими справ дорослими діти називали допомогу мамі у приготуванні страв до столу (43%), участі у підготовці до свят (35%), догляду за домашніми квітами (33%).

Значна увага в процесі бесіди приділялася дотриманню у сім'ях традиційних свят та пов'язаних з ними обрядів. Пропонувалася уявна ситуація "На ярмарку", де необхідно було із запропонованих картинок вибрати й назвати

обрядові страви, що готуються на традиційні свята. Дошкільникам пропонували розказати: “На яке свято варять кутю, ходять із Маланкою”, “Коли красять крашанки та розписують писанки” тощо. Під час виконання завдання діти емоційно розповідали про свята й про їх святкування в сім’ї. Яскраві емоції у дітей викликали картинки: “У мене теж були такі яечка, які ми з бабусяю носили до церкви святити”, “таку ж паску ми пекли вдома” (до свята Пасхи), “знаю свято Нового року, мені Дід Мороз приносив подарунок” тощо. Такі розповіді супроводжувалися високою емоційністю, яскравою мімікою, наданням власної емоційної оцінки “Я люблю свята, тому, що всі вдома і дарують подарунки від Святого Миколая, Діда Мороза тощо” (20%). Разом із тим 10% дітей назвали 1-2 свята і обмежилися поясненнями, які свідчать про поверховість уявлень: “Ми сидимо за великим столом, у великій кімнаті”, “Люблю свята, тоді можна побути вдома” тощо.

Для з’ясування знань дошкільниками символів українського народу їм пропонували розглянути набір картинок вибрати з-поміж них зображення символів України (калина, соняшник, лелека, ластівка, вишитий рушник тощо). Відповіді дітей оцінювалися за трибальною шкалою. Дошкільники, які показали повні, свідомі уявлення про сім’ю, її історію та традиції, були віднесені до високого рівня знань. Ті, що мали несистематизовані, неповні знання, були віднесені до середнього рівня і отримали 35,2%. Низький рівень свідчив про неповні, фрагментарні уявлення вихованців про сім’ю. Ці діти були віднесені до низького рівня уявлень про сім’ю (45,0%).

Наступним завданням було визначення рівня уявлень дошкільників щодо теми *«Мій дім, моя вулиця, моє місто»*. За результатами роботи над цією темою три бали отримали 22 дитини (відповідно 14,1%). Вони показали повні свідомі уявлення про свій дім, рідну вулицю, місто, знають на честь кого названі місто і вулиця, називали улюблені куточки міста, які відвідують разом з батьками. Ці діти знають найбільш цікаві об’єкти рідного міста, називає архітектурні і культурні пам’ятки міста.

Водночас, якісний аналіз одержаних даних надав змогу констатувати, що переважна більшість дітей (53,4 %) мають поверхневі, фрагментарні уявлення про рідні місця, історію рідного міста, архітектурні і культурні місця. На прохання розповісти про свою вулицю, відповідали: “Я живу на вулиці Заболотного”, “На вулиці є каруселі та гірки”, “На вулиці, де я живу, багато різних магазинів” і росте багато дерев”.

Поряд із тим мали місце й такі відповіді: “Не знаю, чи подобається мені моя вулиця”, “Не знаю, що розказати про свій дім” тощо. А деякі діти не змогли відповісти на поставлені запитання без допомоги вихователя (10%). Це говорить про те, що діти не знають, не розуміють і не можуть виділити характерні особливості своєї квартири (будинку), вулиці. Такі дошкільники виявляли нейтральне ставлення під час відповідей на запитання дорослого, лише перераховували об’єкти, не виявляли позитивних емоційних реакцій під час розповіді.

Було зафіксовано лише незначну кількість дітей, які давали позитивну усвідомлену емоційну оцінку та проявляли позитивне емоційне ставлення до ближнього предметного оточення (11,5%). Такі діти називали цікаві особливості свого будинку, перераховували найбільш визначні особливості своєї вулиці. У відповідях дітей відзначалася позитивна емоційна оцінка, що виявлялася у їх судженнях: “Місто наше красиве; воно велике і красиве”. 32% відмічали, що люблять місце, де живуть, тому, що тут живе вся сім'я.

Однак найбільш типовими відповідями були такі: “Моя квартира – це мій дім, у мене є кімната, де ми з мамою і татом її обладнали”, “У нас вдома є багато подушечок, які вишила моя бабуся”, «Я живу на вулиці Кіквідзе, моя вулиця красива, тому, що на ній є парк і каруселі. І ще вона мені подобається, тому, що я тут живу». Це засвідчує, що уявлення цих дітей про найближче оточення (16%) обмежено межами сім’ї і своєї квартири.

Аналіз результатів опитування дозволяє дійти висновку про те, що 15% дітей не знають назви міста у якому проживають, помиляються у назвах свого району міста. Під час демонстрування учасникам опитування фото визначних

місць їхнього міста третина дітей не впізнали жодного місця (Аня В.: “Я тут ніколи не була”, Вітя К.: “Я не знаю, де це знаходиться” і т. д.). 16% дошкільників впізнали окремі місця на фото, але не змогли назвати (Іра К.: “Я тут була, але не знаю, як називається це місце” і т. д.). Діти практично не знають назв площ, визначних місць рідного міста тощо. 14% дітей не могли пояснити свою позитивну відповідь, чому подобається рідне місто.

Відповіді дітей оцінювались за трибальною шкалою, що дозволило визначити рівні уявлень. Високий рівень показали діти, які демонстрували повні свідомі уявлення про свій дім, вулицю і рідне місто, могли назвати найбільш цікаві об’єкти рідних міст. Таких було, 14,8%. Неповні, фрагментарні уявлення про рідне місто, вулицю, свій дім показали 35,4% дітей (середній рівень). Низький рівень за цією темою опитування показали 45% опитаних.

Наступним завданням було виявлення знань дошкільників про природу рідного краю. У процесі бесіди дітям задавалися такі запитання: «Який куточок рідної природи подобається? Чим?», «Які поряд з місцем проживання знаходяться тварини, рослини, як люди турбуються про них?», «Що змінюється у людей, тварин, рослин зі зміною сезону?», «Які труднощі виникають у жителів міста, птахів, тварин і рослин у різні пори року?», «Як дитина та її друзі допомагають дорослим?», які дитина знає літературні твори про природу рідного краю?

В результаті аналізу відповідей було встановлено, що лише 13,% відсотків дітей змогли показати повні свідомі знання про природу рідного краю, розповідали про диких тварин, які живуть у лісах Київщини, називали породи дерев і кущів, які ростуть на їхньому подвір’ї. Такі діти цікавляться життям тварин і птахів у зимню пору року, разом з батьками підгодовують взимку птахів, люблять художні твори про природу і живий світ, називають 4-5 творів про природу. Серед них вірші Л. Костенко, М. Підгірянки, Д. Павличка, О. Олесья; казки «Лисичка-сестричка і вовк-панібрат», «Пан Коцький».

Натомість значна частина старших дошкільників отримали один бал і 50% відповідно. Ці діти мають неповні, фрагментарні уявлення про природу

рідного краю, не знають дерев і рослин рідних місць. Вони не розуміють, з якими труднощами стикаються тварини і птахи у суворі часи, навіть не замислювались над наданням їм допомоги. Серед творів художньої літератури вони згадали лише віршики, які вивчали у дитячому садочку.

У процесі бесіди звертали увагу на те, як діти реагують на запитання, наявність збігу або суперечностей у їхніх відповідях, інтонацію. Це давало можливість певною мірою відсіяти неправдиві відповіді та виявляти уявлення дітей щодо розуміння мотивів власної поведінки та поведінки оточуючих.

Результати опитування дітей за сюжетною лінією «Моя мала Батьківщина» відображено на таблиці 2. 4.

Таблиця 2.4

Рівні обізнаності дітей старшого дошкільного віку з теми «Мала Батьківщина»

Показник	Рівні		
	Високий	Задовільний	Низький
Моя сім'я	15.5	33.1	53.4
Мій дім, моя вулиця	13.2	32.5	54.5
Моє місто	11.5	33	55.2
Природа рідного краю	13,0	37,4	49,6
Середнє значення	13.4	32.3	54.3

З метою виявлення знань дошкільників про державні символи (прапор України та Герб України) була застосована методика «Державні символи України». З цілого ряду карток із зображенням прапорів та гербів різних країн дітям пропонувалося як найшвидше вибрати картки із зображенням прапору та гербу України. Після виконання завдання відбулося обговорення за такими питаннями як «Що означає герб України?», «Чому для прапора України вибрані саме такі кольори?», «Які ще державні символи ти знаєш? (Гімн України)», «Як треба ставитись до державних символів України?». Допоміжними запитаннями були такі: «Якого кольору прапор України?», «Що символізують кольори

жовтий і блакитний?”. Після прослухування гімну України ми питали: “Що потрібно робити, коли звучить гімн?”, “Де ви ще чули цю мелодію?”

Можемо зазначити, що лише незначна кількість дошкільників виявила позитивне ставлення у своїх судженнях: ”прапор є у нас вдома, бо ми українці” та пояснили значення кольорової гами прапора. На питання, чи чули гімн були відповіді: “чув гімн по телевізору, на виставці”, “слухав на занятті”.

Більшість (58%) не змогла чітко показати герб, і казали, що ніколи не чули гімн, 20% показали на картинках зображення Прапора України (значення кольорів не змогли пояснити), Герба України. Загалом лише 10% відповіли на запитання поставлені вихователем. Разом з тим декілька дітей відповіли: “у нас є вдома прапор, але він маленький і стоїть на полиці”.

Результати виконання цього завдання засвідчили, що переважна більшість дошкільників легко знайшла зображення Герба і Прапора України, пояснювали вибір кольорів прапору, розповідали, де їх можна побачити. Загалом високий рівень знань показали 13,7% респондентів. Задовільний рівень виконання завдання спостерігався у 26,6% дітей, низький рівень показали 31,6% дітей дошкільного віку, низький – 13,7%. Діти з низьким рівнем не змогли безпомилково вибрати із вказаних зображень символів потрібні символи.

Визначення рівня вихованості старших дошкільників за показником «Розуміння змісту літературних творів, уміння аналізувати вчинки їх героїв» відбувалося за методиками «Прислів'я» та «Впізнай улюбленого героя». Для вивчення рівня ознайомлення з літературною народною творчістю було застосовано методику "Прислів'я". Матеріал для проведення методики складав список із 6-ти українських прислів'їв. Дошкільникам було запропоновано висловити своє розуміння цих прислів'їв та ставлення до них.

Результати відповідей та участь в обговоренні прислів'їв засвідчили, що третина дітей старшого дошкільного віку, які отримали 3 бали (32% мають гарні знання прислів'я, розуміють їх загальний зміст, вміють добирати конкретні життєві приклади під ті чи ті прислів'я, можуть назвати інші

прислів'я про рідну мову, Батьківщину, готовність захищати Батьківщину тощо. Трохи більше половини дітей (55%), які отримали два бали і середній рівень уявлень, не змогли дати правильне тлумачення прислів'їв, хоча намагалися це зробити. Діти, віднесені до низького рівня знань прислів'їв (1 бал, 13%) просто переказували прислів'я своїми словами, не могли навести приклади вживання прислів'їв у житті.

Для виявлення знань старших дошкільників про найбільш відомих героїв українських народних казок, з якими діти старшого дошкільного віку мають бути знайомими відповідно до вимог програмно-методичних документів., було проведено гру „*Упізнай казкового героя*”. Дітям пропонувалося з декількох зображень найбільш відомих казкових персонажів (Баба-Яга, Ілля Муромець, Котигорошко, козак Мамай, Мавка, пан Коцький), назвати, які їм відомі, а також коротко розповісти про цих героїв, пригадати, з яких вони казок.

При виконанні завдання цього завдання впевнено визначили образи найбільш відомих казкових героїв і емоційно розповіли про них тільки 12,2% старших дошкільників. Показали середній рівень знань і отримали 2 бали (40%) дошкільників. Вони назвали по два-три персонажі, але не пам'ятали, з яких казок ці герої, розповідали про них невпевнено, неемоційно. Більше половини учасників гри (52,3%) показали низький результат знань українських казок. Отже, аналіз участі у грі і обговорення її завдань виявив досить низку обізнаність більшості дітей старшого дошкільного віку щодо казкових героїв та літературних творів, героями яких вони є. З'ясувалося, що в основному уявлення дітей базуються не на літературних творах, а на їх екранізації.

Метою наступного завдання було виявлення ставлення до рідної мови. Для виявлення емоційних реакцій та розуміння української мови було проведено спостереження за спілкуванням дітей з дорослими (батьками, вихователями) під час якого нам вдалося з'ясувати, що 30% дітей володіють українською мовою, спілкуються нею як на заняттях, так і у повсякденному житті між собою та дорослими. Діти пояснювали: “я розмовляю українською мовою, бо живу в Україні”, “розмовляю українською мовою, бо так говорять у

нас вдома”. Відповіді характеризувалися позитивним емоційним ставленням, що виявлялося у міміці, жестах під час розказування віршів.

Інша група дітей (60%) розмовляють українською мовою за певних обставин, зокрема, на заняттях, відповідають, коли звертаються до них українською мовою, дошкільники в змозі повторювати українські слова й виявляють позитивне, іноді нейтральне емоційне ставлення, але разом із тим без контролю дорослих переходять на російську мову спілкування. Це є свідченням того, що діти прагнуть спілкуватися українською мовою, але вона ще не стала активно вживаною. Це підтвердилося й за допомогою бесід з батьками. Ми з’ясували, що в багатьох сім’ях розмовляють переважно російською мовою, що також має вплив на дитину.

Лише незначна кількість дітей (до 10%) не розмовляють українською мовою взагалі, ставлення до мови нейтральне, іноді негативне, емоційна оцінка недиференційована. Такі дані є свідченням того, що в ЗДО не приділяється належної уваги вивченню мови, яке здебільшого обмежується вивченням віршів.

З метою уточнення одержаних даних було проведено індивідуальні бесіди з дітьми, у ході яких ми з’ясовували їх ставлення до української мови. Дітям ставилися запитання: «Чи подобається українська мова? Чи знають віршики, казочки українською мовою? (пропонували розповісти)». Діти, що виявляли середній рівень, розповідали дитячі твори, але часто не знали їхньої назви, а іноді розповідали російською мовою. При цьому ставлення до твору було позитивним, дошкільники намагалися пояснити, чому подобається саме цей жанр: “мені подобається віршик про котика, я хочу його розказати”, “я люблю казочку про Котигорошка, мені він подобається” тощо (40%).

Діти, які були віднесли до низького рівня, мали значні розбіжності з попередніми групами дітей, зокрема, ці діти не розрізняли українськомовних та російськомовних вихованців, ставлення до тих чи інших здебільшого було нейтральне (30%).

Узагальнені результати аналізу діагностичних методик щодо визначення рівня вихованості патріотичних почуттів за когнітивним критерієм зведено у таблицю 2.5.

Таблиця 2.5.

Рівні вихованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку за когнітивним критерієм (у %)

Показники критерію	Рівні		
	Високий	Задовільний	Низький
Уявлення про малу і велику Батьківщину, її природу та культурну спадщину; обізнаність з державними символами України, народними традиціями, звичаями, обрядами	15,3	33,2	51,5
Усвідомлення своєї причетності до малої і великої Батьківщини, володіння рідною мовою	14,8	31,8	53,4
Розуміння змісту літературних творів, уміння аналізувати вчинки їх героїв	11,5	32,7	55,8
Середнє значення (у %)	13,2	32,3	53,5

Отже, аналіз рівнів вихованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку за когнітивним критерієм засвідчили, що більш високий рівень показали вихованці за показником щодо обізнаності про велику і малу Батьківщину, державними символами та народними традиціями, звичаями і обрядами (15,3%). Дещо нижче рівень усвідомлення дітей своєї причетності до Батьківщини (14,8%). Найнижчі результати отримані за показником «Розуміння змісту літературних творів» (11,5), що свідчить про недостатню роботу педагогів у цьому напрямі.

Рівень вихованості патріотичних почуттів за *емоційно-ціннісним критерієм* (ціннісне ставлення до історії, традицій, культури малої та великої Батьківщини; любов до сім'ї, рідного міста, країни; гордість за трудові та бойові заслуги старшого покоління родини; прояв емоційного відгуку на поведінку та дії героїв літературних творів) визначався шляхом застосування модифікованої методики Л. Шилової, бесіди за змістом народної казки «Котигорошко», ситуацій вільного вибору.

Для модифікованої методики Л. Шилової [286] було обрано п'ять показників (патріотизм, гордість за свою країну, ініціативність і творчість у справах, поважне ставлення до старших, прояв милосердя), які характеризують емоційно-ціннісний критерій вихованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку. По кожному показнику сформульовано ознаки і вказані рівні вихованості якостей (від третього рівня до першого).

До реалізації методики долучалися педагоги і батьки. Бали за кожним показником виставляли і батьки, і вихователі незалежно один від одного. Отримані у ході діагностики бали підсумовувалися по кожному показнику і поділялися на два (таким чином вираховувався середній бал). Середні бали за кожним показником вносилися у підсумковий лист. Потім середні бали за усіма показниками підсумовувалися. Отримане число визначало рівень вихованості патріотичних почуттів старших дошкільників за названими показниками. Результати вивчення розуміння дітей понять патріотичного напрямку зведені у таблицю (Див. табл. 2. 5.).

Означена методика дозволила отримати незалежні характеристики кожного з вихованців. Необхідно відзначити, що характеристики, які надавали батьки і педагоги, часто не співпадали, тому середній бал, який виводився за кожним показником, дав можливість отримати об'єктивну картину вихованості ставлення вихованців за окремими показниками.

Наведемо результати дослідження за цією методикою.

Високий рівень прояву допитливості проявили 14,3% дітей старшого дошкільного віку. Ці вихованці цікавляться історією Батьківщини, її

культурною спадщиною, творчістю письменників минулого і сучасності; розпитують про це дорослих і діляться отриманими знаннями з однолітками. Середній рівень допитливості проявили 42,7% дітей старшого дошкільного віку. Вони з інтересом слухають розповіді дорослих про історію рідної країни, але самі не проявляють ініціативи щодо отримання нових знань. Діти, віднесені до групи з низьким рівнем допитливості, історичним минулим Батьківщини не цікавляться (43%).

Виявлення ціннісного ставлення дітей старшого дошкільного віку до природи рідного краю показало, що 21,6% дітей, які були віднесені до групи з високим рівнем вихованості, люблять і бережуть природу, стимулюють до цього своїх товаришів. Середній рівень показали 54,3% дітей старшого дошкільного віку. Ці діти беруть участь у діяльності з охорони природи тільки під керівництвом педагога або батьків. Незначна частина дітей (24,1%) до природи ставляться байдуже.

Спостереження за поведінкою дітей засвідчили, що 13,7% з них люблять працювати і знаходять корисні справи у дворі і вдома, організують на їх виконання своїх друзів. Діти, які готові брати участь у корисних справах, якщо їх організують дорослі, були віднесені до середнього рівня розвитку ініціативності і творчості – таких було 52%. Діти, віднесені до низького рівня прояву ініціативності (34,3%), не бажали брати участь у корисних справах, отже, ініціативу і творчість не проявляють.

Результати спостережень за поведінкою дітей старшого дошкільного віку показало, що 12,5% дітей завжди з повагою ставляться до старших і закликають до цього інших. Діти з середнім рівнем (58,7%) не завжди проявляли повагу до старших без спонукання. 28,8% дітей не поважають старших, навіть допускають грубість.

Прояв милосердя у дітей старшого дошкільного віку розподілився таким чином: 11,4% дітей співчують і допомагають слабким і хворим, спрямовують на це інших; 37,2% дітей співчують і допомагають хворим і слабким але

тільки за умови доручення і контролю; 51,4% дітей не співчують хворим і слабким, бувають іноді навіть жорстокими.

Співставлення отриманих даних показало, що найбільш позитивне ставлення проявляють діти до природи. Найгірші показники – щодо прояву у дітей старшого дошкільного віку неповаги до дорослих, невихованості співчуття до людей хворих і слабких, відсутності бажання їм допомагати. Причину цього ми вбачаємо у недостатньому позитивному впливі художньої літератури і, навпаки, негативному впливі засобів масової інформації, особливо телепередач сумнівного змісту.

Для підтвердження результатів даної методики ми звернулися до ситуацій вільного вибору. Кожна з розроблених нами ситуацій надавала можливість визначити вихованість патріотичних почуттів за певними показниками: інтерес до пізнання історії, традицій, культури малої та великої Батьківщини; любов до сім'ї, рідного міста, країни; гордість за трудові та бойові заслуги старшого покоління.

Перша ситуація спрямована на визначення рівня вихованості у дітей старшого дошкільного віку інтересу до пізнання історії, традицій, культури малої та великої Батьківщини. дітям запропоновано познайомити гостей з рідним містом дитини, розповісти про історію свого міста або мікрорайону, показати пам'ятки культури, красиві куточки міста.

Запропоновані відповіді, які передбачалися, та їх кількісна обробка, дозволили визначити рівень вихованості дитини за певним напрямом. Так, три бали отримали 15,4% дошкільників, які були добре знайомі з рідним містом і готові були показати кращі їх місця. Діти називали площі та вулиці своїх міст, розповідали про них, вказували на їх значення для міста. Ці діти бували з батьками у музеях міста та на екскурсіях. Більша частина дітей старшого дошкільного віку (2 бали, 48,3 %) готова була познайомити гостей лише зі своєю вулицею, і навіть про неї розповідали невпевнено. Діти, які отримали один бал (46,3%) не знали, що можна було б показати гостям, не могли розповісти щось цікаве про своє рідне місто.

Друга ситуація мала на меті визначити рівні прояву інтересу дітей до життя у минулому старшого покоління сімей, їхні трудові і бойові подвиги, оскільки це тісно пов'язано з історією рідної країни.

Обговорення цієї ситуації проходило емоційно і зацікавлено. Діти з гордістю розповідали про трудові досягнення бабусь і дідусів. Оленка П. сказала, що пишається своєю бабусею, яка працювала на хлібокомбінаті і за сумлінну працю отримала медаль. Сергійко М. розповів, що його дідусь будував рідне місто, навіть показував «свої» будинки у м. Корсунь-Шевченківському. Михайлик В. згадав, що тато розповідав про його прадідуся, який захищав Україну від німців і має багато нагород.

Діти, які знали про своїх пращурів і пишалися ними, отримали по три бали і були віднесені до високого рівня вихованості патріотичних почуттів за емоційно-ціннісним критерієм. Таких дітей було 12,5%. Діти, які мали чітких уявлень про своїх предків ті їхні заслуги, отримали по два бали і були віднесені до середнього рівня вихованості за даним показником. Таких було 43%. На жаль, значна частина дітей отримала по одному балу і (45%) про старше покоління майже нічого не знала. Ці діти розповідали про своїх предків загальними словами або зовсім відмовлялися брати участь в обговорення ситуації.

Третя ситуація була спрямована на визначення рівня ціннісного ставлення дітей до природи рідного краю. Дітям пропонувалося вибрати свій варіант поведінки, коли наносять шкоду природі, якщо бачить, що незнайомі хлопці ламають деревце. Відповіді достатньо великої частини показали, що вони не залишаться байдужими, якщо на їхніх очах хтось буде ламати деревце. “Якщо це діти мого віку, я зроблю зауваження. Якщо вони не послухають мене, звернуся до батьків” (Петрик О.) Діти, які готові були рішуче заступитися за деревце, або попросити про допомогу дорослих, отримали по три бали (15,4%) і були віднесені до високого рівня вихованості патріотичних почуттів за показником «Любов до малої і великої Батьківщини».

Однак, як показало обговорення ситуації, не усі діти готові проявити активність у її захисті. Діти, які пропонували лише зробити зауваження хлопцям, що ламали берізку, і не готові були проявити наполегливість, отримали по два бали і були віднесені до середнього рівня вихованості. Таких була більшість – 54,6%. Ці діти розуміли, що хлопці чинять недобре, але в даній ситуації проявили б нерішучість, страх перед старшими за них підлітками. Дітей, які вважали, що не варто звертати увагу на поведінку підлітків («нічого тому дереву не буде, їх багато у дворі», «ці хлопці просто бавляться, у них така гра», «мені байдуже, що роблять інші»), виявилось 45%. Результати, отримані за даною методикою, відображені у таблиці 2. 6.

Таблиця 2. 6.

Рівні патріотичної вихованості у дітей старшого дошкільного віку за показниками емоційно-ціннісного критерію (у %)

Показники ставлення до патріотичних цінностей	Діти старшого дошкільного віку		
	Рівні		
	Високий	Задовільний	Низький
Інтерес до історії рідного краю	15,4	48,3	32,3
Повага до старшого покоління	12,2	43,5	45,3
Ставлення до природи	13,4	55,6	47,0

Аналіз результатів за цією методикою свідчить, що найкраще сформовані у дітей інтерес до історії рідного краю (високий і середній рівень вихованості - 15,4% і 48, 3% відповідно). Більш низький рівень сформованості патріотичних почуттів виявлено за показником «Ставлення до природи» (47,0% порівняно з показником «Інтерес до рідного краю» - 32,3%). Отже, при плануванні навчально-виховної роботи необхідно підвищити увагу до виховання ціннісного ставлення дітей старшого дошкільного віку до патріотичних

цінностей. зокрема щодо поваги до бойових і трудових заслуг старшого покоління, бережливого ставлення до природи рідного краю.

З метою визначення впливу художньої літератури на розвиток емоційної сфери дитини та розуміння морально-ціннісного ставлення до рідного краю було проведено бесіду за змістом казки «Котигорошко».

Використовувалася серія допоміжних запитань:

- Як ти вважаєш, чому Котигорошко пішов битися зі Змієм?
- Як би ти вчинив на місці головного героя?
- Як ти думаєш, чому потрібно захищати рідну землю від ворогів?

Під час бесіди за змістом прочитаного, вдалося зафіксувати, що лише незначна кількість дітей розуміє мотивацію поведінки головного персонажа та виявляє співчуття до страждань народу, вболіває за їхню нелегку долю та дає власну оцінку: “Він хоробрий, тому, що не побоявся Змія”, “Котигорошко захищав народ від Змія”, “Потрібно захищати менших і не ображати їх”. На запитання: «Чи хочете бути схожими на Котигорошка і чому?», більшість дитячих відповідей була позитивною, але вони не могли пояснити чому. Відповіді були такими: “Хочу бути таким як Котигорошко”, “Котигорошко мені подобається, бо він добрий”, “Хочу мати булаву і теж битися”, “Я теж сильний і вмію битися” і т. п.

Також було виявлено, що були діти, які не бачили головної теми захисника рідної землі, не могли пояснити чому Котигорошко бився зі Змієм, а іноді взагалі не могли відповісти на запитання, а лише переказували уривки казки. Такі дані свідчать про те, що дітям недостатньо читають літературні твори відповідної тематики, не звертається увага на головну тему – захисту рідної землі від ворогів. Не приділяється належної уваги до ідентифікації себе з героєм, який наділений позитивними якостями, що характеризують українця: добрий, хоробрий, гостинний, люблячий Україну тощо.

Цю думку підтвердили результати бесіди щодо визначення впливу художньої літератури на розвиток емоційної сфери дитини. Метою завдання було з’ясувати, які літературні твори справили особливий вплив на дитину.

Бесіда велася за такими питаннями: «Який літературний твір запам'ятався тобі надовго? Що тебе вразило, порадувало або, навпаки, засмутило в у цьому творі? Де ти чув цей твір – у садочку чи дома? Хто його тобі читав? Чи любиш розглядати ілюстрації у книжках? Чи малюєш після того, як прослухав літературний твір?»

Наведемо основні результати за цією методикою. Відповіді дітей оцінювалися за трибальною шкалою. Три бали отримали 12,4 % дітей старшого дошкільного віку. Вони згадали два твори, які вразили їх, правильно їх назвали, пояснювали, що їх вразило, під час знайомства з ними, які емоції виникли під час ознайомлення з художнім твором. Відповідь була повна, емоційна. ці діти повідомили, що люблять розглядати ілюстрації і малювати під впливом прослуханих творів.

По 2 бали отримали 66,5% дошкільників, які назвали один твір, що їм полюбився. Діти цього рівня вихованості називали твір, намагалися пояснювати, чим він запам'ятався, але не могли охарактеризувати почуття, які виникли під час знайомства з текстом. Відповіді цих дітей невпевнені і неемоційні, вони передають загальні враження, але не можуть пояснити конкретно, що саме їм сподобалося або обурило, чи може герой твору бути прикладом для наслідування чи навпаки. 1 бал отримали діти (33,1%), які не могли згадати жодного літературного твору, який справив на них враження, або зовсім відмовлялися відповідати на запитання.

Аналіз виконання завдання дає можливість стверджувати, що коло літературних творів, з якими знайомі діти, дуже обмежене; прочитані твори не завжди обговорюються, тому емоції, які виникають під час читання, не залишаються надовго. Діти знайомляться з творами художньої літератури, в основному у закладах дошкільної освіти закладах (75%). Лише 15% батьків систематично читають дітям книжки. Основний шлях знайомства дітей з художніми творами – через засоби комунікації (телепередачі, інтернет). Таким чином, художня література не використовується належним чином з метою впливу на розвиток емоційної сфери дитини.

Зведений аналіз результатів щодо рівнів вихованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку за емоційно-ціннісним критерієм подано у таблиці 2. 7.

Таблиця 2. 7

Рівні вихованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку за показниками емоційно-ціннісного критерію (у %)

Показники критерію	Рівні		
	Високий	Задовільний	Низький
Інтерес до історії, традицій і культури України, прагнення до оволодіння рідною мовою	13,6	32,3	54,1
Любов до сім'ї та родини; гордість за трудові та бойові заслуги	14,5	33,0	52,5
Прояв емоційного відгуку на знайомство з художніми творами, уміння співвідносити вчинки героїв з їхніми патріотичними якостями	12,1	34,3	53,6
Середнє значення (у %)	13,4	33,2	53,4

Рівень вихованості дітей старшого дошкільного віку за поведінковим критерієм (прояв співпереживання та співчуття рідним, близьким та оточуючим; турбота про членів сім'ї та представників живого світу, посильна допомога дорослим; наслідування позитивної поведінки літературних героїв у власній життєдіяльності) вивчався за допомогою методики «Моя сім'я», гри «Маленькі помічники», ситуацій вільного вибору, бесіди «Хочу бути схожим».

Мета розроблених ситуацій вільного вибору – визначити рівні прояву у старших дошкільників співпереживання та співчуття рідним, близьким та оточуючим, прояві турботи про членів сім'ї (ситуації 1,2), готовність до посильної допомоги дорослим (ситуація 3).

Наведемо результати виконання завдань.

Зміст першої ситуації передбачав різні варіанти прояву турботи про хвору бабусю – виявлення співчуття і співпереживання або реальна допомога. Так, перший варіант вирішення проблеми обрали 12,5% дітей. Ці діти вирішили, що кращий спосіб розв'язати проблему – спочатку сходити до аптеки і купити ліки, а потім допомогти бабусі у домашніх справах: «Хворій бабусі важко виходити з хати, хай вона полежить, а друг може сходити по ліки, потім допомогти у хатніх справах. По два бали отримали ті діти, які вирішили, що друг має допомогти бабусі у домашніх справах, а вона сама сходить по ліки. Ці діти виявили середній рівень вихованості співчуття і співпереживання (34,6%). Третя група дошкільників вважала, що достатньо поспівчувати бабусі і займатися своїми справами. Ці діти отримали по одному балу (47,1%).

Друга ситуація ставила перед дітьми питання – як краще допомогти вихованцю, який захворів і залишився дома. Переважна частина дітей запропонувала зателефонувати Петрусю і поспівчувати. Ці діти отримали по два бали 37,8% і були віднесені до середнього рівня сформованості прояву співчуття і співпереживання. Натомість невелика частина вихованців не виявила бажання навіть поспівчувати однолітку («Мені байдуже. Я з ним не товаришую»). Ці діти отримали по одному балу (53,5%) і були віднесені до низького рівня сформованості почуття співпереживання. Значна частина вихованців вирішила, що треба зателефонувати товаришу і дізнатися, яка допомога йому потрібна. Ці діти проявили високий рівень сформованості вияву співпереживання і співчуття (15,7%).

Третя ситуація була спрямована на виявлення прагнення дітей надати допомогу дорослим у розчищенні майданчику для прогулянок біля дитячого садочку. Обговорення ситуації показало, що на пропозицію вихователя вийти на розчищення снігу охоче б відгукнулася значна кількість вихованців (11,4%). Ці діти говорили, що хотіли б, щоб насправді трапилася така ситуація. Вони були б раді допомогти дорослим а тим більш – малюкам, які змогли б вийти на прогулянку. Інша група дітей вагалася («на вулиці холодно, і снігу багато – можна застудитися», «дорослі і самі впораються»), але погоджувалася вийти на

двір, якщо вийдуть його друзі («якщо мій друг піде розчищати сніг, тоді вийду і я») Ці діти отримали по два бали (38,0%) і склали групу з середнім рівнем готовності брати участь у участі у допомозі дорослим. По одному балу (50,4%) отримали ті діти, які не виявили бажання розчищу брати участь у допомозі дорослим.

Для з'ясування здатності дошкільників виявляти свою поведінку на природі було запропоновано уявну ситуацію: «як би ти вчинив, побачивши у дворі зламане деревце?». Думки дітей стосовно уявної ситуації свідчать про те, що вони здатні виявляти бажання до позитивної дії. Такі відповіді частіше спостерігали у дітей, які вже мали подібні ситуації у житті. Діти проявляли дбайливе ставлення до конкретного об'єкту природи: «я перев'язу гілочку, якщо вона маленька, але якщо велика, то відламаю, бо вона однак не приживеться. Мені так розповідав тато, коли ми весною чистили сад на дачі».

Разом із тим, переважна більшість дітей самостійно, без допомоги дорослих не змогли пояснити свою позицію: «полікувати дерево», «перев'язати зламану гілку» і т. д. Лише незначна кількість дітей змогла аргументувати свої уявні дії: «я сказав би мамі, що деревце потрібно перев'язати і полити, вона б мені допомогла», «таке деревце однак помре, його потрібно викорчувати і посадити інше» і т. д.

У наступному завданні пропонували дітям гру «Маленькі помічники», метою якого було з'ясувати, які обов'язки діти виконують у сім'ї, як вони піклуються про її членів, чим вони можуть допомагати в міру своїх сил. Дошкільникам пропонували розглянути малюнки й визначити, що добре, а що погано. На зелене тло викласти зображення, де діти турбуються про батьків і допомагають їм, а на червоне – з поганими вчинками.

За допомогою цієї гри з'ясували, що діти старшого дошкільного віку в переважній більшості чітко не усвідомлюють обов'язки кожного члена родини. Про це свідчить той факт, що 62% дітей не змогли відібрати картинки необхідного змісту. Вони постійно їх переміщали, зверталися по допомогу до вихователя. На запитання вихователя: «Як би ти вчинив, коли побачив би, що

мама лежить хвора, а іграшки розкидані по своїй кімнаті?”, “Як ти піклуєшся про своїх рідних?” Діти переважно відповідали: “Не знаю”, “Сидів би в іншій кімнаті, щоб не заважати мамі”, “Так, я піклуюся про своїх маму і тата, я ходжу в садочок” тощо.

У змісті оцінних суджень зафіксували невелику кількість дітей (10%), які виконали поставлене перед ними завдання, відібрали зображення відповідно до мети завдання. Діти пояснювали свої відповіді на питання вихователя: “Я зібрав би тихенько іграшки, подав би мамі ліки і чекав би, доки мама видужає”, “ми з татом ремонтували стілець, я хотів йому допомогти”, “я вирізала формою коржики разом із мамою, а потім годували тата і сестричку”, “мій дідусь говорить, що бджола мала і та працює, коли я йому допомагаю в селі” і т. п.

Заслуговує на увагу той факт, що діти здатні мотивувати свою діяльність на благо сім'ї: «Коли мама хвора, необхідно тихенько себе поводити й не розкидати свої іграшки, щоб її не засмучувати». Ці дані свідчать про те, що дошкільники розуміють свої обов'язки в сім'ї, реально виявляють турботу про її членів, що становить першооснову у вихованні патріотичних почуттів. Однак, певна кількість дітей (28%) здатна виявляти позитивне, турботливе ставлення до членів сім'ї, що є основою виховання патріотичних почуттів .

З метою виявлення особливостей сприймання дитиною сімейної ситуації свого місця в сім'ї, а також її ставлення до членів власної родини ми застосували адаптовану методичку Р. Бернса, С. Кауфмана «Кінетичний малюнок сім'ї».

Аналіз малюнка та відповідей дітей під час наступної бесіди надали можливість дати кількісну їх оцінку за трьома критеріями: знання дитини про кожного члена сім'ї, прагнення бути корисним у сім'ї, бажання знати більше про неї; виявлення дбайливого ставлення до дорослих. Оцінювання здійснювалось за трьома рівнями: високим, середнім, низьким.

Результати аналізу виконання даної методички подано на таблиці 2.8

Результати аналізу малюнка «Моя сім'я»

№	Критерії	Високий рівень	Задовільний рівень	Низький рівень
1	Уявлення про кожного члена сім'ї	14,5	37,8	47,7
2	Прагнення і бажання бути корисним у сім'ї	12,7	44,5	42,8
3	Поважливе ставлення до дорослих	11,6	45,8	42,6

Отже, аналіз малюнка підтверджує дані, було отримано за іншими діагностичними методиками, а саме: Діти старшого дошкільного віку з великою довірою і повагою ставляться до своїх рідних, але не мають достатніх уявлень про членів сім'ї і родини, окрім того, в них не вироблене бажання і прагнення бути корисними своїм рідним, тобто не сформована моральна поведінка, яка відповідає патріотично вихованій особистості.

З метою визначення бажання дітей допомагати дорослим у трудових справах та наявності трудових умінь відповідно віку ми організували за допомогою гри-пантоміми «Ми – маленькі помічники». У невеликих групах (3-4 дитини) діти розігрували сценки, де рухами демонстрували, якими трудовими навичками володіють.

Наводимо аналіз гри, який здійснювався за трибальною шкалою.

По три бали отримали діти, які чітко демонстрували рухами, якими трудовими вміннями володіють, якими трудовими справами вони займаються разом з дорослими. Їхні рухи не потребували навіть коментарів, настільки вони були зрозумілі. Коментарі були емоційними і доповнювали пантоміми. Ці діти отримали по три бали (відповідно 15, 3%) і склали групу з високим рівнем сформованості трудових умінь.

Рухи дітей іншої групи були мало зрозумілими, потребували пояснення і повторення. Ці діти отримали по два бали (38,5%) і були віднесені до середнього рівня сформованості трудових умінь і навичок. Діти з третьої групи

неохоче брали участь у грі, деякі з них навіть зовсім відмовлялися від участі в ній. Ці діти отримали по одному балу і були віднесені до низького рівня сформованості трудових умінь (53,8%).

Для визначення рівня вихованості дітей старшого дошкільного віку за показником “виховний вплив літературних героїв на поведінку дитини” було проведено бесіду. Дітям задавалися питання: “На кого з літературних героїв ти хотів би бути схожим? Чому ти у них навчився? З якої книжки твій герой, хто її автор?”.

Аналіз відповідей дітей підтвердив нашу думку проте, що вихователі і батьки приділяють мало уваги використанню позитивного впливу художньої літератури на поведінку дітей. Діти називали переважно героїв мультфільмів, в кращому випадку екранізацій художніх творів. Книжку дітям заміняє планшет. Невеликий відсоток дітей (12,3%) називали до 3 героїв; дошкільники, які склали групу з середнім рівнем вихованості патріотичних почуттів (56,%), згадували про 1-2 героїв художньої літератури. Серед них дівчинки називали Попелюшку («тому, що вона була працьовита і лагідна», дівчинку Валю з казки «Семибарвна квітка» (тому, що вона допомогла вилікувати хлопчика». Хлопчики хочуть бути схожими на казкових героїв (Котигорошко, Ілля Муромець, Альоша Попович («тому, що вони хоробрі, захищають рідну землю і людей»).

Визначення рівня вихованості патріотичних почуттів дітей старшого дошкільного віку за поведінковим критерієм (прояв співпереживання та співчуття рідним, близьким та оточуючим; турбота про членів сім’ї та представників живого світу; допомога дорослим членам сім’ї у домашніх справах) передбачало залучення вихователів і батьків до проведення педагогічних спостережень за поведінкою дітей.

Такий підхід надавав можливість збільшити кількість «спостерігачів», проводити цілеспрямовані спостереження не тільки під час перебування дітей у садку, а й в домашніх умовах. Для фіксації результатів спостережень було розроблено спеціальні картки.

У картках фіксувалися прояви співпереживання та співчуття рідним, близьким та оточуючим; турбота про членів сім'ї та представників живого світу, допомога дорослим у домашньому господарстві, а також ставлення до членів власної родини. Педагоги відзначали ті самі якості, проявлені дитиною під час перебування у дошкільному закладі у ставленні до дітей та дорослих. Якщо оцінки вихователів і батьків збігалися, робили висновок про справжню наявність тієї чи іншої якості. У випадках, коли оцінки розходилися, проводилося додаткове вивчення якостей, які діагностувалися.

Подаємо дані щодо рівнів вихованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку за *поведінковим* критерієм (див. таблицю 2. 9.).

Таблиця 2.9.

**Рівні вихованості патріотичних почуттів
у дітей старшого дошкільного віку за поведінковим критерієм (у %)**

Показники критерію	Рівні		
	Високий	Задовільний	Низький
Прояв співпереживання та співчуття рідним, близьким та оточуючим	14,6	33,5	51,9
Турбота про членів сім'ї та представників живого світу, посильна допомога дорослим	13,1	32,6	54,3
Наслідування позитивної поведінки літературних героїв у власній життєдіяльності	12,8	32,0	55,2
Середнє значення (у %)	13,5	32,7	53,8

За результатами констатувального етапу експерименту розподіл респондентів за рівнями вихованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку має такий вигляд: високий рівень – 13,5 % дітей, середній рівень – 33,0 % дітей, низький рівень 53,5 % дітей старшого дошкільного віку.

Отже, дослідження стану вихованості патріотичних почуттів у старших дошкільників засвідчили, що половина з них знаходяться на низькому рівні за усіма критеріями (когнітивний – 53,4%, емоційно-ціннісний – 53,4%, поведінковий – 53,8%). Середній рівень вихованості склав 33,1%, 33,2%, 32,7% відповідно. Лише 13,5% дітей показали високий рівень вихованості патріотичних почуттів.

Таблиця 2.10.

Рівні вихованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку на констатувальному етапі (у %)

Рівні	Критерії			Середнє значення
	Когнітивний	Емоційно-ціннісний	Поведінковий	
Високий	13,5	13,4	13,5	13,5
Задовільний	33,1	33,2	32,7	33,0
Низький	53,4	53,4	53,8	53,5

Для виявлення ставлення педагогів закладів дошкільної освіти до проблеми виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку їм було запропоновано дати розгорнуту відповідь на запитання: “Як Ви вважаєте, чи є актуальною проблема виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку?”; “Чи може сучасний заклад дошкільної освіти досягти значних успіхів у вихованні патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку?” (Додаток А).

Результати анкетування свідчать, що 87,69% вихователів вважають цю проблему актуальною, а переважна більшість зазначає, що виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку є однією з головних цілей процесу виховання,

З метою виявлення прагнення ефективно здійснювати процес виховання патріотичних почуттів у дітей старшого шкільного віку вихователям було

запропоновано оцінити своє бажання виховувати в дітей названу вище якість особистості за трибальною шкалою (3 – високий, 2 – середній, 1 – низький).

Як свідчать результати дослідження, більшість вихователів (43,08 %) оцінили своє бажання виховувати патріотичні почуття у дітей старшого дошкільного віку балом “3”, отже, мають емоційно-позитивну мотивацію щодо організації виховання цієї якості в дітей як актуального аспекту професійної діяльності; 41,54 % вихователів оцінили своє бажання балом «2» (ситуаційна спрямованість щодо виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку); 15,38% педагогів оцінили своє бажання виховувати патріотичні почуття в один бал, чим підтвердили відсутність спрямованості щодо виховання означеної якості в дітей, небажання ефективно здійснювати цю діяльність.

З метою визначення розуміння вихователями дошкільних освітніх закладів феномена “патріотичні почуття” було запропоновано надати відповідь на запитання “Як Ви розумієте поняття “патріотичні почуття”? Перерахуйте ознаки їх прояву.

Результати анкетування вихователів свідчать про те, що більше половини з них не усвідомлювала в достатній мірі сутність поняття “патріотичні почуття”, та його складники. Більша частина педагогів (40%>) складниками патріотичного виховання вважала любов до рідної землі та знання української мови; інші (30%) віднесли до складників державну символіку, етнопедагогіку, фольклор, символи України; третя група вихователів (30%) вважала складниками родинне та сімейне виховання, формування любові до рідного краю, знання символів та народних традицій. Такі відповіді є свідченням того, що переважна більшість вихователів старших груп не мають цілісного уявлення з окресленої проблеми, лише третина дала більш повні відповіді. Оскільки не було жодної відповіді, яка б включала всі складові патріотичного виховання, можна зробити висновок про те, що вихователі недостатньо усвідомлюють зміст даної дефініції.

На запитання: "Якому із складників Ви надаєте перевагу в роботі з дошкільниками?" вихователі назвали такі складники, як любов до родини (30%), вивчення традицій та звичаїв (50%); любов до рідного краю (10%). Серед складників патріотичного виховання називали підготовку дітей до школи, що зовсім не входить до структури патріотичного виховання. У відповідях вихователів відсутні такі показники патріотичного виховання, як любов до рідної мови, знання державних народних символів тощо.

Третє запитання: "Чи достатньо приділяється уваги цій проблемі у Вашому закладі дошкільної освіти?" мало на меті з'ясувати наскільки важливою педагоги вважають проблему патріотичного виховання. Було отримано такі результати: 50% педагогів відповіли, що проблема є актуальною в дошкільному закладі, 40% – вказали, що недостатньо приділяють уваги для вирішення завдань патріотичного виховання і лише 10% педагогів зазначили, що означеній проблемі приділяється недостатньо уваги. Визначити обізнаність педагогів із проблем організації та змісту діяльності щодо виховання у дітей старшого дошкільного віку патріотичних почуттів засобами художньої літератури намагалися за запитаннями.

У процесі бесіди педагоги назвали низку, які, на їхню думку, ускладнюють процес виховання патріотичних почуттів засобами художньої літератури у дітей старшого дошкільного віку, наприклад:

- труднощі у виборі форм і методів виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури (18,46%);
- відсутність методичних розробок з проблеми виховання патріотичних почуттів названого вище контингенту дітей (15,38% педагогів);
- відсутність узгодженості зусиль між закладом дошкільної освіти і сім'єю в організації виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку (12,31%).

У наступному завданні треба було відповісти на запитання анкети, спрямоване на виявлення у вихователів пріоритетних завдань виховання патріотичних почуттів. Респондентам було запропоновано проранжувати п'ять

завдань патріотичного виховання. Аналіз відповідей показав, що найбільш пріоритетним напрямом (55%) виявилось формування уявлення про природу рідного краю і почуття причетності до природи рідного краю, другим за важливістю (35%) – формування уявлень про рідну домівку і почуття причетності до неї; третім (6%) – формування уявлення про культурну спадщину малої Батьківщини і почуття причетності до нього; четвертим – (4%) формування духовно-моральних якостей особистості: співпереживання, допитливості тощо.

Аналіз анкети дозволяє дійти висновку про те, що вихователі недооцінюють значення художньої літератури як засобу виховання патріотичних почуттів. Непорозуміння педагогами важливості розвитку духовно-моральних якостей особистості пояснюється, насамперед, спрямуванням змісту дошкільної освіти минулих років на формування у дітей знань, умінь і навичок особистості.

На запитання «Які методи виховання патріотичних почуттів Ви використовуєте у практиці роботи? Перерахуйте їх» 27,69% вихователів назвали такі методи виховання патріотичних почуттів у названого вище контингенту дітей, як-от: розповідь, бесіда, особистий приклад, вправи, виховуючі ситуації, гра, читання художніх творів. Це свідчить про володіння вихователями різними методами виховання у дітей старшого дошкільного віку означеної якості особистості.

Значна кількість вихователів (41,54%) назвали сукупність методів виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку (переважно не більше трьох), серед яких домінують: розповідь, бесіда, вправи, виховуючі ситуації, гра. Це свідчить про достатнє володіння педагогами шкіл-інтернатів названими вище методами.

Слід відзначити, що 30,77% педагогів назвали лише по одному методу виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку, а саме: розповідь – 9,23%; бесіда – 7,69%; особистий приклад – 6,15%; сюжетно-рольова гра – 4,62%; виховуючі ситуації – 3,08%, що свідчить про їх

непідготовленість до вирішення цієї проблеми. Серед засобів виховання патріотичних почуттів вихователі називали ігри, свята, художню літературу(30%), ігри та свята (20%); лише незначна кількість опитаних серед засобів, яким віддають перевагу, назвали художню літературу.

Аналіз планів навчально-освітньої роботи з дітьми старшого дошкільного віку показало, що загалом робота з виховання патріотичних почуттів містить низку недоліків, з-поміж яких найбільш суттєвими, на наш погляд, є такі:

- у плануванні роботи вихователів спостерігається тематична розпорошеність і безсистемність;

- планується зavelика кількість інформації для сприймання дітей;

- спостерігається необґрунтоване скупчення тем (є випадки, що протягом тижня заплановано декілька тем, зокрема: моя мама - найрідніша людина; тато, мама і я – це наша дружна сім'я тощо), а їх опрацювання має хаотичний характер та не підтримується в якості основної тема в інших видах діяльності;

- індивідуальна робота планується за іншою темою (наприклад, рахунок в межах десяти), бесіди подекуди не відповідають змісту основної теми, тобто вони не підтримують вивчення однієї теми.

Заплановані заняття мають багате змістове наповнення, передбачають засвоєння елементарних уявлень про рідний край, але іноді для одного заняття подається занадто багато інформації. Незначна увага приділяється художньому слову, що знебарвлює сприймання інформації (лише незначна кількість вихователів використовує віршовані тексти під час прогулянок, спостережень).

Суттєвим недоліком планування занять, на нашу думку, є відсутність наступності у вихованні любові до сім'ї, рідної природи, рідної мови тощо, що є особливо важливим і цінним у здійсненні такої роботи. При цьому недостатньо уваги приділяється орієнтуванню дітей на власне, рідне і близьке оточення (моє улюблене місце, дерево, тваринка тощо), на ті об'єкти, з яких слід починати виховання патріотичних почуттів, частіше за все звертається увага дитини на узагальнені явища.

Значна кількість вихователів відчують труднощі у недостатньому рівні теоретичних знань, виборі форм і методів виховання у старших дошкільників патріотичних почуттів засобами художньої літератури, використанні можливостей і різних видів діяльності. Усе зазначене вище дозволяє нам стверджувати, що виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури потребує організації спеціальної цілеспрямованої роботи.

З погляду на це вважали за доцільне проаналізувати навчально-методичне забезпечення процесу виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку.

Базовий компонент дошкільної освіти України [8] визначає сформованість мінімального рівня освітніх компетенцій дитини перших 6 (7) років життя, що забезпечує її повноцінний психофізичний та особистісний розвиток. Зокрема, вагомого значення надається вивченню української мови як державної в освітній лінії «Мовлення дитини». Звертається увага дітей на розуміння того, що українська мова є державною; діти мають розуміти і слухати мовлення дорослих, використовувати українську лексику, переказувати тексти казок, оповідань тощо.

Проте вважаємо за доцільне звернутися до аналізу програм для закладів дошкільної освіти із позиції наявності патріотичного контексту.

Від часу проголошення незалежності України були розроблені і впроваджені різні програми, що містили сегменти патріотичного виховання дітей дошкільного віку. Зокрема: програма «Малютко» (1991-2004р.р.), що містила розділ «Дитина і навколишній світ» спрямований на розвиток базових уявлень дитини про сім'ю, родину, рідний край, традиційні свята, звичаї, обряди, символіку, символи, елементарні уявлення про сутність поняття “Батьківщина” тощо [70].

Інша програма «Я у Світі» (2008-2010 р.р.), була зорієнтована на виховання в дитини самостійності, контролю за своїми та чужими діями,

працелюбності, самолюбності, самоспостережливості, відповідальності, проте не мала прямого впливу на розвиток патріотичних почуттів у малюків [200].

Програма «Стежина», розроблена авторським колективом (1995-2000 рр.). У одному з розділів (дошкільний вік) пропонується ознайомлення з українським козацтвом, українськими звичаями та культурою [239].

Серед парціальних програм, що застосовувалися в різних дошкільних виховних закладах можемо виділити програми з потужними патріотичними сегментами:

Програма «Історія України для дітей від 3-х до 7-ми років», розроблена Л. Артемовою (2000 р.). Програма базується на принципах концентричності, систематичності, краєзнавчого підходу. Вона побудована за напрямками: життя та побут українського народу в різні історичні часи; національні герої України, культурні діячі. Історичні відомості подаються від трипільської культури, України-Руси, козаччини, Великої Вітчизняної війни, закінчуючи роками незалежності держави, відродженням її культури [202]. Проте вважаємо її дещо заскладною, оскільки дітей дошкільного віку зарано знайомити з такими складними аспектами історії України, як трипільська культура, козаччина тощо. Ми можемо лише оглядово та побіжно знайомити з історичним минулим нашої держави.

На сьогодні чинними є програми, які були затверджені Міністерством освіти і науки України в 2011-2012 р.р. Проаналізуємо деякі з них.

Зупинимось на розділах програми виховання і навчання дітей від двох до семи років «Дитина» (2012 р.) [69] (оновлений варіант програми «Дитина вийшов у 2016 р.) [70], що є важливими для дисертаційного дослідження. Зокрема, у розділі «Дитина у довкіллі» окреслено освітні завдання, що одразу орієнтують педагогів, щодо навчання, виховання, розвитку та формування на цьому віковому етапі особистості дошкільника. Разом із тим завдання щодо виховання патріотичних почуттів не є системними. У програмі акцентовано на необхідності: «Формувати розуміння того, що Україна – церідна країна, Батьківщина, де живе сама дитина, її родина, друзі...» (незалежно від

національності) [70, с. 197]. Приділено значну увагу підтемам: «рідний дім», «ознайомлення дітей з традиціями і звичаями», «мій рідний край», однак, нам видається, що показники успішного розвитку загалом не висвітлюють того, як діти спроможні виявляти патріотичні почуття.

Фольклорні твори (колискові, дитячі віршики, пісеньки, соціально-побутові казки та твори авторської літератури) вивчаються за основними напрямками: сім'я (родина), рідна природа, рідна мова, традиції та звичаї, державні символи, народні символи, ідентифікація, узагальнене поняття Батьківщина (Додаток Ж).

Систематизований та наведений у Додатку 3 перелік творів, доцільно використовувати як засіб патріотичного виховання дітей. Натомість у самій програмі спостерігається розпорошеність творів, певна їх безсистемність. Несистематизований матеріал не сприяє усвідомленню дітьми основних знань та уявлень. Доречним є кожне виховне завдання програми (любов до рідної мови, рідної природи тощо) виховувати засобами художньої літератури. Звісно, вивчення дітьми цих літературних творів певною мірою впливає на виховання любові до найближчого оточення дитини, родини, рідної природи, рідної мови, традицій та звичаїв тощо, що є основою виховання патріотичних почуттів. Водночас, цей обсяг знань не дозволяє належним чином вирішувати завдання патріотичного виховання, оскільки матеріал представлено нерівномірно (випадає тема виховання любові до рідної мови, недостатньо представлена тема традицій та звичаїв, державних та народних символів).

Аналіз програм «Дитина» свідчить про те, що завдання патріотичного виховання є актуальними і певним чином висвітлюються у програмових вимогах, водночас відсутній цілісний підхід до патріотичного виховання дітей, теми подаються переважно локальними напрямками, без чіткої систематизації. До того ж, відсутні рекомендації щодо включення інтерактивних методів засвоєння інформації.

Інша чинна комплексна навчальна програма для дошкільних навчальних закладів «Світ дитинства», розробниками якої є А. Богуш, О. Байєр, Л. Батліна, Г. Григоренко та ін. (2015 р.) [226].

Програма охоплює різні етапи розвитку дітей дошкільного віку (ранній, середній, старший). Вона має ряд переваг, що витікають з її комплексності і спрямованості на розвиток цілої низки компетенцій дитини, зокрема: здоров'я збережувальної компетенції, особистісно-оцінної компетенції, родинно-побутової компетенції, соціально-комунікативної та родинної компетенції, природньо-екологічної компетенції, предметно-практичної компетенції, ігрової компетенції, математичної компетенції, конструкторсько-будівельної компетенції, фонетичної компетенції, лексичної компетенції, граматичної компетенції, діалогічної компетенції, монологічної компетенції, української мовленнєвої компетенції. Зазначена програма з одного боку формує компетенції, що мають велике значення в патріотичному вихованні дитини, зокрема спрямована на поважне ставлення дитини до батьків, родини, Батьківщини, опанування культурою рідної мови тощо, проте вона не передбачає «занурення» в проблему розвитку патріотизму у дитини, оскільки має іншу мету і завдання.

Минулого року, на виконання наказу прем'єр-міністра України про посилення патріотичного виховання було створено програму національно-патріотичного виховання дітей дошкільного віку «Україна – моя Батьківщина», авторами якої є О. Каплуновська, І. Кичата, Ю. Палець, О. Рейпольська (2016 р.).

Програма як найбільше спрямована на виховання патріотизму у дітей дошкільного віку, зокрема вона передбачає: спостереження за навколишнім, системне проходження екскурсій рідним краєм, безпосередня участь дітей у благоустрої рідного краю, залучення дітей до участі в народних, традиційних святах, широке використання фольклору у всіх його жанрах, ознайомлення дітей з ужитково-декоративним мистецтвом. Проте, основний акцент художнього доробку, рекомендованого програмою, здійснюється на народних

творах, тому потенціал художньої літератури (особливо сучасної) у вихованні патріотичних почуттів дітей використаний недостатньо.

Таким чином, проблема виховання патріотичних почуттів набуває більшої актуальності особливо в аспекті сучасних подій, що відбуваються в країні. Та оскільки мовленнєвий компонент розвитку дитини є одним з визначальним в дошкільному віці, то значну увагу слід приділити добору художньої літератури і засвоєння дитиною художніх образів у виховному процесі патріотичних почуттів.

Висновки з другого розділу

Визначення особливостей виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку дали змогу уточнити сутність поняття «вихованість патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку» яка є результатом цілісного виховного впливу, спрямованого на збагачення кола уявлень про Батьківщину, її історичні і культурні надбання, які через емоційно-ціннісне ставлення до рідної країни, мотивацію на власну участь у практичних справах на її благо реалізуються у відповідних вчинках.

Відповідно до завдань констатувального етапу експерименту визначено критерії та показники вихованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури: *когнітивний* (уявлення про малу і велику Батьківщину, обізнаність з державними символами України, народними традиціями, звичаями та обрядами; усвідомлення своєї причетності до малої і великої Батьківщини; розуміння змісту літературних творів, уміння аналізувати вчинки їх героїв); *емоційно-ціннісний* (активний інтерес до вивчення історії, традицій та культури України; оволодіння рідною мовою; любов до сім'ї та родини; гордість за трудові і бойові заслуги старшого покоління; прояв емоційного відгуку на знайомство з художніми творами, уміння співвідносити вчинки героїв з їхніми патріотичними та моральними якостями); *поведінковий* (прояв співпереживання та співчуття рідним, близьким та оточуючим; турбота про членів сім'ї та представників живого світу,

посильна допомога дорослим; наслідування позитивної поведінки літературних героїв у власній життєдіяльності).

Визначення рівнів вихованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку відбувалося в процесі констатувального етапу експерименту. Для виявлення рівнів вихованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку підбрано комплекс діагностичних методик та методів: бесіди, опитування, методика понятійного словника, малюнки з сюжетними лініями «Моя Батьківщина» і «Моя сім'я», ситуації вільного вибору, ігри «Упізнай героя» і «Маленькі помічники», методики «Прислів'я» і «Символи моєї країни», модифікована діагностична методика Л. Шилової, спостереження.

З огляду на результати діагностики відповідно до означених критеріїв і показників було визначено три рівні вихованості патріотичних почуттів: високий, задовільний, низький.

Результати констатувального етапу дослідження засвідчили, що значна більшість дітей старшого дошкільного віку виявили низький рівень вихованості патріотичних почуттів – 53,6 %; задовільний рівень вихованості патріотичних почуттів – 32,4 % дітей; високий рівень – 14,0 % дітей старшого дошкільного віку.

З метою визначення рівнів готовності педагогів дошкільних навчальних закладів до виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку було використано: авторську анкету, індивідуальні бесіди, опитування, цілеспрямовані педагогічні спостереження.

Встановлено, що більшість педагогів-вихователів дошкільних навчальних закладів не володіє достатніми знаннями з питань виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури, робота у цьому напрямі має переважно епізодичний характер; значна кількість педагогічних працівників відчуває труднощі у виборі форм і методів виховання патріотичних почуттів засобами художньої літератури у дітей старшого дошкільного віку; можливості освітньо-виховної діяльності використовуються недостатньо.

Аналіз й узагальнення результатів констатувального етапу експерименту засвідчили необхідність посилення уваги до даної проблеми, зокрема теоретичному обґрунтуванні й експериментальній перевірці педагогічних умов виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури в освітньо-виховній діяльності дошкільних навчальних закладів.

Основні результати розділу II викладено у публікаціях: [9; 20].

РОЗДІЛ 3. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ВИХОВАННЯ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ЗАСОБАМИ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

3.1. Педагогічні умови виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури

Виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури визначається комплексом педагогічних умов. У педагогічній літературі умови ефективності діяльності визначаються як об'єктивні й суб'єктивні передумови, реалізація яких дає змогу досягти запланованої мети при найбільш раціональному (оптимальному) застосуванні сил і засобів. Реалізація умов виявляється в “успішному вирішенні педагогічних завдань, у доцільному використанні засобів і способів для досягнення цілей” [193, с. 356].

У контексті дослідження педагогічні умови визначаємо як суттєвий компонент педагогічного процесу, який включає в себе зміст, методи, організаційні форми виховання, отже, є орієнтованим на внутрішній світ вихованця. Даний підхід не суперечить іншим інтерпретаціям цієї дефініції, які розроблені в педагогічній науці [55, 59, 107], оскільки розглядаємо педагогічні умови як етапи педагогічної системи, що діють і забезпечують досягнення поставленої мети.

Визначаючи педагогічні умови, які здатні забезпечити досягнення дітьми старшого дошкільного віку високого рівня вихованості патріотичних почуттів засобами художньої літератури, зважали на те, що їх дотримання має становити певний комплекс, оскільки випадкові умови не сприяють досягненню передбачуваного результату. Під комплексом розуміли «сукупність явищ, дій, заходів, які утворюють єдине ціле» [273].

У визначенні та характеристиці умов забезпечення ефективності виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку спиралися на дослідження науковців (О. Батухтіна, А. Богуш, О. Денисюк, Л. Кадирова,

А. Карнаухова, О. Кисельова, О. Стаєнна), особливостей виховання старших дошкільників [10, 29,59,65, 68,91,139,194].

Аналіз психолого-педагогічної літератури вивчення стану вихованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури дозволили визначити *педагогічні умови*, які підвищують ефективність виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку та забезпечують їх комплексну реалізацію в найтіснішому взаємозв'язку, а саме:

- 1) змістове і методичне забезпечення процесу виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури;
- 2) створення у закладі дошкільної освіти освітньо-виховного середовища, спрямованого на виховання патріотичних почуттів;
- 3) активізація взаємодії педагогів та сім'ї з метою виховання у дітей патріотичних почуттів засобами літератури.

Схарактеризуємо більш детально визначені педагогічні умови виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури.

Перша умова – *змістове і методичне забезпечення процесу виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури* – реалізулася на когнітивно-збагачувальному етапі.

Під змістом виховання патріотичних почуттів розуміємо систему знань, умінь, поглядів, переконань, якостей і рис характеру особистості, якою має оволодівати вихованець і які відповідають меті і завданням даного процесу виховання [198].

Метою процесу виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури є підвищення рівня вихованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку за трьома визначеними компонентами: когнітивним, емоційно-ціннісним, поведінковим.

Завдання процесу виховання патріотичних почуттів у дітей старшого

дошкільного віку засобами художньої літератури:

- поширення і поглиблення уявлень дітей старшого дошкільного віку про малу і велику Батьківщину, її історію, природу, культурну спадщину;
- виховання ціннісного ставлення та почуття любові дітей до Батьківщини, сім'ї, рідного краю;
- залучення старших дошкільників до патріотично спрямованої практичної діяльності.

Відповідно до мети і завдань процесу виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку його зміст відповідно когнітивного компонента складають: засвоєння дитиною знань про малу Батьківщину (сім'я, рід, родина, природа рідного краю); знання та розуміння державних символів (Герб, Прапор, Гімн України); народні символи, звичаї, обряди; знання і розуміння головної ідеї творів художньої літератури (твори усної народної творчості (прислів'я, загадки, казки).

В межах емоційно-ціннісного компонента зміст виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку передбачає формування ставлення до малої і великої Батьківщини як до патріотичних цінностей, виховання любові до сім'ї і родини, шанування трудових і бойових подвигів старшого покоління; розуміння патріотичної спрямованості творів художньої літератури і співвіднесення їх змісту зі своєю поведінкою.

У процесі виховання патріотичних почуттів у дітей значна увага приділяється формуванню патріотично спрямованої поведінки. З цією метою зміст процесу передбачає створення умов для формування трудових умінь і навичок старших дошкільників, залучення до різних видів допомоги дорослим, спрямовує вихованців на наслідування позитивної поведінки героїв художньої літератури.

Пріоритетними принципами виховання патріотичних почуттів у дітей дошкільного віку було визначено:

- *національна спрямованість*, що передбачає виховання патріотичних цінностей у тісному зв'язку з національними, оскільки формуючи патріотичні цінності, ми формуємо цінності національні;

- *принцип ціннісної орієнтації*, який передбачав формування орієнтацій, котрі мають смислове значення для особистості;

- *принцип доступності* – зміст має відповідати віковим, психологічним, соціальним, інтелектуальним особливостям дітей з врахуванням їхнього розвитку;

- *наочності* – почуттєве пізнання нового матеріалу із залученням наочного сприяють концентрації уваги і мобілізації психічного потенціалу дітей, пробуджують активний інтерес, знижують розумове напруження, таким чином допомагають досягти більшої ефективності освітньо-виховного процесу;

- *системності і послідовності* – дотримання діалектичного закону поступального переходу від простих об'єктів пізнання до більш складних, спираючись на засвоєний раніше матеріал.:

- *комбінаторності* – врахуванням того, що діти цього віку швидко втомлюються слід продумувати сполучення різних видів освітньої і виховної діяльності.

- *культуровідповідності*, який органічно поєднує патріотичне виховання з культурою свого народу, традиціями, звичками, які уособлюють духовну єдність підрастаючого покоління з попередніми поколіннями, їхнім багатим досвідом, поширенням у сучасному суспільстві.

Зміст процесу виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку базується на компетенціях, котрі формуються у дошкільників у ході ознайомлення з літературою: ціннісно-сміслові, загальнокультурні, навчально-пізнавальні, інформаційні, комунікативні і соціально-трудова.

Методичне забезпечення процесу виховання патріотичних почуттів засобами художньої літератури у дітей старшого дошкільного віку передбачає застосування широкого кола форм, прийомів і методів виховання. Пріоритетними серед форм є комплексні навчально-виховні заняття, читання і

обговорення творів художньої літератури, практичні вправи, ситуації вільного вибору тощо.

З урахуванням вимог до змісту виховання патріотичних почуттів старших дошкільників та його методичного забезпечення було розроблено Програму «Виховуємо патріотів» (Додаток Е), перспективний план роботи з виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури (Додаток З), конспекти занять за кожною із тем перспективного плану (Додаток Е, З).

Другою умовою, як зазначено вище, визначено *створення у закладі дошкільної освіти освітньо-виховного середовища, спрямованого на виховання патріотичних почуттів*. Місцем формування моральних якостей, в тому числі патріотичних почуттів, поряд із родиною є заклад дошкільної освіти. Успішність даного процесу значною мірою залежить від середовища, яке оточує дитину. Розкриємо наукові положення дефініції «середовище».

У науці немає чіткого й однозначного визначення поняття “середовище”. У загальному значенні його розуміють по-різному: як оточення, як систему, як умови, або як суспільні матеріальні та духовні прояви, які оточують людину. Середовище в широкому розумінні (макросередовище) охоплює суспільно-економічну систему загалом: виробничі сили, суспільні відносини й інститути, суспільна свідомість і культура. Середовище у вузькому значенні (мікросередовище) включає безпосереднє оточення людини. Відповідно до інших довідкових трактувань середовище є сукупністю природних умов, у яких відбувається життєдіяльність якого-небудь організму та його соціалізація [68, 95,271].

В Українському радянському енциклопедичному словнику поняття “середовище” подається як оточення, сукупність природних і соціально-побутових умов, а також сукупність людей, пов’язаних спільністю цих умов, в яких протікає діяльність людського суспільства, організмів [259].

Отже, середовище – все те, що оточує людину, починаючи із сім’ї, родини, включаючи середовище соціальне, яке створює умови для її розвитку,

соціалізації та формування як особистості. Розглянемо поняття “середовище”, яке безпосередньо оточує дитину в різних його проявах, у контексті даної роботи.

У вітчизняній педагогіці і психології термін «середовище» з’явився у 20-ті роки ХХ століття, коли досить часто вживалися поняття «педагогічне середовище» (Т. Блонський, С. Шацький) [20, 283], “суспільне середовище дитини” (П. Блонський), “навколишнє середовище” (А. С. Макаренко) [149].

“Освітнє середовище” – відносно нове поняття, що увійшло у тезаурус педагогіки та психології лише в останні десятиріччя, тому його зміст не можна вважати однозначно визначеним і сталим.

Сутність поняття “освітнє середовище” розкрито у працях сучасних науковців (Є. Бондаревська, А. Лукіна, І. Левицька), “освітньо-виховне середовище” (Л. Буєва, Ю. Мануйлов, Л. Новікова, І. Якиманська, В. Левін), “творче освітньо-виховне середовище” (Т. Любимова, О. Гуменюк, К. Приходченко), “розвивальне освітнє середовище” (А. Валицька, Б. Ельконін, І. Фурман, “Освітній простір виховної системи” (Л. Новікова, О. Савченко, В. Селіванова) [57].

На основі результатів аналізу наукової літератури з’ясовано, що *освітнє середовище* – це суттєвий елемент соціуму, цілеспрямовано організована, керована, багатфункціональна, відкрита педагогічна система, в межах якої дитина усвідомлює себе як соціально розвинену цілісність. Розвиток особистості дитини ґрунтується на багатоканальній взаємодії всіх суб’єктів освітнього середовища. Найбільш ґрунтовно розроблений напрям вивчення феномена “освітнє середовище” у працях Н. Гонтаровської і В. Левіна, які визначають освітнє середовище як “систему впливів та умов формування особистості, а також можливостей для її розвитку, які містяться у соціальному і просторово-предметному оточенні” [57].

В залежності від задач, які вирішують освітні середовища, їх поділяють на декілька типів. Так, В. Ясвін виокремлює чотири типи „виховних середовищ” – догматичного, ідейного, бездумного споживання і зовнішнього

лоску і кар'єри [304, с. 15–20]. А дослідниця Л. Лохвицька обґрунтовує як різновид освітнього середовища „навчально-ігрове середовище”, надаючи значення цьому термінологічному словосполученню системи матеріальних динамічних і змінних об'єктів ігрової діяльності дитини, що стимулюють її розвиток [14,с. 32-34].

Н. Щуркова визначає виховне середовище як “сукупність обставин, що оточують дитину, соціально ціннісних, що впливають на її особистісний розвиток і сприяють її входженню в сучасну культуру ”. В іншій своїй роботі вона підрозділяє виховне середовище на предметно-просторове, поведінкове, й інформаційно-культурне оточення. “Виховання, – міркує автор, – це створення нормальних, відповідних культурі умов життя для дитини, позитивні впливи яких педагог підсилює, негативні нейтралізує або інтерпретує з позиції сучасної культури” [298, с. 23].

Найґрунтовнішими нині у межах створення навчального освітнього середовища, на наш погляд, є методологічні стратегії, запропоновані І. Бехом. Основні з них були визначені нами як засади концепції створення освітньо-виховного середовища. На першу позицію у формуванні особистості школяра в процесі освітньо-пізнавальної діяльності через зміст освіти виходить розвиток морально-духовних сил дитини та застосування нею розумових операцій високого рівня складності, таких як аналіз, синтез, порівняння та оцінювання. Віднесення розумового й морально-духовного розвитку дітей, вважає І. Бех, порушує проблему оптимальної організації навчальної діяльності, яка забезпечувала б їхній повноцінний розумовий розвиток, що має бути спрямований на досягнення морально-духовного вдосконалення особистості [12]. Ці положення рівною мірою стосуються освітньо-виховного середовища і були покладені нами в основу його створення в експериментальних дошкільних закладах.

Одним з перших про освітньо-виховне середовище заговорив французький просвітитель ХХУІІІ ст. Ж-Ж. Руссо у трактаті “Еміль або про виховання”. Російський педагог, лікар, суспільний діяч П. Ф. Лесгафт

наголошував, фізичне і духовний розвиток дитини базується на сам перед не на спадковості, а на оточенні, середовищі, в якому перебуває дитина., а також впливі оточуючих людей. Саме зовнішні чинники, на думку педагога, відіграють головну роль у формуванні особистості [141].

Проблема змісту і якості середовища, в якому здобуває освіту дитина, завжди привертала увагу педагогічної науки. Я. Коменський уважав, що необхідно створювати середовище освітнього закладу привабливим для дитини: чистим, світлим, прикрашеним картинами, портретами видатних людей, географічними картами, пам'ятниками історичних подій, деякими емблемами. Ззовні до школи має прилягати майданчик для прогулянок та ігор, садочок, у якому діти зможуть насолоджуватися деревами, квітами, травами [109,с. 62]. Таке середовище має заохочувати дитину до навчання, воно максимально відтворює усі найважливіші елементи навколишнього світу (культурні, природні, історичні, техніко-технологічні, санітарно-гігієнічні тощо). Ці рекомендації цілком стосуються і закладу дошкільної освіти.

Освітньо-виховне середовище має високий виховний потенціал: воно розкриває дошкільникам простір світоглядних ідей, формує соціальні настановлення й ціннісні орієнтації, гуманістичну спрямованість особистості, її духовні та матеріальні потреби, ознайомлює зі зразками моральної поведінки, формами спільної діяльності та спілкування особистості з колективом. Реалізація виховної функції освітнього середовища в експериментальному дослідженні посилюється, коли навчальна інформація про довколишній світ гармонійно узгоджується з інформацією, пов'язаною з особистісним становленням дитини, процесом удосконалення моральної свідомості й поведінки дітей.

На думку дослідників, освітньо-виховне середовище має відповідати віковим особливостям дітей. Загалом, як стверджує З. Береснева, воно визначається взаємозв'язком таких компонентів: 1) результат діяльності фахівців (твори мистецтва, вироби народних промислів, посібники, іграшки

тощо); 2) підсумок роботи персоналу ЗДО і батьків; 3) участь дітей в оформленні інтер'єру під керівництвом вихователя [17].

Практика свідчить, що створення освітньо-виховного середовища у закладі дошкільної освіти дозволяє підвищити рівень духовно-морального, патріотичного, вихованості людини вже на етапі дошкільного дитинства, поліпшити стосунки між учасниками освітньо-виховного процесу.

Створення освітньо-виховного середовища в експериментальних закладах дошкільної освіти передбачає вирішення комплексу таких завдань виховання дошкільників як освічених і морально свідомих патріотів України:

- формування здатності особистості дошкільника усвідомлювати свій власний розвиток як невід'ємний складник національної культури;
- формування світогляду дитини, свідомого ставлення до довколишнього середовища на основі її активної творчої діяльності;
- виховання потреби особистості реалізувати власні творчі інтереси та здібності на користь сім'ї та близького оточенню;
- формування екологічної свідомості, визначення своєї власної значущості у збереженні природи та рідної землі;
- виховання етичного ставлення і поваги до оточуючих, формування толерантності у взаємозв'язках з іншими людьми;
- виховання гордості за бойові і трудові подвиги старшого покоління тощо [29].

Останнім часом особливу увагу педагогів привертає організація просторово-предметного поля освітнього середовища, до якого діти дошкільного віку надзвичайно чутливі. За допомогою педагогічного аналізу створення освітнього середовища для розвитку особистості дошкільника доведена необхідність діяльнісного наповнення (імпрегнування) освітнього середовища.

На початку проведення експерименту за нашими рекомендаціями у групах старших дошкільників було створено просторово-предметне поле патріотичної спрямованості. У процесі організації просторово-предметного

поля освітньо-виховного середовища визначалися його пріоритетні складники для різних видів діяльності дітей. Особлива увага приділялася створенню умов для виховання патріотичної свідомості вихованців, формуванню емоційно-ціннісної ставлення до Батьківщини, розвитку умінь і навичок корисної суспільної та трудової діяльності.

На центральному місці розташовували національний куточок. Тут на стенді розміщені фотографії герба і прапора України, мапа із географічним зображенням України; під ними – куточок з символами України, старовинним одягом, букет з квітами в залежності від пори року – живими або штучними – які асоціюються з образом України (мак, чорнобривці, ромашки, барвінок, півонія, жоржина, ковила тощо). Щоб посилити виховний вплив національного куточка, крім предметів національного мистецтва, включали в експозицію вироби, що виготовляли та використовували в народі відповідно до обрядових циклів (осіннього, зимового, весняного, літнього):

- осінній цикл: свято врожаю – кошики з фруктами, овочами;
- зимовий: Різдвяні свята – «зірка» з дерев'яної обичайки (сита, решета, бубни тощо) і тоненьких дощечок (семи шалівок), декорована кольоровим папером, стрічками; на стіл кладуть сіно, зерно, сніп – дідух;
- весняний цикл: «Свято першого жайворонка» – фігурки випечених із солоного тіста жайворонків і голубів; «Вербна неділя» – вербові гілочки, прикрашені квітами, стрічками тощо.

Ця експозиція була змінною в залежності від пори року. Заздалегідь попросили батьків підготувати українські віночки, моделі українського святкового одягу, які викладалися в куточку протягом тематичних тижнів або у святкові дні. У груповій кімнаті були оформлені постійно діючі макети, тематичні куточки, стенди. Так, розвитку інтересу до природи рідного краю були присвячені куточки «Ліс» і «Степ», де діти висловлювали свої уявлення про життя цих географічних зон, ділилися своїми спостереженнями та уявленнями про жителів лісу й степу у різні пори року. Граючись у макета «Мій двір, моя вулиця, моє місто», діти «проживали» своє ставлення до живої

природи: виявляли турботу про птахів, які зимують у місті, вирішували, як їм допомогти підготуватись до нових сезонів, разом з батьками майстрували шпаківні та годівниці.

У куточку мистецтва знаходяться малюнки, вироби з різних природних матеріалів, колективні творчі роботи. Під час самостійної діяльності діти разом з дорослими передають на колективних роботах свої уявлення про природу рідного краю, зміни живої і неживої природи в різні пори року, розміщують принесені з дому вироби гончарного мистецтва та вироби з дерева, вироби народного мистецтва, що дають уявлення про культурну спадщину рідного краю.

Улюбленим для малюків став куточок “Мій дім”, де розташовувалися альбоми “Моя сім’я”, “Мій родовід”, “Моє місто, моя вулиця, мій двір”, фотографії членів сім’ї і родини, малюнки дітей про сім’ю, роботи, виконані власними руками мам і бабусь, фотознімки нагород членів сім’ї тощо. Цей куточок постійно поповнювався новими матеріалами, які готували діти разом зі своїми батьками, бабусями та дідусями.

Цікавим для дошкільників був куточок народної казки, а також “Музей живопису”, який знайомив дітей з репродукціями картин видатних художників, ілюстраціями до дитячих книжок. Тут же була маленька бібліотека художньої літератури для дітей, зібрана дітьми за допомогою дорослих.

В експериментальних групах були також «Батьківські куточки», які надавали інформацію батькам про виховні справи у групі, про теми виховних занять, їх зміст, пропозиції щодо участі у наступному виховному заході.

Важливим показником освітньо-виховного середовища є гуманне ставлення педагогів і батьків до дітей, що сприяє вільному прояву творчості і самостійності кожної дитини, що передбачає зміну позиції дорослого у педагогічному процесі, центральною фігурою якого стає дитина; орієнтацію на досвід дитини, створення інтересу до освітньо-виховного процесу; забезпечення дитині успішності, права вибору; збагачення її духовного та емоційного світу дитини.

Передбачалося, що зміни в експозиції національного куточка можуть бути пов'язані з пізнавальною темою тижня з народознавства. Наприклад, при розкритті теми «Українська хата» може використовуватися макет української хати; при розкритті теми «Птахи» – іграшки та макети із зображенням лелеки; «Криниця – оберіг українського народу» – макет криниці. «Український віночок», «Український одяг» – зразки віночків зі стрічками тощо. Вихователі рекомендували дівчатам зберігати віночки у скрині, не носити їх щодня, а вдягати на свята, тому і в куточку його викладали або вивішували лише у святкові дні, а також протягом тематичного тижня ознайомлення дітей з національним одягом. При оформленні тематичних куточків передбачали, що предмети експозиції можуть змінюватися залежно від тематики занять з образотворчого мистецтва або інших освітньо-виховних занять.

Освітньо-виховне середовище може бути сприятливим, тобто таким, що забезпечує повноцінний розвиток особистості дитини, або несприятливим, таким, що не дозволяє повною мірою використати потенційні можливості навчального закладу особистісного розвитку дитини. Стихійна організація освітньо-виховного середовища не забезпечує сприятливих умов щодо повноцінного розвитку дітей, водночас за умови його цілеспрямованої організації освітнє середовище характеризується потужним особистісно розвивальним потенціалом.

Відтак, створення освітньо-виховного середовища в експериментальних групах як однієї з педагогічних умов підвищення результативності виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку відбувалося цілеспрямовано і ввібрало в себе мету, зміст і завдання дослідження.

Наступна педагогічна умова – *активізація взаємодії педагогів та сім'ї з метою виховання у дітей патріотичних почуттів засобами літератури*. Схарактеризуємо наукові засади поняття «взаємодія».

Філософи, соціологи, психологи, педагоги у різні часи трактували поняття взаємодії, розглядаючи його як багатоаспектний процес. Аналіз словникової літератури дав нам змогу з'ясувати, що «взаємо» – перша частина

складних слів: взаємовигідний, взаємовиручка, взаємодія, взаємоперевірка, взаємоузгодження [193, 233, 236].

Як філософська категорія «Взаємодія» відображає процеси впливу об'єктів один на одного, їх взаємну зумовленість і породження одним об'єктом іншого [85, с. 196], а також процес взаємного впливу один на одного, будь-який зв'язок і відношення між матеріальними об'єктами і явищами. Отже, поняття „взаємодія” можна охарактеризувати як рівноцінний вплив її учасників один на одного, як процес двосторонньої діяльності, спрямованої на досягнення поставленої мети.

У соціально-педагогічному аспекті взаємодія представлена працями С. Гончаренка, В. Радула [55]. На їх погляд, це «категорія, яка відтворює процеси впливу різних об'єктів один на одного, їхню взаємну зумовленість, зміну стану, взаємоперехід, а також породження одним об'єктом іншого». Отже, під взаємодією розуміємо діяльність її учасників, наповнення відповідним змістом дій і вчинків, що складатимуть її цілісність як процесу. Як зазначає Т. Кравченко, «взаємодія передбачає встановлення зв'язків, відносин, продукування взаємовпливів між певними соціальними інститутами» [123, с. 152].

У дослідженні поняття «взаємодія» ми визначаємо як процес взаємного впливу, співпраці між дошкільним навчальним закладом і сім'єю, що характеризується двосторонньою активністю, спрямованою на реалізацію поставленої мети – виховання патріотично спрямованої особистості дитини та підвищення рівня культури батьків із досліджуваного питання.

На сучасному етапі розвитку суспільства вже не дискутується проблема про пріоритетність у виховному процесі інституту сім'ї і суспільних установ. Звичайно, першість належить сім'ї, родині, а суспільні інститути, такі як дошкільний навчальний заклад, мають допомагати батькам у правильному здійсненні впливу на дітей, оскільки сім'я була й лишається головним осередком, де відбувається становлення і розвиток особистості дитини. Сім'я є

основним елементом соціального мікросередовища, який значно впливає на формування найважливіших якостей особистості.

У розвитку вітчизняної дошкільної педагогіки ця проблема була актуалізована К. Ушинським. Він підкреслював пріоритетність сімейного виховання, зазначаючи, що від його успішності залежатиме подальша доля дитини. «Важко виразити словами, – писав педагог, – те особливе, світле, що народжується в нашій душі, коли ми згадуємо тепло рідного сімейного гнізда. До глибокої старості залишаються в нас певні сердечні зв'язки з тією родиною, з якої ми вийшли» [263, с. 182].

На значенні сімейного виховання наголошував П. Лесгафт. На його думку, жоден соціальний виховний інститут не в змозі замінити батька й матір. Саме традиції сімейного виховання мають пріоритетний вплив на формування особистості дитини. Але, як зазначав П. Лесгафт, не варто переобтяжувати дітей, позбавляючи їх самостійності: „Вся таємниця родинного життя в тому й полягає, щоб дати дитині можливість самій розвиватися, робити все самій: дорослі не повинні нічого робити заради особистої зручності й задоволення, а завжди ставитись до дитини, з першого дня появи її на світ, як до людини, з повним визнанням її особистості” [141, с. 103].

Вагомість питання співпраці вихователів закладів дошкільної освіти з родинами вихованців відображено в працях українського педагога, фундатора суспільного дошкільного виховання С. Русової. Зокрема, вона зазначає: “...в дитячому садку мусить бути усе рідне, що нагадує знайомі хатні обставини з найкращого боку. Дитина почуває себе вільно; зацікавлена всім, що їй так легко зрозуміле навколо, й працюючи коло різноманітних речей...” [222 с. 139].

Вагомий внесок у розробку проблеми формування усвідомленого батьківства здійснив А. Макаренко. Він назвав сім'ю тим “природним первинним осередком, де реалізується краса людського життя, куди приходять відпочивати переможні сили людини, де ростуть і живуть діти – головна радість життя” [150, с. 446].

В. Сухомлинський уважав, що найважливішою роботою кожної сім'ї є творення майбутньої людини. Однією із серйозних причин, що в багатьох сім'ях заважають правильному вихованню дітей, педагог вважав недостатнє оволодіння батьками педагогічними знаннями. Ефективне співробітництво з педагогами, на його думку, сприяє підвищенню рівня культури батьків і матерів, формуванню відповідальності за виховання дітей [248].

Отже, однією з умов ефективності виховання дитини є тісне співробітництво вихователів з членами сім'ї, котра є першим, а іноді єдиним середовищем, де дитина формується як особистість. Головним компонентом, який здійснюють виховний вплив на дитину – це система цінностей і соціальні установки сім'ї, стиль взаємовідносин між членами сім'ї, сімейними традиціями, рівень психолого-педагогічної культури батьків.

Виховання патріотичних почуттів старших дошкільників великою мірою залежить від того, як складаються відносини між вихователями і батьками. Сучасні дослідниці А. Богуш [29], Н. Гавриш [49] та ін. розглядають контактування дитини із дорослими (сім'єю та педагогами закладів дошкільної освіти) як важливий засіб, що актуальний на всіх стадіях соціалізації особистості.

Огляд проаналізованих педагогічних праць дає підстави для окреслення концептуального положення щодо важливості та необхідності взаємодії з сім'ями вихованців, забезпечення родин системою педагогічних знань. Ця проблема була предметом уваги в численних спеціальних дослідженнях, де розглядалася в різних аспектах. Зокрема, Н. Кот вивчала педагогічні умови ефективної взаємодії дошкільного навчального закладу та сім'ї в екологічному вихованні [120], Т. Пагута – співробітництво вихователів закладів дошкільної освіти із сім'єю щодо виховання дошкільників у дусі миру [186], В. Котирло – досвід взаємодії вихователів і батьків [121], М. Машовець – аспекти підготовки студентів до співпраці з батьками.

Про необхідність співпраці педагогів з батьками зазначалося в програмах навчання та виховання дітей дошкільного віку «*Малятко*» (1991 р.) і «*Дитина*» (1993 р.) [135; 63], де серед головних завдань зазначено: «... показувати

батькам їх першочергову роль у вихованні дітей. Розкривати роль дитячих садків як громадсько-державних закладів, «відкритої системи», життя дітей в яких збагачується за умови широкої участі в їх роботі батьків. Розглянути конкретні форми залучення батьків до життя дитячого садка» [135, с. 179]. Удосконалення змісту взаємодії дошкільного навчального закладу і сім'ї розкрито в 2-му виданні програми «*Малятко*» (1999 р.), де визначено її сутність, принципи, завдання, умови, зміст, форми, етапи та показники результативності [136, с. 276–281].

У програмі «*Дитина*» (2003 р.) співпраця з батьками у розділі «Разом із сім'єю» подається конкретно для кожної вікової групи [с. 75, с. 137, с. 204, с. 273]. На оновленні стратегії і тактики оптимізації взаємодії педагогів з батьками вказується в Базовій програмі розвитку дитини дошкільного віку «*Я у Світі*». У ній визначено завдання, зміст та умови співпраці з родинами [7, с. 325–332], зазначено, що провідними принципами в діяльності дошкільних навчальних закладів і родин як партнерів є «взаємопідтримка і взаємопроникнення» [7, с. 326]. Особлива увага приділяється питанню особистісного зростання дитини в дошкільному віці, про що спільно мають дбати педагогічні працівники і батьки.

У сучасній дошкільній педагогіці окреслено основні принципи взаємодії з батьками: професійної компетентності; діагностичного підходу до родин; диференційованого підходу до родин; спрямованості педагогічної освіти батьків на особистість дитини, її індивідуальний, творчий розвиток; індивідуального підходу до родин [121, 144].

Педагогічні працівники вирішують низку завдань, співпрацюючи з родинами своїх вихованців і здійснюючи таким чином просвітницьку роботу. До основних завдань взаємодії із сім'єю вихованців, які реалізуються на сучасному етапі розвитку дошкільної освіти, належать:

1. Обґрунтування першочергової ролі батьків у вихованні дітей.
2. Розкриття ролі закладів дошкільної освіти.
3. Допомога в усвідомленні особливостей дошкільного дитинства.

4. Залучення батьків до посильної участі у створенні умов для різноманітної діяльності дітей.

5. Ознайомлення родини зі специфікою розвитку, виховання та навчання дітей раннього та дошкільного віку.

Проте сім'ї не однакові за рівнем знань, соціальним станом та ступенем розвитку і виконанням їх функцій. У окремих батьків відсутня орієнтація на виховання моральних почуттів, розвиток емоційної сфери дошкільника. Дошкільний навчальний заклад покликаний здійснити допомогу сім'ї у питаннях виховання, тому слід зробити акцент на принцип неперервності і наслідування виховання дитини в сім'ї і в дошкільному закладі, щоб сформувати взаємну відповідальність педагогів і батьків за виховання дитини.

У дослідженнях з означеної проблеми (Г. Беленька, О. Богініч, М. Машовець) зазначається, що процес взаємодії потребує забезпечення диференційованого підходу: в одних батьків є проблеми у вихованні, які мають вирішуватися індивідуально, а інші можуть ділитися передовим досвідом сімейного виховання. Організація взаємодії з сім'ями має ґрунтуватися на інтерактивних підходах (у розумінні способу впливу: наочному, вербальному, практичному; спілкування з фахівцями: лікарями, психологами та ін.).

Формування педагогічної культури батьків є складником взаємодії будь-якого суспільного інституту із сім'єю. Сім'ї потребують уваги з боку держави, особливо в питаннях виховання дітей: «труднощі у виконанні сім'єю виховної функції значною мірою пов'язані зі знеціненням моральних, духовних, громадянських ідеалів у суспільстві, відсутністю загальних стратегій виховання», про що зазначалося у Щорічній доповіді Президентіві України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні за 2016 рік. Послідовна і планомірна різнобічна педагогічна освіта батьків передбачає ознайомлення їх як із основами теоретичних знань, так і з практикою роботи з дітьми. Зміст роботи з батьками охоплює широке коло питань, висвітлення усіх сфер розвитку і виховання дитини. Відповідно,

взаємодія в такому випадку базується на засадах діалогу, довіри, партнерства з правом ініціативи, активної дії, самоконтролю.

Сучасна дошкільна педагогіка володіє напрацьованим через практику інструментарієм взаємодії дошкільних навчальних закладів із сім'ями. Це форми і методи співпраці закладів дошкільної освіти з батьками, де основним критерієм поділу на форми взаємодії є кількість учасників [157, 121].

За цим критерієм у своєму дослідженні розрізняємо індивідуальні та групові форми і методи роботи. До індивідуальних віднесено: індивідуальні бесіди (у т. ч. телефоном), консультації, відвідування сімей за місцем проживання, листування, прийом та забирання дітей з садка, доручення батькам тощо. Серед групових (колективних) виділяємо: батьківські збори, лекції, «дні відкритих дверей», групові консультації, тренінгові заняття, круглі столи, виставки результатів творчості дітей, свята та інші масові заходи для батьків, клубна робота тощо. Окремою групою Т. Поніманська виділяє ще наочно-інформаційні форми роботи – «виставки дитячих робіт; реклама книг, публікації у періодиці, в системі Інтернет з проблем сімейного виховання» [121, с. 425].

Проведений аналіз літературно-джерельної бази щодо взаємодії закладу дошкільної освіти сім'ї виявив, що педагогізація родин відбувається через консультативно-рекомендаційну (батьківські збори, усні й письмові консультації, бесіди, практикуми, тренінги тощо), лекційно-просвітницьку (батьківські лекторії, всеобучі, конференції, педагогічні читання) діяльність, залучення батьків до освітнього процесу («дні відкритих дверей», участь у підготовці й проведенні свят, розваг, окремих занять, в оснащенні педагогічного процесу та впорядкуванні приміщень, території разом з дітьми і педагогами).

Отже, основні завдання взаємодії педагогів закладу дошкільної освіти з батьками: встановлення довірливих ділових контактів із сім'ями вихованців; забезпечення батьків мінімальною психолого-педагогічною інформацією, навчання їх способами встановлення спілкування з дитиною; забезпечення регулярної взаємодії

дітей, вихователів і батьків; залучення членів сім'ї до педагогічного процесу; створення в сім'ї предметного та емоційно-розвивального середовища. Було визначено напрями, форми і методи виховання патріотичних почуттів дітей старшого дошкільного віку.

Зважаючи на важливість взаємодії педагогів закладів дошкільної освіти і батьків у вихованні патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку на початку формувального етапу дослідження було проведено батьківські збори *«Виховуємо маленьких патріотів»*, у яких взяли участь батьки експериментальних груп закладів дошкільної освіти.

Мета батьківських зборів: залучення батьків до спільної роботи з виховання патріотичних почуттів у дітей засобами художньої літератури. При підготовці до зборів вихователі поставили перед собою такі завдання:

1. Довести актуальність проблеми виховання патріотичних почуттів у дітей з дошкільного віку.
2. Викликати у батьків зацікавленість у спільній роботі за визначеним напрямом.
3. Наголосити на значенні художньої літератури як засобу виховання патріотичних почуттів дитини і визначити роль батьків у цьому процесі.
4. Започаткувати школу активного батьківства *«Виховуємо маленьких патріотів»*.

На початку зборів було проведене анкетування батьків. Його мета: ознайомитись з думками батьків щодо виховання патріотичних почуттів дитини. (Додаток Е).

На початку зборів педагоги-вихователі виступили з доповідями на загальну тему *«Актуальність проблеми патріотичного виховання дітей на сучасному етапі розвитку суспільства і роль батьків у цьому процесі»*. У своїх виступах педагоги наголосили на важливості виховання патріотичних почуттів особистості починаючи з дошкільного віку, зауважили, що старший дошкільний вік є надзвичайно сприятливим для виховання почуттєвої сфери

людини, познайомили батьків з метою і завданнями нашого наукового дослідження.

Відбулося обговорення виступів, у процесі якого батьки висловлювали свої пропозиції щодо можливостей сім'ї у вихованні патріотичних почуттів у дітей. Серед них батьки назвали такі-от:

- знайомство дітей з діяльністю батьків як громадян, що вносять свій внесок у майбутнє країни;
- знайомство дітей з рідним містом: спільні прогулянки по місту, екскурсії по визначним місцям тощо;
- виховання у дітей бережливого ставлення до природи: спільне висаджування кущів і квітів у дворі, уход за домашніми квітами;
- спільна турбота про рідних, слабких та хворих сусідів, які живуть поруч: (привітати зі святом, принести покупки з магазину, напоїти гарячим чаєм тощо);
- разом з дітьми віддавати пошану ветеранам, захисникам Вітчизни;
- читання дітям художньої літератури, перегляд фільмів за літературними творами тощо. Пропозиції записувались на плакаті або на дошці.

Відбувся конкурс «Чи знаєте ви?» на краще знання прислів'їв і приказок про сім'ю і родину, мета якого – наголосити на значенні сім'ї у вихованні дитини. Змагалися між собою дві команди батьків. Перемогу отримала та, яка назвала більшу кількість прислів'їв і приказок. В результаті гри в очах батьків підвищилася роль сім'ї як осередка малої Батьківщини.

Перед наступним практичним завданням «Тарілочка для бабусі» педагог наголошує, що вагоме значення у патріотичному вихованні дітей мають сімейні свята. Мета завдання: навчити дитину проявляти увагу і турботу до близьких людей, запам'ятовувати не тільки дату її народження, а й усіх близьких людей, нагадувати заздалегідь про сімейні свята, разом з дитиною виготовити подарунок близькій людині.

Батькам пропонується за технікою «пухнаста апплікація» наклеїти паперові кольорові стрічки на заздалегідь приготовлену основу – пластикову

тарілочку з фото дитини або усієї сім'ї. А під час ділової гри «Чарівна торбинка», метою якої було привернути увагу батьків до розширення уявлень про рідне місто, батькам пропонували по черзі витягнути записки із запитаннями про історію рідного міста і коротко відповісти на них. На закінчення гри батьки отримали пропонують практичні рекомендації *«Як знайомити дітей з історією малої Батьківщини»*.

Результатом батьківських зборів стало започаткування клубу активного батьківства, метою якого визначити виховання маленьких патріотів України.

У наступному підрозділі висвітлено зміст і процедуру формувального етапу експерименту.

3.2. Зміст і процедура формувального етапу експерименту

В експериментальній перевірці ефективності педагогічних умов виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури брали участь 155 дітей старшого дошкільного віку, із них: 51 дитина – вихованець ЗДО № 728 м. Києва (26 дітей склали експериментальну групу, 25 – контрольну), 56 вихованців ЗДО «Дружба» м. Корсунь-Шевченківський (28 дітей – експериментальна група та 28 – контрольна), 48 дитини старшого дошкільного віку ЗДО «Сонечко», с. Бараші Житомирської області (24 дитини – експериментальна та 24 – контрольна група).

Дослідження з виховання патріотичних почуттів дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури мало на меті роботу в кілька етапів, а саме: апробаційного, пропедевтичного, когнітивно-збагачувального, продуктивно-діяльнісного, емоційно-оцінного.

Перший, пропедевтичний етап, передбачав ознайомлення вихователів, батьків вихованців, директорів закладів дошкільної освіти з метою дослідження, завданнями, гіпотезою, змістовим наповненням експерименту; створення відповідного виховного середовища, оформлення групових кімнат та групових куточків відповідно до тематики патріотичного виховання дітей

старшого дошкільного віку; узгодження плану експерименту із тематичним плануванням навчально-виховної роботи вихователями та річного плану закладу дошкільної освіти.

З метою підготовки вихователів до виховання патріотичних почуттів у дітей було розроблено програму *проблемного семінару «Виховуємо патріотизм»*, який було проведено в експериментальних закладах дошкільної освіти (додаток В).

Мета семінару – надання допомоги вихователям в оволодінні теорією і методикою виховання патріотичних почуттів у старших дошкільників засобами художньої літератури.

Завдання проблемного семінару:

1. Визначення шляхів і засобів формування ціннісних орієнтацій та почуттєвої сфери дитини старшого дошкільного віку засобами художньої літератури.

2. Поглиблення знань вихователів про зміст, форми і методи виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури.

3. Ознайомлення вихователів з інноваційними та традиційними формами і методами організації патріотично спрямованої діяльності дітей в умовах закладу дошкільно освіти та за його межами.

Проблемний семінар було розраховано на 14 годин. Навчальний план включав такі теми:

1. Сутність і структура патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку.

2. Сучасні проблеми виховання патріотизму і завдання закладів дошкільної освіти щодо виховання патріотичних почуттів у дітей.

3. Особливості виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури.

4. Діагностика рівнів вихованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку

5. Форми і методи виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури.

6. Організація діяльності патріотичного напрямку дітей закладу дошкільної освіти.

7. Залучення батьків до процесу виховання патріотичних почуттів старших дошкільників засобами художньої літератури.

Метою першого заняття з теми *«Сутність і структура патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку»* було надати вихователям теоретичні знання щодо сутності і структури патріотичних почуттів в дітей старшого дошкільного віку. В лекції *«Патріотизм як цінність, як моральне почуття, як особистісна якість людини»* було розкрито категоріальний аналіз понять «патріотизм» і «патріотичні почуття», розглянуто генезис наукових уявлень про патріотизм і патріотичні почуття у вітчизняній науковій думці; визначено статус патріотизму як цінності, морального принципу, морального почуття, моральної свідомості людини, визначено структуру виховання патріотичних почуттів дитини і зміст його компонентів: когнітивного, емоційно-ціннісного, поведінкового, надано списки літератури з цього питання.

Метою наступного заняття – *«Сучасні проблеми виховання патріотичних почуттів і завдання закладів дошкільної освіти щодо виховання патріотичних почуттів у дітей»* – було розкрити значущість патріотичних почуттів у сучасному житті, актуалізувати проблему виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку. Засідання проводилось у формі ділової гри.

На початку засідання учасникам семінару було запропоновано дібрати речення, в яких було б розкрито зміст понять «патріотизм» і «патріотичні почуття». В результаті обговорення завдання вихователі висловили своє бачення даних понять. Наприкінці заняття думки вихователів було узагальнено й запропоновано для використання у виховній роботі.

Далі вихователів було об'єднано у три групи. Кожній групі було роздано картки з назвами життєвих ситуацій («Після снігопаду», «Відпочинок на природі», «Стара людина в сім'ї») і запропоновано спробувати себе в ролі

акторів – відтворити життєві ситуації та визначити мотиви поведінки кожного з героїв. Після обговорення ситуацій педагогам було запропоновано замислитися над проблемами, які хвилюють суспільство в цілому. Під час дискусії з теми *Чи необхідно виховувати патріотичні почуття у дітей дошкільного віку* обговорювалися такі питання:

“Чи можна віднести до патріотичних почуттів любов до власної сім’ї, рідного дому?”

“Чи важливо для патріота розмовляти рідною мовою?”

“Чи потрібно вивчати стародавню історію рідної країни?”

Метою заняття *«Особливості виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку»* було таке: розглянути сенситивність старшого дошкільного віку щодо виховання патріотичних почуттів; розкрити особливості виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку; визначити основні завдання дошкільних навчальних закладів щодо виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури. Заняття проводилося у формі круглого столу.

Під час обміну думками з проблеми *“Пошук умов усунення негативних чинників у процесі виховання патріотичних почуттів у дошкільників”* до таких вихователі віднесли: негативний досвід дитини у сім’ї; байдужість батьків до проблем виховання патріотичних почуттів дитини; недостатня увага педагогів до виховання патріотичних почуттів у дітей дошкільного віку; відсутність взаємодії з батьками у цьому напрямі; одноманітність форм і методів патріотичного виховання у закладі дошкільної освіти; недостатнє використання художньої літератури, різних видів мистецтв, народної творчості з метою збагачення духовного світу вихованців. Ці чинники, на думку більшості педагогів, значно ускладнюють процес виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку.

У зв’язку з цим, вихователям було запропоновано розробити основні завдання закладу дошкільної освіти щодо виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку. Було визначено такі завдання:

- використання можливостей різних видів діяльності дошкільників;
- створення розвивально-емоційного середовища в групах та під час прогулянок на майданчиках навколо дитячого садка;
- вивчення результативності роботи педагогів щодо виховання патріотичних почуттів вихованців засобами художньої літератури;
- налагодження взаємодії з батьками з метою спільної роботи з виховання патріотичних почуттів у дітей засобами художньої літератури;
- оптимізація форм і методів виховання патріотичних почуттів у дошкільників, засобами художньої літератури;
- посилення виховного впливу художньої літератури застосуванням інших видів мистецтв (музики, образотворчого, декоративно-прикладного мистецтва та інших).

Під час заняття з теми *«Діагностика рівнів вихованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку»*, яке проводилося у формі ділової гри”, було ознайомлено вихователів із критеріями і показниками вихованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку та з методикою діагностування рівнів вихованості названої вище якості в зазначеного контингенту дітей.

Наступне заняття було присвячене темі *«Шляхи формування патріотичного світогляду у дітей старшого дошкільного віку і роль художньої літератури у цьому процесі»*. Заняття відбулося у формі педагогічної гри-семінару, метою якого було: підвищення методичної компетентності вихователів з проблеми виховання патріотичних почуттів у старших дошкільників.

Перший блок гри – теоретичний, під час якого вихователі заслухали доповідь з теми “Виховання патріотичних почуттів у дітей дошкільного віку”, виступ методиста з презентацією досвіду роботи закладів дошкільної освіти Київщини (Черкащини) з патріотичного виховання дітей. Виступи супроводжувалися показом відповідних слайдів – ілюстрацій тез виступу. Далі проводилося обговорення виступів, відповіді на запитання. Під час роботи у

групах вихователі опрацьовували методики виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку

Метою заняття на тему: *“Форми і методи виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури”* було підвищення методичної грамотності вихователів, надання їм допомоги у виборі форм і методів роботи у визначеному напрямі. Засідання пройшло у формі круглого столу, під час якого вихователі поділилися досвідом практичної роботи з названої теми. Вихователі зосередили особливу увагу на ролі художньої літератури як важливого засобу виховання патріотичних почуттів дошкільників.

Практична частин засідання проводилася у вигляді вправи “Мікрофон”, мета якої – поширення досвіду роботи педагогів дошкільних навчальних закладів з виховання патріотичних почуттів старших дошкільників. Вихователі передавали мікрофон по колу і ділилися своїми педагогічними «цікавинками», починаючи речення словами: «А я вчиняю так...»

Метою заняття з теми *“Залучення батьків до процесу виховання патріотичних почуттів старших дошкільників засобами художньої літератури”* було – покращення взаємодії вихователів і батьків у вихованні патріотичних почуттів дітей старшого дошкільного віку. Заняття проходило у формі педагогічної гри, яка імітувала батьківські збори. Таким чином, у процесі проблемного семінару, де було розглянуті теоретичні і практичні аспекти виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку, відбулася підготовка вихователів до участі в експерименті.

Діяльність тимчасових творчих об’єднань (ТТО) була спрямована на підвищення педагогічної майстерності вихователів опанування ними нових форм і технік виховання і відбувалася протягом усього періоду проведення експерименту. До тимчасових творчих об’єднань входили вихователі старших та підготовчих (за бажанням) груп експериментальних закладів дошкільної освіти, методисти, психологи. Створення таких об’єднань дозволяло підвищувати кваліфікацію педагогів та максимально

використовувати їхній творчий потенціал у процесі виховного супроводу дітей старшого дошкільного віку.

Для роботи тимчасових методичних об'єднань було розроблено програму, розраховану на навчальний рік. Метою діяльності ТТО було визначено опрацювання різноманітних засобів, форм і методів роботи, спрямованої на виховання патріотичних почуттів дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури та забезпечення взаємодії у цьому напрямі з батьками вихованців.

Діяльність роботи за програмою відбувалася протягом року – щомісячно. За цей час вихователі оволоділи різними методами і формами виховання патріотичних почуттів, впровадили їх у практику своєї роботи зі старшими дошкільниками. Участь у роботі тимчасових творчих об'єднань сприяла також поглибленню знань вихователів з теорії виховання, з психології спілкування з дітьми старшого дошкільного віку, допомогла у виборі художньої літератури для опрацювання.

Також, було здійснено низку індивідуальних консультацій вихователів, за допомогою яких ми прагнули допомогти педагогічним працівникам у вирішенні проблемних питань, водночас, забезпечували методичним матеріалом вихователів для подальшої роботи з дітьми, показували можливості варіювання різних методів, прийомів та форм роботи з текстами на заняттях та в різних видах діяльності.

На першому етапі дослідження відбувалося також налаштування батьків на спільну роботу з педагогами експериментальних закладів, озброєння їх необхідними знаннями щодо виховання патріотичних почуттів дітей в умовах сім'ї.

Стрижневим моментом формувального етапу дослідження була реалізація педагогічної умови *«змістове і методичне забезпечення процесу виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури»*.

Аналізуючи теоретичні праці І. Беха [13], І. Зябкіної [89], М. Качур [102], Л. Кокуєвої [108], Л. Філатової [273], досвіду роботи з даного напрямку педагогів-практиків, та результатів констатувального етапу дослідження, було визначено зміст, форми та методи роботи, які б сприяли зростанню вихованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку.

На виконання вимог програмно-методичних документів [7, 8, 10, 70], було розроблено план роботи з виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури» (Додатки Ж,З), конспекти окремих занять, вправи, творчі завдання, проблемні ситуації, за допомогою яких вихователі допомагали надавати дітям нові знання про малу і велику Батьківщину, систематизувати й узагальнювали уявлення, отримані на попередньому етапі виховання і розвитку. Наведемо приклади.

Комплексне заняття *«Від родини йде життя людини».*

Мета: формувати у дітей почуття любові до рідних та обов'язку перед батьками, своїм народом, Батьківщиною.

Обладнання: Коробочки і фішки двох кольорів для дидактичної гри; кошики і картки із зображенням фруктів.

Хід проведення: Бесіда про Батьківщину, про сім'ю як частинку українського народу, про маму і тата, бабусю і дідуся. Під час бесіди діти декламують вірші українських авторів, беруть участь у дидактичних іграх, інсценуваннях, згадують прислів'я. Діти інсценують вірш В. Лучика «Тільки мама», а дидактична гра «Скажи лагідно» виховує у дітей любов та повагу до рідних. Гра «Закінчи прислів'я» спрямована на поглиблення знань усної народної творчості. В процесі дидактичної гри «Татові та мамині справи» діти складують фішки у червоні й сині коробочки залежно від домашніх обов'язків мами і тата і згадують віршики про батьків. Особливе зацікавлення викликали жартівлива рухлива гра «Бабуся» та дидактична гра «В садку в дідуся» (діти імітували збір фруктів у кошики). Темі дружби у сім'ї присвячена була розповідь нового тексту казки «Ріпка», головна думка якої – дружба і лад у сім'ї допомагає

долати всі труднощі. Закінчувалося заняття піснею «Щоб ви і ми щасливі були», яку виконували діти хором.

Комплексне заняття «Моя сім'я, моя родина, моє родинне дерево».

Мета: формувати у дітей цінності сім'ї, родини та роду.

Завдання: збагачення уявлень дітей про малу Батьківщину, виховувати у дітей любов до матері, батька, та інших членів сім'ї, знайомство зі зразками фольклору та віршами сучасних авторів, вчити малювати родинне дерево як повагу до пращурів та пам'ять про них.

Обладнання: малюнок з хаткою, плакат із зображенням схеми родинного дерева.

Хід заняття: Вихователь просить дітей назвати ім'я та по батькові матері. Батька, назвати ім'я брата, сестрички, і сказати, як вони звертаються до своїх рідних, самих близьких для себе людей. Після дружних відповідей діти розігрують сценки, в яких навчаються лагідно звертатися до уявних членів родини. Після гри діти знайомляться з народною творчістю – згадують прислів'я, відгадують загадки про сім'ю та злагоду в ній. Обговорюються такі прислів'я, як-от: «Яка сім'я, такі й діти», «Навіщо ліпший клад, якщо в сім'ї лад», «На сонці тепло, а біля матері добре» та інші.

Після цього вихователь демонструє малюнок, на якому зображена хатка. І загадує дітям загадку. Після обговорення загадки вихователь читає вірш М. Підгірянки про маму і пропонує вивчити його на пам'ять.

Вихователь читає оповідання «Родовідне дерево»: Одного хлопчика запитали, як звать його бабусю. А він не знав. А до дідуся хлопчик звертається: «Діду, дайте меду». Діти обговорюють оповідання і кажуть, що дуже сумно, коли діти не знають, як звать їх рідних. Вихователь робить висновок – гарні діти знають свій рід, і дідів, і прапрадітів знають. І добре слово про них говорять.

Наприкінці заняття діти малюють родинне дерево, користуючись зразком на плакаті.

Комплексне заняття «стежками рідної мови».

Мета: розширити і поглибити знання дітей про красу та силу рідної мови, про її значення у житті кожного українця та українського народу; виховувати почуття національної гордості за свій народ та культурні надбання, любов до рідної мови, художнього слова, пісні усної народної творчості.

Заняття починається з читання вірша Лесі Українки «На зеленому горбочку». Діти обговорюють вірш, відзначають, якими гарними словами називає поетеса хатинку, садочок, дитинка. Дітям пропонують переказати зміст вірша своїми словами. Після цього діти слухають вірш В. Сосюри «Любіть Україну...» у виконанні вихователя і називають слова поета про Україну, які особливо запам'яталися і сподобалися. Наступна тема заняття – народні колискові пісні. Діти слухають аудіо запис колискових пісень. Після прослуховування вони висловлюють свої думки і розповідають, які колискові пісні співала їм мама. Наступний етап заняття – міні-конкурс «Хто уважний» (відгадування назв казок та їх героїв. Діти. Які відгадали казки, в парах розігрують діалоги з цих казок. Наступна вправа «Уяви себе письменником» була спрямована на розвиток уяви старших дошкільників, їх творчого мислення, знання української мови. Дітям пропонувалося скласти казки і розповісти їх (обов'язково українською мовою). За браком часу одного заняття, пропонувалося продовжити гру на наступному занятті.

Комплексне заняття «Україна – моя Батьківщина».

Його завданнями було: поглибити та закріпити уявлення дітей про рідний край, про Україну, розширити знання про народні символи; учить дітей передавати свої емоції та враження в малюнку; розвивати творчу ініціативу, фантазію під час образотворчого заняття, самостійно працювати з пазлами; створити в групі позитивну емоційну атмосферу, учить дітей висловлювати особисту думку, виховувати відчуття пошани до своєї Батьківщини; виховувати в дітей глибокі почуття любові до своєї Батьківщини, рідної землі, поваги до своїх національних особливостей, патріотичні почуття, залучаючи їх до вищих цінностей.

Обладнання та матеріали: демонстраційні: зображення Герба, Прапора України, карта світу, аудіозапис Гімну України, плакати та ілюстрації на тему «Київ – столиця України»; роздаткові: олівці, фломастери, папір А4, на кожную дитину пазли в конверті Герб України, малюнки із зображенням будинків (театр (кінотеатр), школа, музей, бібліотека).

Хід заняття:

1. Вступне слово вихователя. Читання вірша Слухання вірша П. Дубова та обговорення з дітьми його змісту.

2. Бесіда про Україну. Розгляд мапи світу і знаходження на ній України.

3. Самостійна робота «Складання з пазлів зображення Герба України» і заштриховування контуру Прапора України.

4. Слово вихователя про Гімн України, його значення і ритуал під час виконання Гімну. Прослуховування аудіозапису Гімну.

7. Розповідь вихователя про головне місто України – Київ.

8. Дидактична гра «Відгадай та знайди відповідь на малюнку» (театр, цирк, школа, музей, бібліотека).

9. Психогімнастика «Мрії про Україну».

10. Колективна робота – малювання за темою «Мої мрії про Україну»

11. Виставка дитячих робіт, присвячених Великій і малій Батьківщині.

Під час заняття виконувалися вірші Д. Павличка. П. Дубова, А. Камінчук, демонструвалися відеозаписи видатних місць столиці.

Результати констатувального етапу дослідження показали недостатні знання старших дошкільників про рідне місто та рідну вулицю. Тому приділили особливу увагу ознайомленню дітей з містами Київ та Корсунь-Шевченківський, селом Бараші вихованців яких брали участь у нашому дослідженні. Для цього були організовані екскурсії до краєзнавчих музеїв, прогулянки у мікрорайоні дошкільного навчального закладу, поїздки з батьками до видатних місць. Разом з батьками було оформлено альбоми, стенди, фотовиставки «Вулиці нашого міста (села)», «Визначні місця нашого міста (села)», «Видатні люди нашого міста (села)». Вихователями підготовлено

розповіді з тематик: «Історія нашого міста», «Пам'ятки культури нашого міста» та інші.

Ефективними формами і методами знайомства дітей з рідним містом були екскурсії вулицями міста, до історичних пам'яток, визначних місць, бесіди з цікавими людьми, розгляд ілюстративних матеріалів, читання та інсценування творів, зустрічі з батьками за місцем роботи тощо.

Ознайомлення дітей з рідним містом надавало можливість звертатися до творчості сучасних письменників і поетів, які присвітили свої твори рідним містам. Це такі, як А. Камінчик «Батьківщина», М. Підгірянка «Рідний край», Р. Купчинський «Мій край», Легенда «Як козаки ім'я давали» та інші.

Отже, ми переконалися, що у формуванні знань та уявлень патріотичного спрямування найбільш ефективними є комплексні заняття. Вони дозволяють використовувати різноманітні форми освітньо-виховної роботи: розвивальні завдання, ігри, малювання, виставки дитячої творчості тощо. На таких заняттях широко вживаються фольклорні форми художньої літератури: загадки, прислів'я, вірши, невеликі оповідання, легенди тощо.

Розроблено творчі вправи, які вони могли включати у зміст комплексних занять або використовувати для обговорення у вільний час. Вдало це відбувалося біля тематичних куточків. В основі творчих вправ – твори художньої літератури та образотворчого мистецтва про природу та красу рідного краю, його тваринний та рослинний світ

Наводимо їх приклади:

«Відлітають журавлі».

Мета: Розширити та закріпити уявлення дітей про птахів, уміти розпізнавати їх. Виховувати бажання спостерігати за їхнім життям, дбати про них, берегти природу рідного краю.

Зміст вправи: Читання та переказ оповідання І. Соколова-Микитова «Відлітають журавлі». Вивчення вірша Д. Павличка «Зажурилась квітка».

«Осінь у лісі».

Мета: Виховання почуттєвої сфери дитини. Формування любові до рідної мови. Навчання виразно читати вірші, передавати настрій, емоційну виразність. Виховувати художній смак.

Зміст вправи: Складання короткої описової розповіді про осінь за картиною. Вивчення вірша Олександра Олеся «Ой, навіщо мені листя».

«Оля Чарівниця».

Мета: Виховувати потребу спостерігати прекрасне у природі, бачити красу довколишнього світу, виховувати естетичний смак дитини.

Зміст вправи: читання та обговорення твору В. Сухомлинського «Оля-чарівниця».

Впровадження розробленої програми на пізнавальному етапі дозволило дійти таких висновків:

– тематика навчально-виховних занять має плануватися за циклічним принципом. Це дає можливість розподіляти навчальний матеріал за ступенем його засвоєння, концентрувати тематику циклу навколо більш актуальних тем сьогодення, варіювати ілюстративним матеріалом;

– важливим моментом в реалізації розроблених занять у процесі ознайомлення з художньою літературою є сюжетний спосіб організації занять. Заняття є єдиною сюжетною лінією, спрямованою якоюсь подією: реальною, видумано, ігрову або казкову в процесі якої відбувається привласнення патріотичних почуттів;

– дитина оволодіває літературною спадщиною в процесі взаємодії – спільно з дорослим, один з одним, з героями художніх творів. При цьому важливо, щоб діти усвідомлювали не тільки бажання, але й потребу у засвоєнні моральної поведінки

– кожен такий цикл занять повинен мати яскраве завершення, що несе в собі емоційне навантаження, дає можливість, якнайширше використати арсенал художньої літератури, ставить кожного вихованця в активну позицію. Так, цикл занять «Моя мала Батьківщина» завершується конкурсом на знання усної

народної творчості (прислів'я, приказки, загадки тощо.). Цикл «Україна – моя Батьківщина» завершується святом. Завершенням циклу «Природа моєї Батьківщини» була «Мандрівка до осені».

Наводимо приклад такого заняття, яке було проведене у ЗДО «Дружба» м. Корсунь-Шевченківський.

Мандрівка до осені

Мета: розвивати емоційно-почуттєву сферу дітей, виховувати почуття любові до природи рідного краю, дбайливе ставлення до природи та турботу про тваринний і рослинний світ Батьківщини. Зацікавленість до художнього слова.

Завдання: вчити дітей виразно читати вірші, інтонаційно передавати їх мімікою і жестами відповідно до змісту творів; розрізняти жанри: вірші, оповідання; вчити знаходити в текстах точні характеристики героїв та опис дій, відтворювати їх у власному висловлюванні, емоційно відгукуватися на образний зміст і поетичну форму вірша; збагатити словник дітей словами осінньої тематики. Розвивати пам'ять, увагу, мовленнєво творчі здібності. Вчити використовувати художньо – поетичні вирази у самостійних розповідях. Заняття проходило на природі, у місцевому парку.

Обладнання: ілюстрації картин художників про осінь, кошик з фруктами і овочами.

В ході бесіди вихователь звертав увагу на її красу осені, її дарунки людям та лісним мешканцям. Діти ділилися своїми знаннями про дарунки осені людям: корисні плоди дерев і кущів, які заготовляють на зиму. Вихованці згадували, що з них випікають пиріжки, лікують ними горло та нежить, а з калини готують смачний чай та кисіль. Далі вихователь просить дітей замислитися над тим, які труднощі чекають лісових мешканців взимку, чи достатньо їм буде дарів осені і нагадує казочку про білочку і їжачка. Діти обговорюють казочку і діляться знаннями, які отримали з художніх творів про зимування лісових мешканців.

Наступна тема для обговорення – як допомогти лісовим мешканцям перезимувати. Вихованці слухають і обговорюють оповідання В. Чухліба

«Калинові промінці». Виникає колективна думка – зробити годівниці і розвішати їх на деревах.

У процесі заняття діти неодноразово звертаються до художньої літератури: декламують вірші про осінь: (М. Познанської «Журавлі летять», М. Підгірянки «Вже осінь...» , М. Рильського «Вересень», читають хором по ролях вірші Володимира Зайця “Шипшинові ліхтарі” та Олександра Олеся «Ой навіщо мені листя»). У кінці заняття відбувається гра «Впізнай за смаком»: дітям пропонують скуштувати шматочок осіннього плоду із закритими очима і відгадати його назву. Заняття було емоційним завдяки широкому використанню художніх творів і надовго запам’яталося дітям.

На закінчення пізнавального етапу формувального експерименту було запропоновано провести гру-змагання «Пізнайко», під час якої діти могли продемонструвати знання, отримані на заняттях, проявити творчі здібності, взяти участь у фізичних змаганнях, просто повеселитись.

Таким чином, у результаті проведеної роботи діти збагатили свої знання про історію своєї Батьківщини, людей, які прославили її, природу та культуру. Звернення до фольклорних форм літературної творчості, прослуховування казок, відгадування загадок, виконання народних пісень. прослуховування казок, відгадування загадок та виконання народних пісень викликали пізнавальний інтерес та бажання поглибити свої знання про рідну країну.

Другим напрямом роботи, який відбувався на емоційно-ціннісному етапі, було виховання ціннісного ставлення дітей до Батьківщини. Патріотичні почуття багатогранні, вони об’єднують усі сторони особистості (моральну, трудову, розумову, естетичну, фізичний розвиток) і мають вплив на них з метою отримання єдиного результату. При цьому для дошкільників провідним є розвиток емоційних почуттів, тому що саме вони визначають їхнє ставлення до різних сторін життя.

Якщо розглядати патріотизм через поняття «ставлення», то можна умовно виділити такі напрями: 1) ставлення до малої і великої Батьківщини (сім’ї, рідного краю, рідної країни, природи рідного краю та її представників);

2) ставлення до людей, які живуть у рідній країні; 3) ставлення до моральних цінностей, традицій, звичаїв, культури.

Отже, метою змістово-методичного забезпечення емоційно-ціннісного компонента розвитку дитини старшого дошкільного віку було обрано виховання ціннісного ставлення до малої Батьківщини на основі розвитку моральної сфери дитини. Для реалізації цієї мети якнайкраще підійшли твори письменників минулого і сьогодення.

Благодатний матеріал для виховання моральних якостей особистості, любові до малої і великої Батьківщини дали твори В. Сухомлинського. Так, обговорення оповідання В. Сухомлинського «А що там, за горизонтом» допомагало дітям розширити уявлення про рідну країну, яка багата на степи, ліси, гори й моря, викликало бажання узнати якнайбільше про природу своєї країни, відчувати себе її невід'ємною часточкою.

Значна увага у творчості педагога приділена вихованню любові, поваги, ніжних почуттів до батьків, і, в першу чергу, до матері. Він уважав, що не може дитина полюбити Батьківщину, якщо не любить і не поважає своїх батьків. Важливим є те, що кожне з його оповідань або казок містить у собі питання, які потребують обговорення, вирішення певної проблеми.

З метою виховання любові до матері, дбайливого ставлення до неї було обрано для опрацювання на заняттях оповідання В. Сухомлинського «Сиві волосинки».

Після читання оповідання відбулося його обговорення за такими запитаннями:

1. Як ти думаєш, у твоєї мами болить серце?
2. На твою думку, чи шкодує Михайлик про зроблений вчинок?
3. А хто з вас вчиняє так, як Михайлик?
4. Як треба поводитись, щоб не засмучувати маму?

Цей твір справив велике враження на вихованців. Вдома діти розглядали мамині волосся, чи немає в них сивих волосинок. Наступного дня Дмитрик до виховательки сказав «У моєї мами немає сивих волосинок. Я буду

завжди її берегти», а Сашко зізнався, що іноді засмучує маму, але більше ніколи не буде цього робити.

Гордість за маму-трудівницю, любов до неї лежить в основі оповідання В. Сухомлинського *«Моя мама пахне хлібом»*. Діти дуже жваво і зацікавлено обговорювали це оповідання, висловлювали свої враження від діяльності мам, гордість за їхні професійні успіхи. Виявилось, що деякі діти навіть не знають, де працюють їхні мами. Таким чином, обговорення оповідання викликало інтерес дітей до батьків і визначило тему наступного заняття.

Два твори письменника рекомендували розглянути одне за одним занятті – казку *«Що найважче журавлям»* і оповідання *«Мені захотілося додому»*. Ці твори об'єднує єдина тема – любов до батьківщини, її цінність у житті як людини, так і представників живого світу.

Наводимо зміст заняття за казкою В. Сухомлинського *«Що найважче журавлям»*

1. Вступне слово вихователя про творчість видатного українського педагога – патріота, про зміст його творів. Вихователь пропонує послухати одне з творів В. Сухомлинського – казку *«Що найтяжче журавлям?»*.

Після цього відбулося обговорення за такими питаннями: Чому восени відлітають від нас птахи у вирій? Про що розповідає журавель березі? Куди летять журавлі? Де зимують? Чи важка у них дорога? Чи добре їм живеться на чужій стороні? А коли їм добре за морем, то чого вони сумують? Про що згадують журавлі на чужій стороні?

Потім вихователь просить дітей згадати, які вони знають прислів'я, приказки про рідний дім і рідний край. Після закінчення заняття діти отримують своєрідне «домашнє завдання» – переказати батькам казку О. Сухомлинського *«Що найважче журавлям»* і пригадати або вивчити віршики про Батьківщину, рідний край, рідний дім.

Обговорення оповідання В. Сухомлинського *«Мені захотілося додому»* було проведено наступного дня, поки були свіжими емоції від знайомства з казкою *«Що найважче журавлям»*.

Обговорення проходило за такою схемою.

1. Читання оповідання «Мені захотілося додому».

2. Бесіда з дошкільниками:

- Про що йдеться в оповіданні?
- Куди відвезла мама хлопчика на літо?
- Чи добре жилося хлопчику у гостях?
- Яка його оточувала природа? Чи було йому затишно?
- Чого ж йому захотілося додому? Невже дома красивіша природа?

3. Завдання для дітей: назвати, які прислів'я розкривають тему (зміст) твору:

- У гостях добре, а дома краще.
- Кожному мила своя сторона.
- Хочеш їсти калачі. Не сиди на печі.

5. Оціночна бесіда: Як ви думаєте, що спільного у казці «Що найважче журавлям» і оповіданні «Мені захотілося додому»? Як необхідно ставитись до своєї Батьківщини? Чому? Які ще твори ви знаєте про любов до рідного дому?

6. Малювання. Якщо поїдете з дому, які картини будете малювати у своїй уяві? Намалюйте ці картини.

Малюнки дітей, виконані в результаті опрацювання названих творів, свідчили про глибокий вплив на їхню емоційно-почуттєву сферу і було оформлено у тематичну виставку «Мій рідний край».

Під час обговорення творів художньої літератури акцентували увагу вихованців на вмінні виявляти співчуття, чуйність, турботу, допомагати рідним і близьким, а також тим, хто її потребує. Із цією метою дітям старшого дошкільного віку розкривали зміст понять «співчуття», «співпереживання», «чуйність», «турбота».

Прикладом може слугувати знайомство дітей із твором Дмитра Павличка «Птиця», яке відбулося у старшій групі ЗДО «Дружба». В оповіданні відбувається діалог між пташкою і маленьким хлопчиком, який зловив її, щоб віднести додому і там про неї турбуватися. Але пташка пояснює йому, що

турбуватися можна і не зачиняючи її в клітці. Після слів пташки «страшна хоч навіть лагідна та сила...», хлопчик відпускає її на волю. Він пройнявся її тривогою, прислухався до її прохання і зрозумів, що для цієї маленької істоти рідною домівкою є ліс, поле і тільки там вона буде щасливою. Цей твір допомагає виховувати у дітей чуйність, доброзичливе ставлення до беззахисних друзів – тварин.

Після обговорення твору відбулася бесіда щодо смислу поняття «чуйність». Діти висловлювали своє розуміння цієї дефініції: «Чуйність – це коли ти співчуваєш комусь», «...це коли розумієш когось». У процесі обговорення цих понять діти зрозуміли, що чуйність і співчуття треба проявляти не лише до беззахисних тварин, про що йшлося в оповіданні, а й до усіх, хто цього потребує.

Знайомство з казкою Валентина Катаєва «*Семибарвна квітка*» якнайкраще дає дітям зрозуміти, що тільки шляхетні бажання можуть зробити людину і оточуючих щасливими. Лише позбавивши від каліцтва випадково зустрітого хлопчика, дівчинка Валя відчула справжню радість і задоволення.

Після обговорення змісту казки дітям ставили такі запитання:

- А чи хотіли б ви отримати таку чудову квітку?
- Які бажання ви могли б висловити?
- Чи достатньо однієї квітки, щоб виконати усі ваші бажання?
- Що робити, якщо немає такої квітки, а хтось потребує допомоги?

Так, у процесі обговорення казки дітей підводили до думки, що необхідно проявляти турботу про тих, хто її потребує, бути уважними один до одного. до своїх рідних і оточуючих.

З метою підвищення впливу художньої літератури на почуттєву сферу дитини дослідно-експериментальна робота з вихованцями передбачала читання й обговорення таких літературних творів:

- українських народних казок («Лисичка-сестричка і Вовк-Панібрат», «Названий батько», «Батьківські поради», «Про старого батька», «Про неробу-

Юрка – маминого синка», «Котигорошко», «Про вірного товариша», «Телесик», «Котигорошко», «Кирило Кожум'яка», «Мудра дівчина», «Закопане золото»);

– оповідань (В. Сухомлинський «Сиві волосини», «Мені захотілося додому», О. Купрін «Чудовий лікар», В. Осеева «Сини», К. Ушинський «Ти і твоє ім'я»);

– казок (В. Катаєв «Семибарвна квітка», Ш. Перро «Попелюшка», О. Толстой «Айога», О. Уальд «Хлопчик-зірка», Г. Андерсен «Янгол», «Дівчинка, яка наступила на хліб»);

– легенд України (Древній Київ, «Святий Миколай», «Хліб і золото», «Калина»);

– віршів (Марійка Підгірянка «Батько і матір», В. Гринько «Рідне слово», Р. Купчиський «Рідний край» та інші).

Твори художньої літератури пронизували весь освітній процес і були включені у різні види діяльності закладів дошкільної освіти. Зокрема, окрім слухання, читання, обігрування тощо, дошкільники виявляли творчі здібності, а саме, придумування початки, середини та кінцівки оповідання чи казки, створювали нові розповіді за допомогою вже раніше відомих персонажів твору тощо.

Отже, досвід впровадження педагогічних умови виховання патріотичних почуттів у дітей засобами художньої літератури за емоційно-ціннісним критерієм показав, що найбільш результативним на цьому етапі було використання творів художньої літератури з проблемним або повчальним змістом – оповідання письменників минулого і сучасності про любов до сім'ї та до рідного краю, про подвиги земляків під час великих випробувань, про гідні вчинки українців на користь Вітчизни. Опрацювання таких творів може мати пролонгований характер і відбуватися на декількох заняттях. Це посилювало вплив на емоційну сферу дитини. З цією самою метою твори про патріотизм подавалися дітям для вивчення змістовими блоками.

Серед фольклорних жанрів чільне місце посідає казка, що слугує добрим матеріалом для театралізованої діяльності дітей, ігор-драматизацій,

інсценування. Щоб навчити дошкільнят розрізняти інтонаційне забарвлення мовлення залежно від мети сказаного (запитання, обурення, захоплення, повідомлення), від характеру казкових героїв, особливостей їхньої поведінки (добрий, турботливий, вайлуватий, плаксивий, боязкий, підступний, злий тощо), було запропоновано такі вправи, які готують до ігор-драматизацій і дають повне цілісне уявлення про конкретний персонаж. Наприклад, відтворити ситуацію та діалоги персонажів, зображених на малюнку; відтворити мовленнєві особливості, характер певного персонажа.

Казки, оповідання, вірші, що пропонуються сучасними освітніми програмами мають велику виховну силу. В них прості правила поведінки подаються дітям не у вигляді нудних і сухих повчань та наказів, що надто часто викликає у дітей природне прагнення чинити навпаки, а в такій словесно-емоційній формі, яка невимушено підводить дітей до самостійного висновку, тому лише позитивні вчинки приводять до справжньої радості і задоволення.

Значення віршів, які розучують діти на заняттях, також мають велике значення у вихованні патріотичних почуттів у дітей. Вірші розвивають уяву дитини, пробуджують у неї почуття прекрасного, любов до людей, природи, оточуючого світу.

Твори художньої літератури пронизували весь навчально-виховний процес і були включені у різні види діяльності закладів дошкільної освіти. Зокрема, окрім слухання, читання, обігравання тощо, дошкільники виявляли творчі здібності, а саме, придумування початки, середини та кінцівки оповідання чи казки, створювали нові розповіді за допомогою вже раніше відомих персонажів твору тощо.

Під час читання творів художньої літератури неодноразово звертали увагу на позитивні вчинки головних персонажів. Дотримувались таких етапів роботи: підготовка до сприймання твору; ознайомлення із змістом; з'ясування емоційного впливу твору; аналіз моральних якостей героїв; з'ясування мотивів учинків героїв; з'ясування ставлення дітей до вчинків героїв; виявлення зв'язків

із життям та моральним досвідом учнів; узагальнення моральних знань і суджень.

Для різнобічного розвитку почуттів включали дитину у різноманітну діяльність, пов'язану з читанням книжок. Діти малювали за мотивами казок, оповідань, організовували виставки «Моя улюблена книга», «Народні українські казки», «Книжки про природу» та інші. Вихователі і батьки підбирали діафільми до знайомих дітям творів, переглядали разом з батьками фільми, спектаклі за мотивами літературних творів.

Формами роботи, які дозволяли ефективно здійснювати патріотичне виховання дітей старшого дошкільного віку, були такі: читання та обговорювання літературних творів, вирішення проблемних ситуацій на основі літературних творів, різноманітна діяльність, пов'язана із знайомством з літературою. Діти малювали за мотивами казок і оповідань, складали свої вірші та розповіді під впливом прочитаного, розігрували сценки-драматизації за літературними творами. Разом з батьками та вихователями старші дошкільники оформляли виставки та альбоми «Народні казки», «Книжки про тварин», «Моя улюблена книжка».

Відповідно до програм розвитку і виховання дошкільників дітей спонукали до самостійних сюжетно-рольових ігор, ігор-драматизацій за художніми творами.

Було проведено сюжетно-рольові ігри, які імітують реальність і надають можливість учасникам діяти «наче насправді» («Бабуся захворіла», «Збираємо урожай», «Готуємось до свята» та ін.).

За змістом та найбільш напруженими епізодами літературних творів було проведено ігри-драматизації. В експериментальній роботі рольова гра-драматизація діяла через морально-естетичний ідеал, який виявлявся у позитивних казкових образах. Дітям пропонувалося інсценувати найбільш напружені епізоди казок „Як музика змудрував звірів”, „Сірко”, „Ведмідь і павучок”, „Як кролики покарали орла”, „Яйце-Райце”; казки і оповідання

морального змісту («Сім бажань» за казкою В. Катаєва «Семибарвна квітка», «Матусіни тривоги» за оповіданням В. Сухомлинського «Сиві волосини»).

Під час театральної діяльності, інсценізації та драматизації діти у повній мірі мали можливість за допомогою вербальних та невербальних засобів виразності виявити своє ставлення. Твори, що були найбільш актуальними: притча «Про пташку та її пташенят», Б. Антоненко-Давидович «Сова і орел» (з мотивами народної казки), Зірка Мензатюк «Троянда» тощо.

Перед проведенням гри обговорювали з дітьми її зміст, добирали ігровий матеріал, планували ігрові ситуації; добирали ролі для кожного учасника. Використовуючи ігри-драматизації враховували, що вони мають моральну спрямованість, яка міститься в кожному літературному творі. Гра-драматизація здійснювалась за такими етапами:

- 1) підготовка до гри-драматизації;
- 2) збагачення знань дітей про персонажі та події, про які йдеться у грі;
- 3) власне гра-драматизація.

Виховання патріотичних почуттів за поведінковим компонентом здійснювалося на продуктивно-діяльнісному етапі шляхом організації діяльності дітей, де вони могли б проявити свій рівень вихованості патріотичних почуттів, своєю поведінкою довели б результативність роботи вихователів. Методами, які застосовували на цьому етапі, були методи проекту і колективної творчої справи (КТС).

Метод проекту як один з методів навчання і виховання дошкільників базується на інтересах дітей і передбачає розвиток самостійності і активності вихованців. Лише діючи самостійно, діти навчаються різним способам знаходити інформацію про предмет або явище, яке їх цікавить, і використовувати ці знання для створення нових об'єктів діяльності. Використання методу проекту в системі патріотичного виховання дозволяє також поєднувати інтереси всіх учасників проекту: педагог має можливість самореалізації і прояву творчості у роботі відповідно до свого професійного рівня; батьки мають можливість брати активну участь у значущому для них

процесі виховання патріотичних почуттів їхніх дітей; діти діють відповідно до їхніх інтересів, бажань, потреб.

Досвід багатьох дослідників патріотичного виховання переконав нас у ефективності застосування методу проектної діяльності, яка сприяє реалізації особистісно-орієнтованого підходу у вихованні патріотичних цінностей і орієнтує дітей на пошукову колективну роботу, сприяє вихованню патріотичних почуттів, рідного краю, Батьківщини, своїх рідних, близьких людей, однолітків, вчить умінню орієнтуватися в інформаційному просторі, здобувати нові знання у спілкуванні з дорослими та за допомогою засобів масової інформації. Проект на будь-яку тему має великі можливості щодо формування інтересу дитини до художньої літератури, прищеплення любові до книжки.

Метою проекту «Хліб – святиня нашого народу» було формування шанобливого ставлення до українського краю, до українського народу, до його традицій (гостинність, обереги, повага до хліба); виховування поваги до людей, які вирощують хліб. Його завдання: збагатити знання дітей про хліб і обряди, пов'язані з ним; дати знання про давні традиції випікання хліба; розширити знання про працю хліборобів і навчати цінувати працю, берегти хліб.

Перший етап проекту: обговорення з дітьми теми проекту, розподілення завдань між учасниками, запрошення на заключний захід – Свято хліба – працівників хлібопекарень та батьків, планування підготовки до проекту.

Другий етап: розробка літературного сценарію; пошуки ілюстративного матеріалу (картин, ілюстрацій до літературних творів, записи відео-матеріалів на флеш-карти; вивчення прислів'їв та приказок, віршів, пісень про хліб; читання художніх творів; бесіди про шлях зернини до хліба; оформлення разом з батьками стенду «Хліб – це наша святиня».

Третій етап: «Свято хліба».

Обладнання заняття: Комп'ютер (ноутбук); флеш-карти із зображенням послідовних сільськогосподарських робіт; флеш-карти із

зображенням печі та процесу випікання хліба; хліб на українському рушнику, гілочки калини, сніп колосків, картинки для гри «Не помилися», загадки, тоновані аркуші паперу, фарби, олівці.

Хід заняття:

I. Слово вихователя: «Хліб – це святиня нашого народу!».

II. Основна частина.

1. Перегляд флеш-карт про послідовність вирощування хліба та бесіда за ними.

2. Читання дітьми віршів про хліб (М. Сингаєвський «Колосе пшеничний», С. Долженко «Зернятко», Н. Забашта «Колосок», і «Хлібороби»). Відгадування загадок про хліб.

3. Перегляд флеш-карт та бесіда за ними про те, як у давнину випікали хліб. Повір'я і звичаї, пов'язані з випіканням хлібу.

4. Дидактична гра «Не помились». (Визначити та поділити на дві групи продукти харчування, виготовлені з борошна та овочів).

5. Дидактична комп'ютерна гра «Що було раніше, а що потім». (Визначити та зазначити послідовність етапів вирощування хліба).

6. Малювання колосочків.

III. Заключне слово вихователя.

Отже, під час підготовки до проекту діти зверталися до різних видів літературної творчості: фольклору, віршів, творів художньої літератури авторів минулого і сучасності.

Використання методу проекту в дошкільній освіті і вихованні як одного з методів інтегрованого навчання дошкільників, допомагає підвищити самостійну активність дітей, розвивати їхнє творче мислення, уміння різними способами знаходити інформацію про предмет, який їх цікавить і використовувати ці знання для створення нових об'єктів дійсності.

У рамках проектної діяльності обрали тему проекту «Моя сім'я. Мій рід. Моя родина», в ході якого разом з батьками вивчали автобіографічні

дані своїх родин, створювали родинні дерева, записували свої сімейні традиції, збирали реліквії, спогади старшого покоління.

На презентації проекту, де були присутні члени родини різних поколінь, діти представили стінні газети, сімейні альбоми, нагороди своїх дідусів і бабусь, малюнки родовідного дерева. Виступи дітей були пронизані почуттям любові та шанобливим ставленням до своїх рідних. У ході здійснення проекту старші дошкільники вивчали вірші українських авторів, знайомились з творами художньої літератури з історії України, розучували українські народні пісні.

Активну участь у проекті брали батьки, бабусі і дідусі дошкільнят. Вони разом з дітьми підготували газету «Наші сімейні традиції», виставку малюнків «Я малюю з мамою». Вихователі, які також були учасниками проектною діяльності провели консультацію з батьками «Навіщо дітям знати про свій рід», підготували наочні та методичні матеріали, підібрали бібліотечку за темою проекту.

Метою проекту «*стежками рідної мови*» було розширення та поглиблення знань дітей про красу та силу рідної мови, виховання почуття гордості за свій народ та його культурні надбання. В ході проекту діти познайомилися з легендами рідного краю, вивчили нові вірші про Батьківщину та її природу. Разом з батьками вивчали пісні, що найчастіше співають у сім'ї. Слухали та інсценізували казки, підготували виставку малюнків за творами українських письменників. На закінчення проекту діти разом з дорослими підготували концерт, на який запросили вихованців з інших груп, батьків та рідних.

Проектну діяльність здійснювали також з теми «*Тиждень книжки*», яка мала на меті виховувати читацьку культуру дошкільників, формувати інтерес і любов до художньої літератури. Протягом тижня діти знайомили товаришів по групі з улюбленими книжками, демонстрували дітям ілюстрації з них, розповідали про героїв цих літературних творів. Відбулася екскурсія в району бібліотеку, де дітей познайомили з новою дитячою літературою, провели бесіду про бережливе ставлення до книжки. Батьки в ході тижня книжки готували з

дітьми інсценування до улюблених книжок, оформили стенд «Чарівний світ книжки», створили групову бібліотечку дитячої літератури. Вихователь провела з батьками консультацію «Як читати книжки дітям», підготувала список нових дитячих книжок.

Педагогічна цінність проектної діяльності патріотичного напрямку виявляється у максимальному сприянні становленню патріотичних почуттів старших дошкільників, формуванню патріотичних цінностей на основі пізнання творів художньої літератури.

Однією з важливих форм виховної роботи з патріотичного виховання дітей були колективні творчі справи (КТС), які спрямовані на виховання патріотичних почуттів, розвиток смаків, уподобань вихованців, потягу до духовної культури, потреби відкривати прекрасне іншим людям, бажання випробувати себе у творчій діяльності. Під час КТС діти активно застосовують знання, уміння й навички, отримані на заняттях, які передбачає освітня програма. Педагогічна цінність КТС патріотичного напрямку виявляється у максимальному сприянні становленню патріотичних почуттів, формуванню патріотичних цінностей на основі пізнання творів художньої літератури, можливості реалізовувати у повсякденні прагнення бути корисним для своєї сім'ї, родини, малої і великої Батьківщини.

Колективно-творчі справи надавали можливість вносити свій внесок у покращення довколишнього життя, уміння і звички здійснювати турботу про рідних та близьких людей, працювати самостійно і творчо на їхню користь і радість. Зокрема, були організовані справи: «Готуємось до свята» - допомога домашнім у підготовці до свят, операція «Турбота», під час якої діти виявляли серед сусідів людей слабких, хворих і безпомічних і брали над ними шефство, «Весна у нашому дворі» - допомога дорослим у прибирання подвір'я та інші.

Серед пізнавальних колективних творчих справ були такі, що поглиблювали знання старших дошкільників про зміст тематичних куточків. Наприклад, операція «Вони повинні жити», під час якої діти збагатили «живий куточок» творами про рідких тварин та птахів. Було організовано довготривалу

колективну творчу справу «Герої улюблених казок». Її головна ідея була в тому, щоб щомісячно проводити театралізовані ігри для вихованців молодших груп.

Найбільш ефектними для дошкільників були художньо-естетичні колективні творчі справи, пов'язані з підготовкою до свят і їх проведення. Такими були – державні та народні свята, дні народження вихованців, спектаклі та концерти, підготовлені силами власне дітей. Виховні можливості таких справ – розвиток патріотичних почуттів, художньо-естетичних поглядів і переконань, бажання приносити радість людям.

Під час участі в КТС відбувається переоцінка цінностей вихованців, ненав'язливий вплив мистецтва сприяє вільному вибору поглядів, думок, суджень, ідеалів, оцінок. Гарно організована виховна справа за повної підтримки та участі батьків не залишить байдужим жодного вихованця. Наведемо приклади успішних КТС.

Прикладом колективної творчої справи може бути підготовка і проведення брейн-рингу *«Наш букет квітів великому поету Т.Г. Шевченку»*.

Мета заходу: виховувати інтерес до творчості великого національного поета Т. Г. Шевченка, розвивати творчу уяву, поетичний слух, літературний смак.

Завдання заходу :

- закріплювати вміння вирізняти серед жанрів художніх творів поезію;
- учити визначати настрій художнього твору, правильно вживати назву твору, указувати автора, читати виразно; відстоювати й аргументувати свої судження, вправляти в діалогічному мовленні;
- учити дотримуватися мовленнєвого етикету; розвивати мовне чуття, володіти засобами пантоміми.

Матеріали і обладнання: портрет Т. Г. Шевченка; матеріали про творчість поета (поезії, живопис); тексти творів, які вибрані для брейн-рингу, зібрані в «скарбничку», прикрашену петриківським розписом; керамічний

гличик із китицею калини; косівська таця із замороженими ягодами калини; електронна презентація до заняття; емблеми учасників брейн-рингу – дівчаткам – «ромашки», хлопчикам – «волошки»; півколом сині столи – для волошок, жовті – для ромашок; калина, книші, посуд для чаювання; два ліхтарики – «свічечки» для капітанів команд; заохочення для старанних учасників гри – розмальовки (дівчаткам – «ляльки в національному одязі», віночки зі стрічками; хлопчикам, «козацька зброя», «козаки-вершники»).

Коротко викладемо зміст брейн-рингу.

Завдання *«Наукове»*: Згадати твір Степана Васильченка «Залізні стовпи» і відповісти на запитання: Чому малому Тарасику не вдалося знайти залізні стовпи? (*Орієнтовні відповіді: немає стовпів, що «підтримують» небо; бо за шаром повітря слідує безмежний космос із різними космічними тілами*).

Завдання *«Для уважних»*: Пригадати слова у віршах, що починаються однаково: «Тече вода із-за гаю» (*відповідь: «Та понід горою»*), «Тече вода з-під явора» (*відповідь: «Яром на долину»*).

Завдання *«Кольорове»*: Якого кольору одяг має діброва в поезії «Ой діброво, темний гаю»? (*Відповіді дітей: зелений покрив, риза золота, біла габа*).

Завдання *«Повчальне»*: Хто не дає матері навчати діток, коли сім'я з появою вечірньої зіроньки сідає вечеряти коло хати? (*Соловей*). Як ласкаво назвав поет пташку? (*Соловейко*).

Завдання *«Весняне»*: Який квітучий кущик оспівав у вірші Т. Г. Шевченка? (*Калину*).

Завдання *«Для спостережливих»*: Доведіть, що у вірші «Садок вишневий коло хати» зображена пора року весна. (*Цвітуть вишневі садки, до їх квітів злітаються хрущі*).

Завдання *«Ліричне»*: Ким, «як молодий козаченько», милується явір у вірші Т. Г. Шевченка «Над Дніпровою сагою», бо дуже схожі вони на вродливих дівчат? (*Калина, ялина, лозина*).

Завдання «*Мужнє*»: Назви якої козацької зброї запам'яталися вам із вірша Т. Г. Шевченка «Нащо мені женитися» (*Самопали, гармата, гаківниці*).

Завдання «*З підказкою*»: Вихователь пропонує дітям розглянути репродукцію картини Т. Г. Шевченка «Селянська родина» та пригадати, кого з членів української родини згадано у вірші «І досі сниться: під горою...» (Дід, мати, дитя).

Завдання «*Назви картину*»: Вихователь пропонує назвати картини Т. Г. Шевченка «Катерина», «Автопортрет у шапці і кожусі», «Казашка Катя», «Сліпий».

Завдання «*Перша книжка*»: Яку назву має перша книжечка віршів Т. Г. Шевченка? («*Кобзар*»).

На завершальному етапі брейн-рингу вихователь запросив дітей на калинове чаювання. До чаю батьки спекли за старовинним українським селянським рецептом книші. У кінці змагань кожен із учасників отримав чудові розмальовки за активну участь у грі, а капітанам було вручено суперпризи: дівчинці на голівку – віночок зі стрічками, а хлопчику на пояс – шабельку.

Зрозуміло, що ця колективна творча справа була інтелектуально насиченою і потребувала ретельної довгострокової підготовки. В групах оновили куточок, присвячений Кобзарю: розмістили фотознімки з життя Т. Г. Шевченка, підібрали збірки його творів, оформили стенд з репродукціями творів письменника.).

Впровадження другої педагогічної умови – *створення у закладі дошкільної освіти та сім'ї емоційно-розвивального середовища патріотичної спрямованості* відбувалося у двох напрямках. Перший – посилення патріотичної тематики в оформленні групових кімнат. Другий – створення сприятливого для морального виховання мікроклімату у дитячих колективах і в сім'ї. Реалізація цієї педагогічної умови розкрита у п. 3.1.

Реалізація третьої педагогічної умови – *активізація взаємодії педагогів та сім'ї з метою удосконалення процесу виховання у дітей патріотичних почуттів засобами художньої літератури*.

Метою діяльності клубу активного батьківства «*Виховуємо маленьких патріотів*» було об'єднання зусиль педагогів і батьків у вихованні патріотичних почуттів старших дошкільників. Завдання клубу передбачали:

- залучити батьків до різних форм діяльності спільної з дітьми і вихователями з метою виховання патріотичних почуттів дітей;
- сформувавши уявлення батьків про засоби виховання патріотичних почуттів у дітей і роль художньої літератури у цьому процесі;
- розширити знання батьків про різні види художньої творчості, навчити використовувати їх з метою виховання патріотичних почуттів дітей;
- забезпечити створення сприятливого предметно-виховного середовища в сім'ях (Додаток Е).

В рамках клубу були організовані лекторій, групове та індивідуальне консультування, виконання творчих завдань разом із дітьми, надання фахової літератури тощо. Значна увага приділялася ролі батьків щодо виховання інтересу дітей до художньої літератури, формуванню їхньої читацької культури, про що йшла мова на установлюваних батьківських зборах (див. п. 3.1.).

За заняттях лекторію обговорювалися нагальні проблеми патріотичного виховання, опрацьовувався зміст прочитаної психолого-педагогічної літератури, вирішувалися проблемні ситуації. Порущувалися такі питання: «З якого віку можна починати виховання патріотичних почуттів?», «Коли і що можна повідомляти дітям із даної проблеми?», «Як допомогти своїй дитині активізувати та задовольнити пізнавальний інтерес», «Роль художньої літератури у вихованні маленького патріота», «Можливості художньої літератури у вихованні любові до сім'ї, родини» тощо.

Отримані знання та уявлення батьків уточнювалися та конкретизувалися за допомогою консультацій, що проводилися відповідно з кожного напрямку виховання патріотичних почуттів дітей старшого дошкільного віку.

Наприклад, консультація «Наша сім'я» передбачала формування уявлень батьків про роль сім'ї в житті кожної дитини, її унікальність та неповторність,

виховання позитивного, шанобливого ставлення до кожного її члена. Зверталася увага на те, що потрібно розповідати, роз'яснювати дітям про небайдужість до переживань батьків, вчити співчувати, співпереживати.

Бесіда «Наш рід, мудрий рід» проводилася з метою формування у батьків необхідності виховання шанобливого ставлення до всіх пращурів, передачі знань про родові традиції, реліквії, їх цінність для нащадків. Зокрема, пропонувалося скласти схематичний план: відібрати сімейні та родинні фотокартки, цінності, що передаються від покоління до покоління (якщо такі є), пропонували збиратися якомога більшою родиною, разом із дітьми переглядати фотокартки та розказувати про традиції, звичаї, уподобання, що панують у родині, з метою передачі досвіду, усвідомлення приналежності до сім'ї, родини та подальшої роботи над вихованням позитивного ставлення до родини.

Головне завдання, що переслідувалося педагогічним колективом, було сформуванню у батьків розуміння необхідності виховання патріотичних почуттів дитини в сім'ї та використання художньої літератури як ефективного засобу виховання дітей у даному напрямі (наприклад, «Як ми читаємо художню літературу під час сімейного дозвілля»).

Подальші консультації були проведені з урахуванням принципу наступності і розкривали теми: «Виховна роль літератури», «Читаємо разом», «Знайомство з віршованою поетикою», «Оспіваний поетикою образ матері», «Художні твори, що розкривають особливості сім'ї» і т. п.

З метою формування уявлень батьків про важливість проведення пропонованої роботи вихователями було оформлено куточки для батьків за такою тематикою: «Наші сімейні цінності», «Хто були наші пращури» і т.ін.).

Діяльність клубу активного батьківства дозволяла урізноманітнити форми організації виховання патріотичних почуттів дітей, зокрема:

– створення проектів із досліджуваної теми (у дитячому садочку і дома разом із дітьми);

– участь батьків у різноманітних дидактичних та рухливих іграх, у проведенні дозвільних заходів: конкурсів, свят, вікторин, екскурсій, цільових прогулянок тощо.

– наступність у формуванні любові дітей до художньої літератури, розширення кола читання.

У роботі за програмою клубу *«Виховуємо маленьких патріотів»* вихователю надаються широкі можливості вибору форм і методів роботи з батьками. Найчастіше використовувалися активні методи навчання батьків та взаємодії з ними. Такі методи допомагали не тільки розкрити творчий потенціал батьків, а й проводити непряме керування виховним процесом у родині учнів.

Перевага роботи Клубу полягає у більш вільній демократичності, взаємодопомозі, обміні думками під час занять, прямій передачі батьками одне одному кращих сімейних традицій, цінних надбань досвіду виховання дітей. Зустрічі проводилися у формі дискусій, тренінгів, розвиваючих ігор тощо, що дозволяло «виводити» учасників з пасивної позиції споживача освітніх послуг в активну позицію людини, яка робить позитивний вплив на інших членів групи.

Серед форм діяльності клубу – тематична дискусія – спосіб обговорення будь-якого суперечливого питання, проблеми; метод проєктів, як спосіб досягнення дидактичної мети через детальну розробку проблеми, яке завершується цілком реальним, відчутним практичним результатом, оформленим так чи інакше; це сукупність прийомів, дій у їх певній послідовності для досягнення поставленої задачі – вирішення проблеми, особисто значущої для учнів та оформленої у вигляді будь-якого кінцевого продукту.

Майже кожна зустріч завершувалася домашнім завданням для батьків та їх дітей. Найчастіше – це розробка спільного (родинного) проєкту за запропонованою темою: *«Годівниця»*, *«Наша дружня родина»*, *«Наше родинне дерево»* тощо. Правильна організація цієї справи дозволяє батькам побудувати своє спілкування з дитиною так, щоб якнайбільше зацікавити та заохотити її до спільної діяльності. Тому спочатку батьків знайомлять із цією формою роботи

на прикладі міні-проектів під час зустрічей, а потім пропонують їм створити родинний проект, залучаючи (залежно від можливостей) до цієї справи всіх членів сім'ї.

Інтерактивна технологія дозволяє застосовувати безпосередню взаємодію із довколишнім інформаційним середовищем. Досвід батьків – це центральний активатор навчального пізнання в діяльності Клубу, а освітнє оточення виступає як реальність, у якій батьки знаходять для себе область освоєння досвіду. Провідний метод – спілкування. Організаційні форми цієї технології достатньо різноманітні і широко використовувалися у роботі з батьками.

Метод «*мозкової атаки (штурму)*» дозволяв колективно генерувати ідеї та здійснювати їх конструктивне опрацювання з метою вирішення проблеми. Так, під час однієї із зустрічей проведено «мозковий штурм» за темою «Пошук найкращої альтернативи», що допомогло батькам виявити проблемні моменти у моральному розвитку їх дітей і знайти шляхи їх подолання.

Мозковий штурм «*Що нас спонукає?*», запропонований під час третьої зустрічі, ставив на меті актуалізувати питання вибору художньої творів художньої літератури для домашнього читання з дітьми. Відшукати шляхи у вирішенні питань патріотичного виховання мозковий штурм з теми «Що можуть зробити батьки для виховання патріотичних почуттів дитини?»

Під час цієї зустрічі такий метод активного навчання, як «*круглий стіл*» допоміг актуалізувати для батьків розуміння залучення дітей до читання або слухання літературних творів, їх значення в житті родини і дитини. Розмірковуючи над темою «Книга в нашому житті», батьки обмінювалися думками щодо звичок до читання членів родини (батька й матері) та їх впливу на формування читацьких звичок дітей.

Жваву відверту розмову викликали запитання, запропоновані для обговорення, а саме: Чи читаєте ви дитині книжки? Які книжки у вашої дитини найулюбленіші? Який герой книжок – улюблений у вашої дитини? Яких добрих і злих персонажів дитячої літератури ви знаєте?

Було проаналізовано відповіді на запитання анкети для батьків і відповіді на аналогічні питання, які задавали дітям під час діагностичних бесід. Цей аналіз показав, що відповіді дітей і батьків не збігалися. Отже, більшість батьків не приділяє серйозної уваги колу читань своїх дітей та вибору літератури для читання, не аналізують вплив прочитаних книжок на розвиток моральних почуттів дітей.

Круглий стіл, проведений з теми *“Що цікавить наших дітей”*, допоміг батькам побачити власну обізнаність інтересами своїх дітей. Напередодні зустрічі з дітьми проводилося анкетування, під час якого визначалося, що або з ким їм цікаво, яким іграшкам і книжкам вони надають перевагу, якими справами вони займаються у вільний час, які в них друзі. Про це саме запитували і батьків. На жаль, стовідсоткового збігу відповідей у батьків з відповідями дітей не було, тому під час *“круглого столу”* визначалися проблемні моменти щодо обізнаності батьків у життєпроявах власних дітей.

За допомогою вправи *“Асоціації”*, використаної під час наступної зустрічі, визначалося, як батьки ототожнюють себе разом із своєю дитиною і вміють створювати адекватні відносини з дітьми, залежно від запропонованої асоціації.

Метод *“Мікрофон”* надавав можливість кожному сказати щось швидко, по черзі, відповідаючи на запитання або висловлюючи свою думку чи позицію. Такі вправи допомагали здійснювати експрес-моніторинг ставлення батьків до запропонованої теми розмови або поставленої проблеми. Так, застосування цього методу у вправі за темою *“Життєві цінності наших дітей”* допомогло батькам сформулювати уявлення про життєві цінності їх дітей; визначити їх вплив на духовно-моральне здоров'я дитини.

Робота з батьками продовжувалася і вдома. Буклети, які батьки отримували наприкінці зустрічі, містили в собі не тільки основні правила й поради з тієї чи іншої теми, а й примушували їх вивчати себе і своє ставлення до дитини й усього, що її оточує, шляхом проходження тестів і відповідей на анкети. Усе навчання націлене на те, щоб дітей навчали вдома батьки, тому

неодмінною умовою цих зустрічей є виконання батьками спільно зі своїми дітьми домашніх завдань. Метою такої діяльності є вирішення кількох проблем:

- створення умов для більш тісної взаємодії батьків зі своїми дітьми на основі виконання спільної, творчої і корисної справи;
- залучення батьків до виховного процесу і здійснення цілеспрямованого впливу на старших дошкільників у питанні виховання патріотичних почуттів;
- опрацювання результатів домашньої роботи під час зустрічі, дає можливість батькам збагатитися новими формами і методами взаємодії зі своїми дітьми, познайомитися із досвідом інших родин тощо.

Із метою уникнення одноманітності домашні завдання підбираються з урахуванням таких вимог: різноманітні, цікаві й корисні. Вони повинні підтримувати інтерес до його виконання як батьками, так і їх дітьми. Прикладом може слугувати спільний проект батьків і дитини *“Я і світ навколо мене”*. Батьки разом із дітьми створили наочні матеріали, у яких висвітлюються всі сторони життя дитини. За формою це були фотоколажі, плакати, малюнки. Головне, щоб у них дитина разом із батьками могла визначитися в позитивних і негативних явищах свого життя.

Основною формою взаємодії з батьками за програмою Клубу *«Виховуємо маленьких патріотів»* стали регулярні зустрічі, що поєднували просвітницьку, виховну діяльність та неформальне спілкування її членів.

Отже, реалізація педагогічних умов виховання патріотичних почуттів дітей старшого дошкільного віку, а саме: змістове і методичне забезпечення процесу виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури, яке відбувалося в системі навчальних занять, виховних заходів і різних формах діяльності; створення у закладі дошкільної освіти дошкільному навчальному закладі та сім'ї емоційно-розвивального середовища патріотичної спрямованості; активізація взаємодії педагогів та сім'ї з метою залучення до виховання у дітей патріотичних почуттів засобами художньої літератури сприяла підвищенню вихованості даної якості, про що йдеться у наступному параграфі.

3.3. Результати формувального етапу дослідно-експериментального дослідження

В експериментальній перевірці ефективності обґрунтованих педагогічних умов виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури брали участь 155 вихованців закладів дошкільної освіти. Із них експериментальну групу (78 старших дошкільників) склали: 26 дітей – вихованців ЗДО №728 м. Києва, 28 вихованців ЗДО «Дружба» (м. Корсунь-Шевченківський) та 24 вихованці ЗДО «Сонечко» (с. Бараші Житомирської області). Контрольну групу (77 старших дошкільників) склали: 26 дітей – вихованців ЗДО №728 м. Києва, 28 вихованців ЗДО «Дружба», 24 вихованці ЗДО «Сонечко» (с. Бараші Житомирської області).

В основу формування контрольної та експериментальних груп було покладено такі вимоги: приблизно однаковий рівень вихованості патріотичних почуттів, згода адміністрацій закладів дошкільної освіти, бажання педагогів цілеспрямовано виховувати патріотичні почуття у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури.

Метою формувального етапу дослідження було здійснення експериментальної перевірки ефективності обґрунтованих педагогічних умов виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури.

Виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури здійснювалось у три етапи: підготовчий, основний, узагальнювальний, кожен з яких мав свої конкретні завдання.

Так, під час підготовчого етапу (2014 р.) на педагогічних нарадах вихователі старших груп дошкільних навчальних закладів були ознайомлені з результатами діагностики вихованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного вік. У цей же період нами розроблено методика формувального етапу експерименту, підготовлено експериментальні матеріали (тематику і зміст виступів, визначено форми і методи роботи; розроблено програму

семінару «Виховуємо патріотизм дитини» для вихователів старших груп дошкільних навчальних закладів; орієнтовний перспективний план виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку; тематику та розробки освітньо-виховних занять, узгоджено програму дій із керівниками дошкільних навчальних закладів, методистами та вихователями-експериментаторами, здійснено їх підготовку до роботи із експериментальними матеріалами).

Цей етап характеризувався підготовчою роботою адміністрацій закладів дошкільної освіти, що була спрямована на розуміння педагогами значення й актуальності проблеми виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури, вивчення педагогічного досвіду дошкільних навчальних закладів України із заявленої проблеми; розроблення стратегії вирішення проблеми виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури в освітньо-виховній діяльності.

Зазначимо, що в основу навчально-виховної діяльності з виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури було покладено такі принципи: ціннісної орієнтації, доступності, наочності, інтегративності.

Згідно з визначеними в підрозділі 2.1. дисертаційного дослідження критеріями і показниками вихованості патріотичних почуттів засобами художньої літератури на початку формувального етапу експерименту було проведено діагностичний зріз, який дозволив констатувати рівень вихованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку закладів дошкільної освіти експериментальної (ЕГ) і контрольної групи (КГ).

Порівняння даних щодо розподілу старших дошкільників за рівнями вихованості патріотичних почуттів проводилося за допомогою критерію Пірсона (критерій «хі-квадрат» узгодженості двох емпіричних розподілів). Для обчислень було використано функцію Excel ХИ2ТЕСТ. Застосування методу

Пірсона зводиться до такого: для порівняння l емпіричних розподілів обраховують l наборів емпіричних частот.

Значення критерію Пірсона, що спостерігалось (у таблицях розрахунків ця величина позначена «хі-кв»)

$$\chi^{2*} = \sum_{j=1}^l \sum_{i=1}^m \frac{(n'_{ji} - n_{ji})^2}{n'_{ji}}$$

де m – кількість рівнів ознаки, а n'_{ji} – теоретичні частоти (в розрахункових таблицях ці частоти йдуть під заголовком «прогноз» – за зразком допомоги Excel), які визначаються наступним чином:

$$n'_{ji} = \frac{\sum_{v=1}^m n_{jv} \cdot \sum_{u=1}^l n_{ui}}{\sum_{u=1}^l \sum_{v=1}^m n_{uv}}$$

Критичне значення критерію χ^2_{α} визначаємо для кількості ступенів свободи $df = (l-1)(m-1)$, заданого рівня статистичної значущості α , двосторонньої критичної області (неспрямована альтернатива). При $\chi^{2*} < \chi^2_{\alpha}$ – нульову гіпотезу про узгодженість розподілів приймають, при $\chi^{2*} \geq \chi^2_{\alpha}$ – відхиляють. За умови використання статистичного пакету (Excel є найпростішим) p -рівень знаходиться як корінь рівняння:

$$\frac{\gamma\left(\frac{df}{2}, \frac{p}{2}\right)}{\Gamma\left(\frac{df}{2}\right)} = 1 - \frac{\alpha}{2},$$

ліва частина якого є функцією розподілу χ^2 , $\Gamma(z) = \int_0^{+\infty} t^{z-1} e^{-t} dt$ і $\gamma(z, x) = \int_0^x t^{z-1} e^{-t} dt$ – повна і неповна гама-функції відповідно.

P -рівень точного тесту Фішера (Fisher's exact test) вираховано за допомогою онлайн-калькулятора (як і у випадку із критерієм Пірсона для двосторонньої критичної області). Приклад статистичної гіпотези :

Н0 : доля дітей старшого дошкільного віку з високим рівнем вихованості патріотичних почуттів не відрізняється від долі дітей з високим рівнем у контрольній групі.

Н1 : доля дітей старшого дошкільного віку з високим рівнем вихованості патріотичних почуттів в експериментальній групі відрізняється від долі учнів з високим рівнем у контрольній групі.

Одержані результати на початку формувального етапу експерименту подаємо в таблиці 3.1.

Таблиця 3.1.

Рівні вихованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку в експериментальній та контрольній групах (абс./відн. значення)

Рівні	Діти старшого дошкільного віку (N=155)	
	ЕГ (N=78)	КГ (N=77)
Високий	11 / 14.1	10 / 13,0
Задовільний	26 / 33.3	25 / 32.5
Низький	41 / 52.6	42 / 53.2

Аналіз таблиці 3.1. свідчить про те, що на початку дослідно-експериментальної роботи значна частина дітей виявили низький рівень вихованості патріотичних почуттів (ЕГ – 53,6 %, КГ – 54,6 %). Також статистичні дані засвідчили про об'єктивний розподіл учасників формувального етапу експерименту на контрольну й експериментальну групи, оскільки кількість дітей з різними рівнями вихованості патріотичних почуттів (низький – 53,6% КГ і 54,6% ЕГ, середній – 32,4% КГ і 32,4% ЕГ, високий – 14,0% КГ і 13,0% ЕГ) виявилася майже однаковою в обох групах, а відхилення – несуттєвими. Про це свідчить результат статистичного аналізу за тестом Фішера р-рівень 0,96, за хі-квадратом – 0,07. Отже, $0,96 > \alpha$ і Н0 різниці в розподілах учнів за групами не виявлено.

У процесі проведення основного етапу експерименту щодо виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку освітньо-виховну

діяльність було спрямовано на наступне: підготовку вихователів дошкільних навчальних закладів до виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку; змістове і методичне забезпечення процесу виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку в освітньо-виховній діяльності закладів дошкільної освіти; сприяння прояву патріотичних почуттів вихованців у вчинках і поведінці.

Підготовка вихователів дошкільних навчальних закладів до виховання патріотичних почуттів відбувалася шляхом організації роботи, спрямованої на розкриття теоретичних і методичних положень з проблеми теорії і методики виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку, що було відображено у змісті семінару «Виховуємо патріотизм дитини» (**Додаток Б**).

У рамках семінару впроваджено лекції на зазначені нижче теми: «Патріотизм як цінність, як моральне почуття, як особистісна якість людини», «Формування патріотичного світогляду в сучасних умовах розвитку суспільства», «Мета, зміст та принципи виховання у дітей патріотичних почуттів», «Методичне забезпечення процесу виховання патріотичних почуттів у дітей». Окрім того програма цього заходу передбачала й організацію інтерактивних занять (дискусія «Чи необхідно виховувати патріотичні почуття у дітей дошкільного віку», Мозковий штурм «Активні форми і методи виховання», «Використання діагностичних методик у практиці роботи вихователя»), і малої педагогічної ради «Взаємодія сім'ї і закладу дошкільної освіти у вихованні патріотизму дитини».

Проведена нами методична підготовка вихователів дошкільних навчальних закладів сприяла їх підготовленості до виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку, активному використанню художньої літератури як засобу виховання патріотичних почуттів.

Отримані результати свідчать, що проведена нами підготовка вихователів закладів дошкільної освіти щодо виховання у дітей старшого дошкільного віку патріотичних почуттів сприяла підвищенню емоційно-позитивної мотивації щодо організації названого вище процесу; поглибленню знань щодо сутності

патріотичних почуттів й особливостей його виховання у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури; володінню формами і методами виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури; набуттю умінь щодо використання різних видів виховної діяльності з метою реалізації ціннісного ставлення вихованців до малої і великої Батьківщини.

Змістове і методичне забезпечення процесу виховання у дітей старшого дошкільного віку здійснювалося за допомогою розробки й упровадження в освітньо-виховну діяльність закладів дошкільної освіти закладі, зорієнтовного перспективного плану виховання патріотичних почуттів, основними завданнями якого було: поглиблювати уявлення дітей старшого дошкільного віку про сутність патріотизму і патріотичних почуттів; розширяти, збагачувати, систематизувати та узагальнювати уявлення дітей про малу і велику Батьківщину, її природу, звичаї і обряди; формувати повагу до символів України та інтерес до вивчення історії рідної країни, рідного краю та свого роду; формувати ціннісне ставлення до культурних надбань Батьківщини; виховувати любов до батьків та рідних, співчуття та співпереживання близьким та родичам; підтримувати бажання дітей приносити користь батькам та оточуючим. Окремим завданням перспективного плану було виховання інтересу дітей до художньої літератури, розширення їхніх уявлення про усну народну творчість, збагачення знань про письменників та поетів минулого і сучасності, формування читацької культури, посилення впливу художньої літератури на виховання патріотичних почуттів.

Формування у дітей умінь і навичок патріотично спрямованої поведінки відбувалося у процесі діяльності дитячого клубу «Ми маленькі патріоти», метою якого метою було виховання самостійності старших дошкільників, уміння проявляти турботу про близьких, надавати допомогу дорослим. Основними видами діяльності, спрямованої на виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку, обрали такі: ігрову, колективно-творчу, художньо-естетичну. Найбільш ефективними формами діяльності були:

колективні творчі справи (підготовка і проведення свят, концертів, театралізованих вистав тощо), проектна діяльність, трудові операції у дитячому садку та допомога батькам в озелененні дворів і таке ін.

Багатоманітність і взаємодоповненість одного виду діяльності іншим сприяло кращому засвоєнню знань патріотичного змісту, виробленню у дітей старшого дошкільного віку здатності сприймати патріотичні цінності, вмінь виявляти турботу стосовно своїх рідних і оточуючих, розуміти зміст художньої літератури, бажання наслідувати моральну поведінку героїв літературних творів.

Наприкінці 2016 р. проведено узагальнювальний етап формувального експерименту: проводились підсумкові зрізи з метою вивчення ефективності обґрунтованих педагогічних умов виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури. Упродовж усієї експериментальної роботи здійснювалася регулярна педагогічна діагностика як важлива умова виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури, відбувався кількісний та якісний аналіз результатів дослідження.

Розпочнемо з аналізу динаміки вихованості патріотичних почуттів засобами художньої літератури у дітей старшого дошкільного віку за когнітивним критерієм, який розкривається через такі показники: уявлення про малу і велику Батьківщину, обізнаність з державними символами України, народними традиціями, звичаями та обрядами; усвідомлення своєї причетності до малої і великої Батьківщини; розуміння змісту літературних творів, уміння аналізувати вчинки їх героїв. Динаміка рівнів вихованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку за когнітивним рівнем відображена на таб. 3.3.

Таблиця 3.3.

Динаміка рівнів вихованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури за когнітивним критерієм

Рівні	Експериментальна група (78 дітей)				Динаміка	Контрольна група (77 дітей)				Динаміка
	на початку експер.		на кінець експер.			на початку експер.		на кінець експер.		
	осіб	%	осіб	%		%	Осіб	%	Осіб	
Високий	11	14,10	22	28,2	+14,1	10	12,98	13	16,88	+3,9
Задовільний	26	33,33	44	56,41	+23,08	25	32,46	36	46,75	+14,29
Низький	41	52,56	12	15,38	-37,18	42	54,54	28	36,36	-18,18

Результати діагностики за даним критерієм (див. табл. 3.3) свідчать про суттєві зрушення в рівнях вихованості патріотичних почуттів у дітей експериментальної групи впродовж формувального етапу дослідження (загальна кількість дітей старшого дошкільного віку ЕГ, які виявили високий рівень вихованості за когнітивним критерієм, зросла на +14,10%, порівняно з КГ +3,9%; значно зменшилася кількість дітей ЕК, які виявили низький рівень вихованості патріотичних почуттів за даним критерієм (від'ємний приріст у ЕГ – 38,46%, у порівнянні з КГ – 18,18%).

Зсув у долі високого рівня вихованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку за когнітивним критерієм за тестом Фішера склав р-рівень 0,0489, за хі-квадратом – 3,84; зсув в долі задовільного рівня вихованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку за тестом Фішера – $p = 0,0060$, за хі-квадратом – 7,49; зсув в долі низького рівня вихованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку за тестом Фішера – 0,0001, за хі-квадратом – 22,40.

Аналіз таблиці 3.3. дозволяє стверджувати, що 28,20% дітей старшого дошкільного віку ЕГ, мають чіткі уявлення щодо патріотичних почуттів та їх

виявлення в житті людей. Ці діти показали усвідомлені знання про малу і велику Батьківщину, обізнаність з державними символами України, народними традиціями, звичаями та обрядами; усвідомлення своєї причетності до малої і великої Батьківщини; розуміння змісту літературних творів, уміння аналізувати вчинки їх героїв. До позитивних зрушень належить і зменшення чисельності дітей старшого дошкільного віку ЕГ із низьким рівнем вихованості патріотичних почуттів за когнітивним критерієм (на початку дослідно-експериментальної роботи цей показник становив 52,56%, а в кінці формувального етапу – 15,38 %).

Суттєве значення відіграли розроблений й апробований перспективний план навчально-виховних занять, завдяки якому у дітей старшого дошкільного віку експериментальної групи розширювалися, збагачувалися та систематизувались уявлення про сім'ю і родину, рідний дім та рідне місто, природу рідного краю, літературну спадщину України, літературну творчість українських майстрів слова.

Це сприяло розвитку у дітей старшого дошкільного віку відчуття причетності до Батьківщини, ціннісного ставлення до рідної сім'ї, міста, краю; розвитку допитливості; бажанню якнайбільше узнати про рідну країну, трудові досягнення її громадян, про людей-захисників Вітчизни.

Схарактеризуємо зміни в показниках за наступним критерієм вихованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку – емоційно-ціннісним, який розкривається через такі показники, як-от: активний інтерес до вивчення історії, традицій та культури України; оволодіння рідною мовою; любов до сім'ї та родини; гордість за трудові і бойові заслуги старшого покоління; прояв емоційного відгуку на знайомство з художніми творами, уміння співвідносити вчинки героїв з їхніми патріотичними та моральними якостями.

Одержані результати динаміки рівнів вихованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури подаємо в таблиці 3.4.

Динаміка рівнів вихованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури за емоційно-ціннісним критерієм

Рівні	Експериментальна група (78 дітей учень)				Динаміка	Контрольна група (77 дітей)				Динаміка
	на початку експер.		на кінець експер.			на початку експер.		на кінець експер.		
	осіб	%	осіб	%		Осіб	%	Осіб	%	
Високий	12	15,38	24	30,76	+14,38	9	11,68	12	15,58	+3,90
Задовільний	26	33,33	42	53,34	+20,01	27	35,06	41	50,64	+14,58
Низький	40	51,28	12	15,38	-35,90	41	48,32	26	33,78	-14,54

Як свідчить аналіз динаміки рівнів вихованості патріотичних почуттів за емоційно-ціннісним критерієм в експериментальній групі відсоток дітей, які виявили високий рівень вихованості патріотичних почуттів за зазначеним критерієм, склав 30,76%, а середній – відповідно 53,34% вихованців.

Результати вихованості патріотичних почуттів за емоційно-ціннісним критерієм в експериментальній групі суттєво перевищили статистичні дані в порівнянні з контрольною групою. Різниця приросту дітей старшого дошкільного віку контрольної та експериментальної груп з високим рівнем вихованості патріотичних почуттів за емоційно-ціннісним критерієм склала +14,38% в ЕГ і +3,9% у КГ, а із задовільним – 20,01% в ЕГ (приріст +20,01%), відповідно в КГ цей показник складав 50,64% (приріст +14,58%).

Зсув у долі високого рівня вихованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку за емоційно-ціннісним критерієм за тестом Фішера склав р-рівень 0,0357, за хі-квадратом – 4,37; зсув в долі задовільного рівня за

тестом Фішера – p -рівень 0,0152, за χ^2 -квадратом – 5,87; зсув у долі низького рівня за тестом Фішера – p -рівень – 0,0001, за χ^2 -квадратом – 21,03.

Отже, значна кількість дітей старшого дошкільного віку виявили активний інтерес до вивчення історії, традицій і культури України, прогнення до оволодіння рідною мовою, любов до сім'ї і родини, гордість за заслуги старшого покоління. Діти, які показали високий та задовільний рівень вихованості патріотичних почуттів за емоційно-ціннісним критерієм, проявляли емоційний відгук на знайомство з художніми творами, уміння співвідносити вчинки героїв літературних творів з їхніми моральними та патріотичними якостями.

Наголосимо, що аналіз кількісних і якісних даних свідчить про досить високу ефективність запроваджених в освітньо-виховну діяльність експериментальних закладів дошкільної освіти педагогічних умов виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури.

Як уже зазначалося раніше, вихованість патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури за поведінковим критерієм, розкривається через такі показники: прояв співпереживання та співчуття рідним, близьким та оточуючим; турбота про членів сім'ї та представників живого світу, посильна допомога дорослим; бажання наслідувати позитивну поведінку літературних героїв у власній життєдіяльності.

Проаналізуємо динаміку рівнів вихованості названої вище якості особистості у дітей експериментальних і контрольних груп за поведінковим критерієм, подану в таблиці 3.5.

Динаміка рівнів вихованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури за поведінковим критерієм

Рівні	Експериментальна група (78 дітей)				Динаміка	Контрольна група (77 дітей)				Динаміка
	на початку експер.		на кінець експер.			на початку експер.		на кінець експер.		
	осіб	%	осіб	%		%	Осіб	%	Осіб	
Високий	10	12,82	20	25,64	+12,82	11	14,28	14	18,18	+3,90
Задовільний	25	32,05	48	61,53	+29,48	25	32,46	36	46,75	+14,29
Низький	43	55,12	10	12,82	-42,30	41	53,24	27	35,06	-18,18

Аналіз таблиці 3.5 дозволяє констатувати, що 25,64% старших дошкільників ЕГ виявили високий рівень вихованості патріотичних почуттів за поведінковим критерієм (відповідно, до початку дослідно-експериментальної роботи цей показник складав 12,82%).

Зсув у долі високого рівня вихованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку за поведінковим критерієм за тестом Фішера склав р-рівень – 0,0663, за хі-квадратом – 3,34; зсув у долі задовільного рівня за тестом Фішера – р-рівень 0,0004, за хі-квадратом – 12,46; зсув у долі низького рівня за тестом Фішера – р-рівень 0,0001, за хі-квадратом – 29,26. У контрольній групі зсуви у всіх групах виявилися статично не значимими (р=рівень0,6627, р=рівень 0,0991, р=рівень0,0345).

Результати вихованості патріотичних почуттів за поведінковим критерієм в експериментальній групі суттєво перевищили статистичні дані контрольної групи. Різниця приросту дітей старшого дошкільного віку контрольної та експериментальної груп із високим рівнем вихованості

патріотичних почуттів за поведінковим критерієм склала +12,82 % в ЕГ (12,82% вихованців) та +3,90 % у КГ (18,18% вихованців), а із задовільним – відповідно +29,48 % в ЕГ (61,53 % дітей) і +14,29 % у КГ (46,75 % вихованців).

В експериментальній групі низький рівень вихованості патріотичних почуттів за цим критерієм виявили 12,82% дітей (на початку дослідно-експериментальної роботи цей показник становив 55,12%). Отже, значна кількість дітей старшого дошкільного віку виявила прояв співпереживання та співчуття рідним, близьким та оточуючим; турботу про членів сім'ї та представників живого світу, посильну допомога дорослим; бажання наслідувати позитивну поведінку літературних героїв у власній життєдіяльності.

Оцінити ефективність проведеної дослідно-експериментальної роботи, визначити результативність педагогічних умов виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури та з'ясувати динаміку рівнів вихованості намагалися за допомогою контрольного зрізу, який проводився наприкінці дослідно-експериментальної роботи. Зміст запропонованих вихованцям завдань був ідентичний діагностичному вивченню на початку роботи. Результати контрольного зрізу подано в таблиці 3.6.

Аналіз таблиці 3.6 дозволяє констатувати, що 28,3 % старших дошкільників ЕГ виявили високий рівень вихованості патріотичних почуттів за поведінковим критерієм (відповідно, до початку дослідно-експериментальної роботи цей показник складав 14,0 %).

Результати вихованості патріотичних почуттів дітей в експериментальній групі суттєво перевищили статистичні дані контрольної групи. Різниця приросту дітей старшого дошкільного віку контрольної та експериментальної груп із високим рівнем вихованості патріотичних почуттів склала +14,3% в ЕГ та +2,8% у КГ, а із задовільним – відповідно +25,1% в ЕГ і +16,4 у КГ).

Динаміка рівнів вихованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку ЕГ та КГ за результатами констатувального та формувального етапів експерименту

Рівні	Експериментальна група (78 дітей)				Динаміка	Контрольна група (77 дітей)				Динаміка
	на початку експер.		на кінець експер.			на початку експер.		на кінець експер.		
	осіб	%	осіб	%		%	осіб	%	осіб	
Високий	11	14,0	22	28,3	+14,3	10	13,0	13	15,8	+2,8
Задовільний	26	32,4	45	57,5	+25,1	25	32,4	37	48,0	+16,4
Низький	41	53,6	16	14,2	-39,4	42	54,6	27	36,2	-17,4

Зсув у долі високого рівня вихованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку експериментальної групи за тестом Фішера склав р-рівень 0,0489, за χ^2 -критерієм – 6,27; зсув у долі задовільного рівня вихованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку за тестом Фішера – р-рівень – 0,0037, за χ^2 -квадратом 17,07; зсув у долі низького рівня вихованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку за тестом Фішера склав р-рівень – 0,0001, за χ^2 -квадратом – 43,02.

У контрольній групі зсуви у всіх групах виявилися статично не значимими. Зсув долі високого рівня вихованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку контрольної групи за тестом Фішера склав р-рівень – 0,6519, за χ^2 -квадратом – 0,20; задовільного рівня – за тестом Фішера склав р-рівень 0,0703, за χ^2 квадратом – 0,3,27; низького рівня – за тестом Фішера – р-рівень 0,0230, за χ^2 -квадратом – 5,15.

Порівняння доль зсуву високого рівня вихованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку ЕГ за тестом Фішера склав р-рівень 0,0489, за χ^2 -квадратом – 3,48; задовільного рівня за тестом Фішера склав р-рівень

0,0037, за хі-квадратом 8,38; низького рівня за тестом Фішера – р-рівень – 0,0001, за хі-квадратом – 24,26.

Статистична значимість одержаних результатів формувального етапу експерименту за результатами підрахунку виявляється на рівні $p > 0.04$, отже H_0 приймається.

Одержані результати (рис. 3.1) засвідчили істотне зростання кількості дітей старшого дошкільного віку із високим і задовільним рівнями вихованості патріотичних почуттів в експериментальній групі в порівнянні з контрольною.

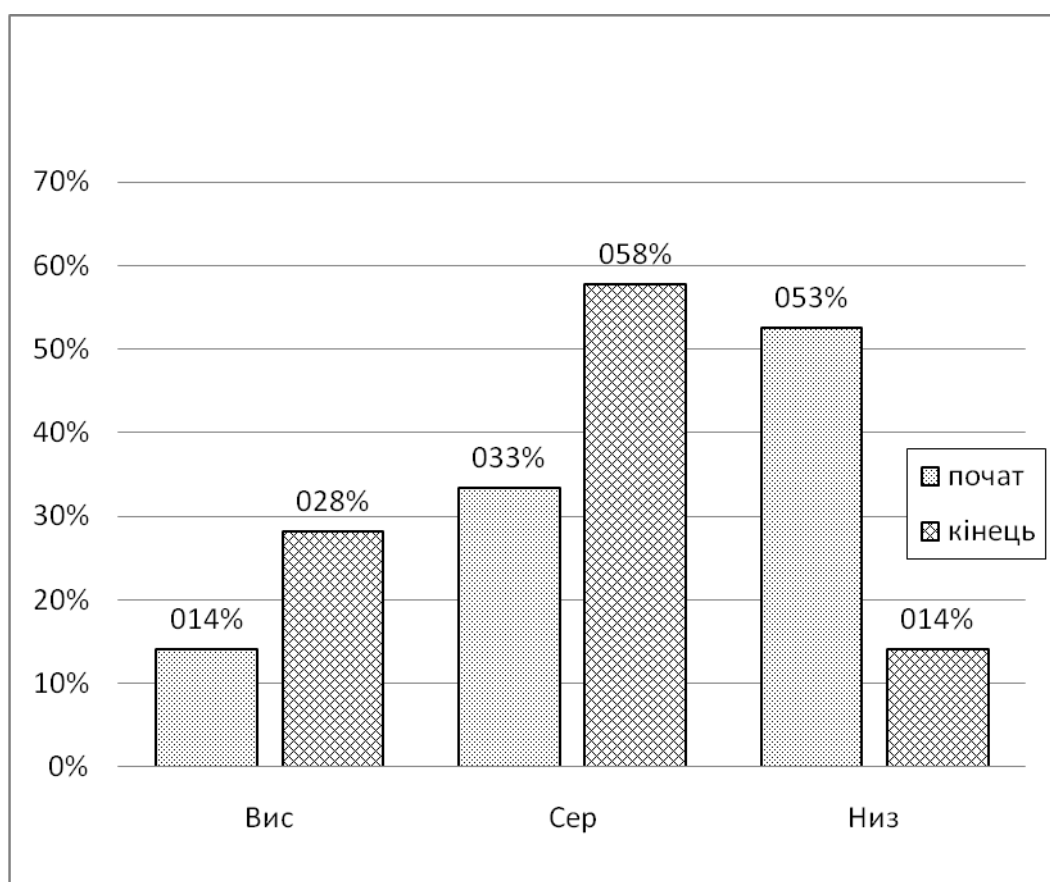

Рис. 3.1. Динаміка рівнів вихованості патріотичних почуттів засобами художньої літератури у дітей старшого дошкільного віку експериментальної групи

Розподіл кількості дітей старшого дошкільного віку за рівнями вихованості патріотичних почуттів в експериментальній групі склав таке

математичне співвідношення: високий рівень – 28,3% дітей (приріст +14,3 %), задовільний рівень – 57,5% дітей (приріст +25,1 %) і низький рівень – 14,2% (від’ємний приріст – 39,4%). Ці статистичні дані суттєво перевищують одержані результати в контрольній групі, математичне співвідношення між рівнями якої є таким: високий рівень – 15,8% дітей старшого дошкільного віку (приріст +2,8%), задовільний рівень – 48,0% (приріст +16, 4%) та низький рівень – 36,2% дітей (від’ємний приріст – 17,4%). Зазначені показники можна пояснити тим, що в контрольній групі у процесі позаурочної діяльності не було апробовано педагогічні умови виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку.

Отже, аналіз результатів дослідно-експериментальної роботи підтвердив ефективність обґрунтованих та експериментально перевірених педагогічних умов виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури.

Висновки з третього розділу

Теоретично обґрунтовано й експериментально доведено, що оптимальними педагогічними умовами виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури є: підвищення компетентності вихователів дошкільних навчальних закладів щодо виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури; створення у дошкільному навчальному закладі освітньо-виховного середовищ, спрямованого на формування патріотичних почуттів; змістове і методичне забезпечення процесу виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури; активізація взаємодії педагогів та сім’ї у вихованні патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури.

Підготовка вихователів закладів дошкільної освіти до виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку відбувалася шляхом цілеспрямованої роботи з педагогами під час семінару «Виховання патріотизму

дитини», діяльності тимчасових творчих груп, надання вихователям консультацій, проведення педагогічних рад.

У рамках семінару впроваджено лекції («Патріотизм як цінність, як моральне почуття, як особистісна якість людини», «Формування патріотичного світогляду в сучасних умовах розвитку суспільства», «Мета, зміст та принципи виховання у дітей патріотичних почуттів», «Методичне забезпечення процесу виховання патріотичних почуттів у дітей», інтерактивні заняття (дискусія «Чи необхідно виховувати патріотичні почуття у дітей дошкільного віку», мозковий штурм «Активні форми і методи виховання», «Використання діагностичних методик у практиці роботи вихователя»); мала педагогічна рада «Взаємодія сім'ї і дошкільного навчального закладу у вихованні патріотизму дитини».

Проведена методична підготовка вихователів дошкільних навчальних закладів сприяла підвищенню їх емоційно-позитивної мотивації щодо організації процесу виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури, поглибленню знань про сутність патріотичних почуттів та особливості їх виховання у дітей старшого дошкільного віку; оволодінню формами і методами виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури.

У результаті проведення підготовчої роботи переважна більшість педагогів експериментальних дошкільних навчальних закладів виявили високий рівень готовності до виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури (64,8%); середній рівень готовності виявило 34,1% педагогів.

Змістове і методичне забезпечення процесу виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури здійснювалося за допомогою розробки й упровадження у діяльність старших груп дошкільних навчальних закладів орієнтовного перспективного плану навчально-виховних занять за темою дослідження, конспектів окремих занять, які реалізовувалися через застосування різноманітних методів: бесід, ігор, розв'язання ситуацій вільного вибору тощо.

Вибір методів у кожному окремому випадку визначався метою, якої прагнули досягти. Вагоме місце відводили розвитку допитливості, інтересу до історії і культури Батьківщини, вихованню любові до ближніх, виявленню співпереживання, співчуття, турботи про рідних та оточуючих. Окремим завданням було виховання інтересу дітей до художньої літератури, розширення їхніх уявлень про усну народну творчість, збагачення знань про письменників та поетів минулого і сучасності, формування читацької культури, посилення впливу художньої літератури на виховання патріотичних почуттів.

Формування патріотично спрямованої поведінки вихованців відбувалося завдяки участі у різних видах діяльності, провідними з яких визначили ігрову, колективно-творчу, художньо-естетичну. Основними формами організації виховної діяльності обрали такі, як-от: проектну діяльність, колективні творчі справи, безпосереднє спілкування із природою, контактування з об'єктами рослинного і тваринного світу; колективна праця для інших людей, свята, концерти, конкурси, виставки малюнків, екскурсії, використання творів образотворчого мистецтва тощо.

Досягненню позитивних результатів у формувальному етапі експерименту сприяло створення в експериментальних групах освітньо-виховного середовища патріотичного напрямку. Значну допомогу вихователям в організації діяльності дітей надавали батьки в рамках клубу «Виховуємо маленьких патріотів» (підготовка і проведення свят, концертів, театралізованих вистав, розробка і здійснення проектів тощо). Підвищення педагогічної культури батьків сприяло тому, що вони стали цікавитись дитячою художньою літературою, поповнювати домашні бібліотеки, обмінюватись інформацією з іншими батьками. В багатьох сім'ях читання дітям книжок та їх обговорення стало системою.

Результати контрольних зрізів засвідчили, що в експериментальній групі сталися суттєві позитивні зміни щодо рівнів вихованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури. Динаміка

високого рівня в зазначеного контингенту дітей становила +14,3%, задовільного —+25,1%, низького рівня — –39,4%.

Усе вказане вище дозволяє нам стверджувати, що проведена дослідно-експериментальна робота позитивно вплинула на виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури. Підтвердженням цього може бути динаміка рівнів її вихованості, що простежувалася від початку роботи до її завершення. Щодо дітей контрольної групи, то рівень вихованості в них патріотичних почуттів суттєво не підвищився.

Отже, аналіз результатів дослідно-експериментальної роботи підтвердив ефективність розроблених нами педагогічних умов виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури.

Зміст третього розділу відображено в таких публікаціях автора: [3; 19; 20].

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні наведено теоретичне узагальнення та практичне вирішення проблеми виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури, що знайшло відображення в теоретичному обґрунтуванні й експериментальній перевірці педагогічних умов виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури.

Результати теоретичного й експериментального дослідження, що засвідчили про досягнення мети та вирішення поставлених завдань, стали підставою для таких *висновків*:

1. На основі аналізу філософської, психологічної, педагогічної літератури уточнено сутність понять «патріотизм», «патріотичне виховання», «патріотичні почуття». Зокрема, «патріотичні почуття», як системний цілеспрямований процес розвитку змістового і сутнісного наповнення емоційно-почуттєвого складника патріотизму особистості дитини, що забезпечується діяльнісним механізмом гідної взаємодії особистості із собою як представником свого народу, із власним народом та його надбаннями, з іншими народами.

Установлено структурні компоненти патріотичних почуттів: когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінковий.

У контексті дослідження *«вихованість патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури»* визначено як результат цілісного виховного впливу, спрямованого на збагачення уявлень у дітей про Батьківщину, її історичні і культурні надбання, які через емоційно-ціннісне ставлення до рідної країни, мотивацію на власну участь у практичних справах реалізуються у поведінці дітей.

2. З'ясовано вплив художнього слова, творів художньої літератури на виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку. Зокрема, було проаналізовано праці педагогів та психологів, художні тексти відповідної тематики, з'ясовано роль художньої літератури для виховання дитини загалом і

для виховання патріотичних почуттів зокрема. Встановлено, що мовні формули, які містить фольклор, є найближчими для сприймання дитиною у перші роки її життя і закладає зерно духовності, а разом із тим, патріотичності. Згодом казки, легенди, авторські оповідання та вірші мають неабиякий вплив та сприяють вихованню патріотичних почуттів дітей. На цьому акцентують увагу педагоги, освітні і громадсько-культурні діячі понад століття. Актуальним це питання лишається і на сучасному етапі.

3. Розроблено та схарактеризовано критерії та відповідні показники вихованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку: когнітивний (уявлення про малу і велику Батьківщину, обізнаність з державними символами України, народними традиціями, звичаями та обрядами; усвідомлення своєї причетності до малої і великої Батьківщини; розуміння змісту літературних творів, уміння аналізувати вчинки їх героїв); емоційно-ціннісний (активний інтерес до вивчення історії, традицій та культури України; оволодіння рідною мовою; любов до сім'ї та родини; гордість за трудові і бойові заслуги старшого покоління; прояв емоційного відгуку на знайомство з художніми творами, уміння співвідносити вчинки героїв із їхніми патріотичними та моральними якостями); поведінковий (прояв співпереживання та співчуття рідним, близьким та оточуючим; турбота про членів сім'ї та представників живого світу, посильна допомога дорослим; наслідування позитивної поведінки літературних героїв у власній життєдіяльності).

Визначено й схарактеризовано три рівні вихованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури: високий, задовільний, низький.

Установлено, що значна більшість дітей старшого дошкільного віку виявили низький рівень вихованості патріотичних почуттів (53,6% дітей ЕГ та 54,6% дітей КГ); 32,4% дітей ЕГ та 32,4% дітей КГ виявили задовільний рівень вихованості патріотичних почуттів; лише 14,0% дітей ЕГ і 13,0% дітей КГ показали високий рівень.

4. Теоретично обґрунтовано й експериментально перевірено педагогічні умови виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури, а саме:

- змістове і методичне забезпечення процесу виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури;
- створення у закладі дошкільної освіти освітньо-виховного середовища, спрямованого на виховання патріотичних почуттів;
- активізація взаємодії педагогів та сім'ї з метою виховання у дітей патріотичних почуттів засобами літератури.

У процесі реалізації педагогічних умов виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури використовували комплекс форм, як-от: комплексні заняття, бесіди за сюжетами казок, оповідань, фільмів і прочитаних книг, розігрування ситуацій, проектну діяльність, безпосереднє спілкування із природою, контактування з об'єктами рослинного і тваринного світу, колективна творчість для інших людей, свята, концерти, конкурси, виставки малюнків, екскурсії, прослуховування музичних уривків, які є співзвучними з емоційними станами різних героїв, обговорення творів образотворчого мистецтва; сукупність методів: бесіди, розповіді, роз'яснення, приклад, вправи, доручення (групові й індивідуальні), привчання, розв'язування ситуацій вільного вибору, сюжетно-рольові ігри, ігри-драматизації, стимулювання прояву патріотичних почуттів у повсякденній життєдіяльності (турбота про членів сім'ї та близьких, прояв співчуття та допомога хворим і слабким тощо).

Динаміка підвищення рівнів вихованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку експериментальної групи (високий рівень +14,3%, задовільний +25,1%, низький -39,4%) свідчить про педагогічну доцільність і ефективність теоретично обґрунтованих й експериментально перевірених педагогічних умов виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури.

Проведене дослідження не вичерпує всіх завдань виховання патріотичних почуттів старших дошкільників. Подальшого дослідження потребують проблеми наступності у вихованні патріотичних почуттів старших дошкільників та в учнів початкової школи, підготовки вчителів та викладачів відповідного циклу до виховання патріотичних почуттів школярів, студентів у вищих навчальних закладах та в системі післядипломної педагогічної освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Айзикович Р. Підготовка і проведення свята з дітьми раннього віку. Дошкільне виховання. Київ, 1962. №7.
2. Актуальні проблеми становлення і розвитку національної школи / ред. група: Г.Д. Дегтярьова, Є.І. Сявакко, М.С. Якубовська та ін. Київ : Хрещатик, 1992 . 109 с.
3. Актуальні проблеми українського національного дошкілля: для наук. працівників, студ., практик. дошк. виховання / Л. В. Артемова та ін.; ред. М. Г. Стельмахович. Івано-Франківськ, 1995. 242 с.
4. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания / Б. Г. Ананьев. СПб. : Питер, 2001. 263 с.
5. Анікіна Т. О. Патріотичне виховання майбутніх учителів музики засобами художнього краєзнавства : автореф. дис. канд. пед. наук. Київ, 1993. 18 с.
6. Артемова Л.В. Історія педагогіки України : підруч. для студ. вищ. пед. навч. закл. – Київ : Либідь, 2006. 424 с.
7. Бабій І. В. Моральне виховання старших дошкільників засобами народної педагогіки : автореф. дис. ... канд. пед. наук. <http://library.univer.kharkov.ua/OpacUnicode/index.php?url=/auteurs/view/298451/source:default> Умань, 2012. 20 с.
8. Базова програма розвитку дитини дошкільного віку «Я у Світі» / [наук. ред. та упоряд. О. Л. Кононко]. АПН України. – 2-ге вид., випр. Київ : Світич, 2008. 430 с.
9. Базовий компонент дошкільної освіти. / Науковий керівник: А. М. Богуш, дійсний член НАПН України, проф., д-р пед. наук.; Авт. кол- в: Богуш А. М., Беленька Г. В., Богініч О. Л., Гавриш Н. В. та ін. Київ, 2012. 26 с.
10. Бакуліна С. Ю. Виховання моральних почуттів молодших школярів засобами казок народів світу: автореф. дис... канд. пед. наук. Київ, 2000. 20 с

11. Батухтіна О. Г. Формування елементів національної культури у дітей шостого року життя засобами української народної іграшки: дис. ... канд. пед. наук. Київ, 1999. 232 с.
12. Бесіди та консультації. Дошкільне виховання. – К., 1962. - №7.
13. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. / І. Д. Бех. – Київ : Либідь, 2003. Кн.1 : Особистісно-орієнтований підхід: теоретико- технологічні засади. 2003. – 280 с.
14. Бех І. Д. Виховання особистості: сходження до духовності : [наук. вид.] / Іван Дмитрович Бех. – Київ : Либідь, 2006. 272 с.
15. Беленька Г. В. Здоров'я дитини – від родини : [кол. монографія] / Г. В. Беленька, О. Л. Богініч, М. А. Машовець. – Київ : СПД Богданова А. М., 2006. 220 с.
16. Белкіна Е., Науменко Т. Світ мистецтва і дитина // Дошкільне виховання. – Київ, 2000. №1.
17. Береснева З. И. Организация образовательного пространства и развивающей среды в ДОУ. Москва: Управление ДОУ. – 2006- №6 С. 60-70.
18. Бібік Н. М. Формування пізнавальних інтересів молодших школярів : автореф. дис. ...канд.. пед.. наук. Київ, 1998. 40 с.
19. Бійчук Г. Л. Формування українського національного характеру старшокласників у процесі вивчення літератури: дес. ... канд. пед. наук. Київ, 2003. 20 с.
20. Блонский П. П. Избранные педагогические и психологические сочинения. В 2-х т. Т. 2. под.ред. А. В. Петровского. Москва : Педагогика, 1979. 399 с.
21. Богданець-Білокаленко Н.І. Національно-педагогічні погляди Софії Русової та Бориса Грінченка на розвиток освіти в Україні. Вісник Чернігівського держ. педагогічного ун-ту імені Т. Г. Шевченка. Вип. 71. Серія: Педагогічні науки. Чернігів, 2009. С. 63-66.

22. Богданець-Білоskalенко Н.І. Проблема формування особистості у змісті підручників з читання для початкової школи (50-ті роки ХІХ ст.. – 50-ті роки ХХ ст.): монографія. Київ: НВФ Славутич-Дельфін, 2014. 152 с.

23. Богданець-Білоskalенко Н.І. У барвистому віночку. Хрестоматія. Навч. посібник для роботи з дітьми у дошкільн.навч.закладах/ Упор. Н. І. Богданець-Білоskalенко. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2012. 728 с.

24. Богданець-Білоskalенко Н.І. Освітньо-культурна і педагогічна діяльність Якова Чепіги (кінець ХХІ – початок ХХ ст.: моногр. К. : НВФ Славутич-Дельфін, 2014. 272с.

25. Богуш А. М. Народознавча обізнаність дітей дошкільного віку / А. М. Богуш . Наук. записки Рівненського. Державного пед. ін-ту. Рівне, 1999. Вип. 5 : Оновлення змісту і методів дошкільної освіти в Україні. С.8-11.

26. Богуш А. М. Українське народознавство в дошкільному закладі : навч. посібник для студ. вищ. пед. навч. закл. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ : Вища школа, 2002. – 407 с.

27. Богуш А. Рідномовна концепція Костянтина Ушинського. Дошкільне виховання, 2014. №2. С.2-5.

28. Богуш А. Патріотичне виховання починається з доброти. Педагогіка Добра у спадщині Василя Сухомлинського. Дошкільне виховання. 2014. №11. – С.4-7.

29. Богуш А. Національно-патріотичне виховання в українському дитячому садку Концепція Софії Русової та сьогодення. Дошкільне виховання, 2016. №2. С.2 – 5.

30. Богуш А., Гавриш Н., Котик Т. Методика організації художньо-мовленнєвої діяльності дітей у дошкільних закладах. Підручник для студентів вищих навчальних закладів факультетів дошкільної освіти. – Київ: Видавничий Дім «Слово», 2006. 304 с. С. 64,47.

31. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. Божович. М. : Просвещение, 1968. 464 с.

32. Бондаревская Е. В. Ценностные основания личностно ориентированного воспитания. Педагогика. 1995. № 4. С. 29–36.
33. Бондаренко В. А. Воспитательная среда детского санатория как средство социальной адаптации детей : дис. ... канд. пед. наук. Ставрополь, 2005. 230 с.
34. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – Київ : Довіра, 1992. 414с.
35. Валлон А. Психическое развитие ребёнка. Москва, 1967.
36. Валицкая А. П. Культуротворческая школа : концепция и модель образовательного процесса. Педагогика, 1998. № 4. С. 12–18.
37. Ващенко Г. Твори. Том 4. Праці з педагогіки та психології. Київ : “Школяр” – “Фада” ЛТД, 2000. 416с.
38. Ветлугіна Н. Музичний розвиток дитини. Київ : Музична Україна, 1978. 150с.
39. Вишневецький О. Сучасне українське виховання. Педагогічні нариси. Львів : Львівський обласний науково-методичний інститут освіти; Львівське обласне педагогічне товариство ім.Г.Ващенка. 1996. 238с.
40. Виховання патріотичних почуттів у дошкільному віці: Навчальна програма спецкурсу для студентів вищих педагогічних навчальних закладів спеціальність «Дошкільне виховання» / Автор-укладач Л.П.Шкрєбтієнко. – Київ: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2007. 10 с.
41. Виховання патріотизму у дітей та молоді в сучасних соціально-економічних умовах: Матер. звітної наук.-практич. конф. К., 1999. 127с.
42. Войта В.Г., Лобода Н.Л. Станем в круг. Сборник. Київ : Молодь, 1978.
43. Воронова В. Я. Творческие игры старших дошкольников: Пособие для воспитателя детского сада. Москва : Просвещение, 1981.
44. Воспитателю о работе с семьёй / Под ред. Н. Ф. Виноградовой. – Москва : Просвещение, 1989. 192 с.

45. Воспитание детей в игре / Под. ред. С. Л. Новоселовой. – М.: Просвещение, 1989.
46. Воспитание детей дошкольного возраста / Под ред. Л.Н.Проколиенко. – Київ : Рад. шк., 1990. 368с.
47. Воспитание и обучение детей шестого года жизни / под ред. Л. А. Парамоновой, О. С. Ушаковой. - Москва: Просвещение, 1987.
48. Выготский Л. С. Воображение и творчество в детском возрасте. – Москва. 1967.
49. Гавриш Н. В. Де беруться казки: Джміль. 2001. №1. С.3-7.
50. Гавриш Н. В. Розвиток мовленнєвої творчості в дошкільному віці. Донецьк: ТОВ «Лебідь», 2001. 218 с.
51. Гавриш Н., Крутій К. Національно-патріотичне виховання у ситуації соціального неспокою: змінюємо підходи. Дошкільне виховання. – 2015. - №8. С.2-7.
52. Газіна І. О. «Формування першооснов національної самосвідомості у дітей старшого дошкільного віку засобами української народної музики» автореферат Київ, 2008. – 15 с. 13.00.08
53. Головань Г.Г. Ігрова діяльність дітей дошкільного віку. Методичні поради. – К. „Радянська школа”, 1968.
54. Головчук С. Ю. Проблема виховання патріота-державника у педагогічній спадщині Григорія Ващенка (1878-1967) : автореф. дис ... канд. пед. наук. Київ, 2012 . 22 с.
55. Гончаренко С. У. Педагогічні дослідження : методологічні поради молодим науковцям / Семен Устимович Гончаренко. Київ : АПН України,
56. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997.
57. Гонтаровська Н. Б. Концептуальні засади інноваційного освітнього середовища. Педагогіка і психологія. – 2010. № 1. С. 75–85.
58. Гонтаровська Н. Б. Створення освітнього середовища позаурочного навчально-виховного процесу та позашкільної освіти на засадах діяльнісно-

комунікативного імпрегнування. Навчання і виховання обдарованої дитини: теорія та практика: зб. наук. праць. Київ : ТОВ „Інформаційні системи”, 2011. Вип. 6. 290 с. С. 275–284.

59. Гончаренко А.М. Педагогічні умови становлення гуманних взаємин старших дошкільників: автореф. дис....канд. пед. наук. Київ, 2003. 22с.

60. Грінченко Б. Діалоги про українську національну справу / Б. Грінченко, М. Драгоманов. – К., 1994. –288с.

61. Гридковець Л.М. Долаймо труднощі разом з дитиною: казкотерапія дитячих проблем /Л.М.Гридковець. – Львів : Скриня, 2013. 68 с.

62. Гридковець Л. Соціально-психологічні засади духовно-релігійного оновлення українського суспільства// Scienceandeducation a newdimension: Pedagogyand Psychology. III (20), Issua 40, 2015. с. 68-72

63. Гуаш Л. Організація свят і розваг // Дошкільне виховання. К., 1984. №10.

64. Дело от безделья Александра Духновича : Рукопис : Пряшив. 1959. 236с.

65. Денисюк О. М. Формування уявлень дітей старшого дошкільного віку про історію України : дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2000. 203 с.

66. Державні та національні символи України: Матеріали для проведення занять із старшими дошкільнятами / упоряд. О. В. Гноїнська. Харків : Веста, 2011. 80 с.

67. Детский сад / под. ред. Л. М. Тарасовой. Москва : Просвещение, 1982.

68. Діти і соціум: Особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку : [монографія]. / наук. ред. А. М. Богуш ; за заг. ред. Н. В. Гавриш]. Луганськ : Альма-матер, 2006. – 368 с.

69. Дитина: Програма виховання і навчання дітей від 3 до 7 років. К., 2003.

70. Дитина: Програма виховання і навчання дітей від двох до семи років / наук. кер. проекту: О.В.Огнев'юк, К.І.Волинець. 3-є вид., доопр. та доп. Київ. Ун-т ім. Б.Грінченка, 2012. 492 с.
71. Дитячий фольклор. – Київ : Дніпро, 1986. 304с.
- 72 Дичківська І.М. Інноваційні педагогічні технології: навч. посібник: Академвидав, 2004. 352 с.
73. Добріна Л. Вектори творчості / Дошкільне виховання. К., 2005. №2.
74. Дошкольная педагогика. Учеб. пособие для учащихся пед. уч-щ / Под. ред. Ядешко В., Сохин Ф. Москва, 2002.
75. Драгоманов М.П. Вибране. Київ : Либідь, 1991. – С.439. – 685с.
76. Драченко В. В. Виховання морально-ціннісних орієнтацій підлітків засобами творів світової художньої культури : автореф. дис ... канд. пед. наук. Київ, 2008. 18 с.
77. Експериментальна програма розвитку дитини дошкільного віку «Я у Світі» (нова редакція). У 2 ч. Ч. II. Від трьох до шести (семи) років // Аксьонова О. П., Аніщук А. М., Артемова Л. В. [та ін.]; наук. кер. О. Л. Кононко. – Київ: ТОВ «МЦФЕР-Україна», 2014. – 452 с.
78. Ельконин Д.Б. Психология игры. – Москва, 1978.
79. Ермичов А.А. Патриотическая тема в передовой общественной мысли России XIX – XX веков. – Ленинград: Знание, 1987. С.4 – 16.
80. Жаровська О.П. Патріотичне виховання студентів в освітньо-виховному середовищі педагогічного університету. Дисерт. ... кандидата педагогічних наук: Вінниця, 2015. 285 с.
81. Жуковская Р. И. Творческие ролевые игры в детском саду. М., 1960.
82. Жупанин С.І. Народознавча педагогіка Олександра Духновича. Рідна школа, 1991. №9 - 10. – С.90-92.
83. Л. П. Загородня, С. А. Тітаренко. Педагогічна майстерність вихователя дошкільного закладу. Суми, 2010, – 286 с.

84. Зайченко І.В. Педагогіка: підручник /І.В.Зайченко. – С.31. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://westudents.com.ua/glavy/48782-241-sutnst-osoblivost-natsonalnogo-vihovannya.html>

85. Закон України «Про дошкільну освіту». – К. : Дошкільне виховання, 2001. – 33 с.

86. Заліток Л. М. Книжка як засіб виховання молодших школярів у педагогічній спадщині В.О. Сухомлинського [Текст] : автореф. ... канд. пед. наук. Київ, 2011. 20 с.

87. Запорожец А.В., Неверович Л.З. К вопросу о генезисе, функции и структуре эмоциональных процессов у ребёнка // Вопросы психологии, 1974.- №6. – С.59-73.

88. Збірник матеріалів ІХ Міжної науково-практичної конференції і ХХІІІ Всеукраїнських педагогічних читань «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: Щоб у серці жила Батьківщина / упоряд. О. В. Сухомлинської, П. С. Олешка. – Луцьк : Надстир'я, 2016. – 316 с.

89. Зябкина В. В. Нравственное воспитание дошкольников в процессе ознакомления с художественной литературой : автореф. ... канд. пед. наук. Курск, 2012. 22с.

90. Игра дошкольника / под. ред. С. Л. Новоселовой. – М. : Просвещение, 1989.

91. Кадирова Л. І. Моральне виховання дітей старшого дошкільного віку на традиціях етнопедагогіки кримських татар : автореф. дис. канд.. пед.. наук. Одеса, 2009. 24 с.

92. Казаева Е.А. Воспитание гражданственности у детей старшего дошкольного возраста: Учебно-методическое пособие для студ. очного и заочного отделений ф-та дошк. и соц. педагогики и психологии. – Шадринск, 2001. 93с.]

93. Казки та оповідання для дитячого виховання / упор. В. І. Паронова. – Тернопіль: 2005.

94. Калениченко Н.П., Копиленко Н.Б. Софія Русова. Рідна школа, 1991. - №12. С. 69-72
95. Калюткин Ю. Образовательная среда и развитие личности. Новые знания. №1. 2001. С.6-7.
96. Каплуновська О, Кичата І., Палець Ю. «Україна – моя Батьківщина». Парціальна програма національно-патріотичного виховання дітей дошкільного віку. – Тернопіль : «Мандрівець», 2016. 72 с.
97. Караманенко Т.Н., Караманенко Ю.Г. Кукольный театр – дошкольникам. (Пособие для воспитателей и музыкальных руководителей детских садов). Изд. 2–е. Москва : Просвещение, 1973.
98. Карнаухова А. В. Формування шанобливого ставлення у дітей 5-го року життя до дорослих засобами української казки.: автореф. ... канд. пед. наук. Київ, 2016. 19 с.
99. Карнаухова А. Українська казка як засіб виховного впливу на особистість. / Вісник Інституту розвитку дитини.[Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.stationline.org.ua/pedagog/85/15380-ukra%D1%97nska-kazka-yak-zasib-vixovnogo-vplivu-na-osobistist.html>
100. Карпинская Н. С. Игра-драматизация детей дошкольного возраста. / Дошкольное воспитание. Київ, 1959. №9.
101. Карпинская Н.С. Воспитание детьми литературных произведений. – Москва : Педагогика, 1972. 275с.
102. Качур М. М. Патріотичне виховання молодших школярів засобами художнього краєзнавства: автореф. дис. ...канд. пед. наук. Київ, 2010. 120 с.
103. Каюков В.І. Патріотичне виховання учнів загальноосвітньої школи на героїчних традиціях українського народу: дис... канд. пед. наук. Івано-Франківськ, 1996. 182с.
104. Киричів Р. Народознавство в контексті нашого державотворення . Київ. 1992. С.61-65.

105. Кисельова О. І. Морально-етичне виховання дітей старшого дошкільного віку засобами українського фольклору : автореф... канд. пед. наук. Одеса, 2009. 20 с.

106. Коваль О.В. Патріотичне виховання учнів у процесі вивчення української літератури в старших класах загальноосвітньої школи: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 1999. 16 с

107. Козлюк О. А. Педагогічні умови формування гуманістичної спрямованості старших дошкільників : автореф. дис. ...канд. пед. наук. Одеса, 2008. 22с.

108. Кокуева Л. В. Воспитание патриотизма детей старшего дошкольного возраста: дис. ...канд. пед. наук. Ярославль, 2002. 230с

109. Коменский Я. А. Великая дидактика / Я. А. Коменский // Коменский Я. А. Педагогическое наследие / Я. А. Коменский; Д. Локк; Ж.-Ж. Руссо; И. Г. Песталоцци ; [сост. В. М. Кларин, А. Н. Джуринский]. М., 1988. С. 11–136.

110. Коментар до Базового компоненту дошкільної освіти в Україні: наук. метод. посіб. / Наук. ред. О.Л. Кононко. Дошкільне виховання. – К., 2003.

111. Кононко О.Л. Соціально-емоційний розвиток особистості (в дошкільному дитинстві). – Київ : Освіта. 1998. 255с.

112. Концепція дошкільного виховання в Україні. К : Освіта, 1993.

113. Концепція національно-патріотичного виховання. Затверджена 27.10.2009 № 3754/981/538/49.

114. Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді / Наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, Заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді та методичних рекомендацій щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах» від 16.06.2015 № 64. Режим доступу: <http://uon.cg.gov.ua/index.php?id=12515&tp=1&pg=>

115. Копейкіна О., Долинна О., Нескровська О. Розвивати творчу особистість / Дошкільне виховання. Київ, 2003. №7.
116. Короткий тлумачний словник української мови. Відп. ред. Л.Л.Гумецька. К.: Рад. школа, 1978. 296с
117. Короткий філософський словник / під ред. М.Розенталя і П.Юдіна. Київ : “Політична література УРСР”. 1955. 649с. С.429
118. Коротко Л.А. Загальні особливості вікового періоду (шостий і сьомий роки життя). [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://pmvo.dnepredu.com/en/article/zagalni-osoblivosti-vikovogo-periodu-shostii-i-som.html>
119. Корчак Я. Как любить ребенка. Пер. с польского. – Москва, 1980.
120. Кот Н. М. Педагогічні умови ефективної взаємодії дошкільних навчальних закладів і сім’ї в екологічному вихованні старших дошкільників : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ., 1993. 24 с.
121. Котырло В. К. Детский сад и семья / В. К. Котырло, С. А. Ладывир. К. : Рад. школа, 1984. 120 с.
122. Кошелева А.Д. и др. Эмоциональное развитие дошкольников: Учеб. Пособие для студ. высш. пед. учеб. Заведений. / Под ред. О.А.Шаграевой, С.А.Козловой. – Москва : Издательский центр “Академия”, 2003. 179с.
123. Кравченко Т. В. Сім’я і її вплив на соціалізацію дитини. Педагогіка і психологія. – 2009. – № 3. – С. 32–42.
124. Кравченко Т. В. Соціалізація дітей шкільного віку у взаємодії сім’ї і школи : [монографія]. Київ : Фенікс, 2009. 416 с.
125. Красильник Ю.С. Патріотичне виховання військовослужбовців збройних сил України засобами української етнопедагогіки. Дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2002. С.19
126. Красильник Ю. С. Патріотичне виховання військовослужбовців Збройних Сил України засобами української етнопедагогіки: Дис... канд. пед. наук. Київ, 2002. 254

127. Краткий словарь по философии / Подобщ. ред. И.В.Блауберга, И.К.Пантина. 4-е изд. Москва : Политиздат, 1982. С. 224. 431с.

128. Краткий словарь по этике. / Под ред. О.Г.Дробницкого, И.С.Кона. Москва : Политиздат, 1965. С.316

129. Крип'якевич І.П. Було колись в Україні: Твори: Для дітей середнього та старшого шкільного віку / Упоряд., післяслово та прим. Б.З.Якимовича; Київ : Веселка, 1994. 351с.

130. Критерій /Відкрита енциклопедія Вікіпедія. [Електронний ресурс]– Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%80%D0%B8%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B9>

131. Крутій К.Л., Маковецька Н.В. Казкотерапія як засіб оздоровлення дітей дошкільного віку. Збірник наукових праць. Педагогічні науки. Бердянськ, 2005.

132. Кубасова О. В. Драматизация как методический прием учебно-художественной деятельности младших школьников. Автореф. ... канд. пед. наук. –Москва, 1985. 24с.

133. Кудрявцев В. Инновационное дошкольное образование: опыт, проблемы и стратегия развития / Дошкільне виховання. 1998. №11.

134. Кулачківська С. Є., Ладивір С.О. Я – дошкільник (вікові та індивідуальні аспекти психічного розвитку). Київ : Нора-прінт, 1996.

135. Куницька А. Виховання емоціями / Дошкільне виховання. К., 1984. №9.

136. Куфко Н. Заяча крамничка. Київ : Веселка, 1997.

137. Кучинська І. О. Розвиток ідей громадянського виховання у вітчизняній суспільно-педагогічній думці (друга половина XIX - 30-ті рр. XX століття): автореф. дис ... д-ра пед. наук. Київ, 2012. 36 с.

138. Кучуков М. М. Исторические типы патриотизма: дис... канд. филос. наук. – Ростов-на-Дону, 1983, С.75-92.

139. Лаппо В. В. Формування у старших дошкільників ціннісного ставлення до рідного краю засобами етнокультури (на прикладі гуцульського етнорегіону) : автореф. ... канд. пед. наук. Київ, 2008. 20 с.
140. Левицька В. Правильно керувати грою / Дошкільне виховання. – Київ : Рад. школа, 1984. - №8.
141. Лесгафт П. Ф. Семейное воспитание ребенка и его значение. Москва: Либроком, 216с.
142. Лисенко Н. В., Мишаста Г. Й., Калуська Л. В., Скоморовська Б. Г. Використання усної народної творчості в дошкільних закладах : метод. реком. Івано-Франківськ, 1990. 37с.
143. Лукина А. К. Проектирование пространства развития подростка в современных условиях. / Педагогика. 2002. № 1. С. 23–27.
144. Лохвицька Л. В. Співпраця дошкільних навчальних закладів із родинами. Педагогічний вісник. 2007. № 2. С. 32–34.
145. Луценко Г.А. Українська дитяча література. Хрестоматія: У 2 ч. Київ : Вища школа, 1992. ч.1. 403 с.
146. Любашина В. В. Формування діалогічних умінь у дітей старшого дошкільного віку в іграх за сюжетами художніх творів. : автореф. ...канд. пед. наук. Одеса, 2006. 21 с.
147. Макаренко А.С. Виховне значення дитячої літератури. Твори в семи томах, Т.7. – Київ : Радянська школа. 1955.
148. Макаренко А.С. О литературе. – Москва : Сов. писатель, 1956. 281с.
149. Макаренко А. С. Воспитание гражданина: педагогические раздумья. Москва : Просвещение, 1988. 304 с.
150. Макаренко А.С. Педагогическая поэма. – Москва : Педагогика, 1984. 459с.
151. Мала енциклопедія державознавства / НАН України Інститут держави і права ім. В.М.Корецького. Київ : Довіра: Генеза, 1996 – 942с. С.89.
152. Мануйлов Ю. С. Средовой подход в воспитании. / Педагогика. 2000. № 7. С. 36–42.

153. Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Генеза: Довіра, 1996. 832с.
154. Марушкевич А. А. Невтомний працівник українського Ренесансу Іван Огієнко. Педагогічний аспект. Київ : Четверта хвиля, 1996. – 128 с.
155. Марьенко И. С. Основы процесса нравственного воспитания школьников. Учебное пособие для педагогических вузов. - М.: Просвещение, 1980. – 184 с.
156. Матеріали XXIII Всеукраїнських педагогічних читань "Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: Щоб у серці жила Батьківщина" Київ: Надстир'я, 2016. – 316 с
157. Машовець М. А. Підготовка студентів до співпраці з батьками дітей дошкільного віку / Марина Анатоліївна Машовець. – Київ : Логос, 2000. 127 с.
158. Матюшкин А. М. Психологическая структура, динамика и развитие познавательной активности / А. М. Матюшкин / Вопросы психологии. 1982. – № 4. – С. 5–17.
159. Меленев Л. І. Батьківщина без мене обійтися може, а без неї – ні. / Матеріали XXIII Всеукраїнських педагогічних читань "Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: Щоб у серці жила Батьківщина". Надстир'я, 2016. 316с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://elibrary.kubg.edu.ua/15087/1/L_Melenets_VSuDsSSCHuSJB_IPPO.pdf
160. Менджерицкая Д. В. Воспитателю о детской игре: Пособие для воспитателя детского сада / под ред. Т. А. Марковой. – Москва : Просвещение, 1982.
161. Методи вивчення сім'ї: Науково-методичні матеріали. Київ : УДЦССМ, 2001. – 68с.
162. Мещерякова С. Ю., Авдеева Н. Н. Особенности психической активности ребёнка первого года жизни . Мозг и поведение младенца. – Москва, 1993.

163. Митник О. Я. Теоретико-методичні основи підготовки майбутнього вчителя до формування культури мислення молодшого школяра : Автореф. десерт. ... доктора педагогічних наук. Київ, 2010. 44 с.
164. Михайленко Т. В. Національне виховання молоді української діаспори в Канаді (кінець XIX-XX ст.) автореф. дис... канд. пед. наук. Київ, 2008. 20 с.
165. Михайлова Н. О проведении праздничных утренников / Дошкольное воспитание. К., 1970 №11.
166. Мишанич С. В. Усна народна творчість. Культура і побут населення України. Київ, 1991. – С.166
167. Мірошніченко В. І. Система патріотичного виховання майбутніх офіцерів-прикордонників: монографія. Хмельницький: Видавництво Національної академії Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького, 2012. 376 с.
168. Морс Й., Пашкевич Г. У бабусі на колінах. – Львів, 2004.
169. Мухина В. С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество. – Москва : Академия, 2002. 456 с.
170. Мясичев В. Н. Психология отношений. – Москва, Воронеж: НПО «МОДЭК», 1995.356 с.
171. Навчання і виховання дітей дошкільного віку / за ред. Л. В. Артемової. Київ : Рад. школа, 1974. 223с.
172. Нагребецький І. Підручник для русских женщин о вихованні. – Л., 1888. – 95с.
173. Назаренко К. В. Патріотичне й інтернаціональне виховання дітей дошкільного віку, Київ : Радянська школа, 1979. 165с.
174. Науменко Т. С. Екологічне виховання дітей старшого дошкільного віку засобами авторської казки: автореф. ... канд. пед. наук. Київ, 2008. 20 с.
175. Нерсисянц В. С. Политические учения Древней Греции. Москва : Наука, 1979. С.132

176. Никифорова О. И. Восприятие художественной литературы школьниками. Москва : Учпедгиз, 1959. – 206 с.
177. Новохатько С., Норик М. Творчі заняття-ігри / Дошкільне виховання. Київ , 1998, №2.
178. Обухова Л. Детская психология: теории, факты, проблемы. Москва, 1995. – С.78.
- 179 .Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки. Львів: Фенікс, 1995. С.27.
- 180 .Огієнко І. Українська культура. Київ: Довіра, 1992. С.126 – 139с.
181. Огієнко І. Українська культура. – К.: МП “Абрис”, 1991. – 272с.
182. Огієнко І. І. Наука про рідномовні обов'язки: Рідномовний катехізис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства. – Київ : Обереги, 1994. 85с.
183. Основи психології / за заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. Київ, 1997. С.154.
184. Особов І. П. Творчі завдання як засіб розвитку креативності у студентів гуманітарних спеціальностей у вузівському навчальному процесі / Електронний научно-практичний журнал «Гуманитарные научные исследования». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://human.snauka.ru/2012/10/1845>
185. Пабат В. В. Формування естетичних почуттів дітей дошкільного віку засобами української народної казки: дис. ... канд. пед. наук. Київ, 1997. 216с.
186. Пагута Т. І. Співробітництво вихователів дошкільних навчальних закладів із сім'єю по вихованню дошкільників в дусі миру : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ , 1998. 24 с.
187. Павленко М. С. Патріотичне виховання молодших школярів на матеріалах творчості Павла Тичини : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2001. 20 с.

188. Паршук С. М. Підготовка майбутніх учителів початкової школи до національного виховання учнів : автореферат. ...канд. пед. наук. Одеса, 2006. 20 с.

189. Патріотичне виховання /Вікіпедія. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki>. Патріотичне_виховання

190. Педагогика / В. А. Сластенин, И. Ф. Исаев, А. И. Мищенко, Е. Н. Шиянов. – Москва : Школа-Пресс, 1998. 512 с.

191. Педагогічна спадщина Софії Русової і сучасна освіта: Науково-методичний посібник / За ред. В.Г.Слюсаренка, О.В.Проскури. Київ : ІЗМН, 1998. 196с.

192. Педагогічна теорія та педагогічний досвід: перспективи і розвиток: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 17-19 грудня 1998 року. Луцьк, 1999.

193. Педагогічний словник / Під ред. М. Д. Ярмаченка. Київ : Педагогічна думка, 2001. С. 356, - 516 с.

194. Петрук О. М. Виховання старших дошкільників в умовах національного дитячого садка: автореф. дис. ... канд. пед. наук. К., 1996. 24 с.

195. Пиажэ Ж. Избранные психологические труды. М., 1969. 659с.

196. Плахтій В. І. Формування основ моральної свідомості молодших школярів засобами дитячої літератури: автореф. дис... канд. пед. наук. Київ , 2003. – 21 с.

197. Побірченко Н. С. Проблеми національного виховання у творчості І.С.Нечуя- Левицького: дис. ...канд.пед.наук. Київ, 1994. 2004 с.

198. Подласый И. П. Педагогика:100 вопросов – 100 ответов: учеб. пособие для вузов. Москва: Владос- пресс, 2004. 365с.

199. Поніманська Т. І. Дошкільна педагогіка : [навч. посіб. для студ. вищих навч. закл.] Київ : Академвидав, 2004. 456 с.

200. Поніманська Т. І. Моральне виховання дошкільників: Навчальний посібник для студентів пед. ін-ів. Київ : Вища школа, 1993.

201. Поніманська Т. І. Основи дошкільної педагогіки: навчальний посібник. Київ : Абрис, 1998.

202. Попова І. І. Розвиток образного мовлення дітей старшого шкільного віку засобами поетичного гумору: автореф. ... канд. пед. наук. Одеса, 2006. 21 с.

203. Потебня О. О. Естетика і поетика слова / Упор. І. В. Іванько. К.: Мистецтво, 1985. 302 с.

204. Початковий курс з педагогіки гри. К.: Товариство лева, 1999.

205. ПриходькоЮ. О., ЮрченкоВ. І. Психологічний словник-довідник: Навчальний посібник. Київ: Каравела, 2012. 328 с.

206. Просенюк А. І. Виховання інтересу до змісту художнього твору в дітей старшого дошкільного віку: автореф. дис ... канд. пед. наук. Одеса, 2011. 20 с.

207. Просенюк А. І. Роль дитячої літератури у гендерному вихованні дітей дошкільного віку \ Педагогічний альманах: проблеми та перспективи сучасної освіти: збірник студент. наук. праць. Одеса, 2013. Випуск 5. С.143-147.

208. Психологічний словник / за ред. В. І. Войтка. К: Вища школа, 1982.

209. Развитие социальных эмоций у детей дошкольного возраста: психологические исследования / Под. ред. А.В.Запорожца, Я.З.Неверовича. Москва : Педагогика, 1986. – 176с.

210. Рогальська І. П. Соціалізація особистості у дошкільному дитинстві: сутність, специфіка, супровід: Монографія. – К.:, 2008.

211. Рогальська І. П. Теоретико-методичні засади соціалізації особистості у дошкільному дитинстві: автореф. дис. д-ра пед. наук. Луганськ, 2009. 43 с.

212. Рогальська-Яблонська І. П. Педагогіка соціалізації: особливості патріотичного виховання дітей дошкільного віку. Зб. наук. пр. Уман. держ. пед. ун-ту імені Павла Тичини. Умань : ПП Жовтий О.О., 2012. – С.112 – 117.

213. Рогачев П.М., Свердлин М.А. Патриотизм и общественный прогресс. – Москва : Политиздат, 1974. – 280 с.

214. Розкажіть онуку. Київ, 2003. №128.

215. Российская педагогическая энциклопедия: В 2т. / Гл. ред. В.В.Давыдов. – Москва : науч. из-во “Большая российская энциклопедия”, 1999. С.110. 672 с.

216. Руденко Ю. А. Збагачення словника дітей старшого дошкільного віку експресивною лексикою засобами української народної казки : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Одеса, 2003. 21 с.

217. Кисельова О. І. Морально-етичне виховання дітей старшого дошкільного віку засобами українського фольклору: автореф. ... канд. пед. наук. Одеса, 2009. 20 с.

218. Руденко Ю., Губко О., Бровко П. та ін. Сучасне козацько-лицарське виховання дітей і юнацтва України . Київ : Освіта. 1997. – С.7-10.

219. Рудник О. Сумівські забавки. Київ.: Лотос, 2001.

220. Руководство играми детей в дошкольном учреждении: из опыта работы. / под. ред. М. А. Васильевой. – Москва : Просвещение, 1986.

221. Руссо Ж. Ж. Педагогические сочинения: в 2-х т. / под. ред. Г.Д. Джибладзе. Москва : Педагогика, 1981-т.1. 656с.

222. Русова С. Вибр. педагогічні твори / Софія Русова. К. : Освіта, 1996. 304 с.

223. Русова С. Нова школа. Світло, 1914. №7-8. Чепіга Я. Національність і національна школа // Світло. – 1910. – Кн.1. – 24с.

224. Санівський О. М., Циганок О. О. Концентр «Україна – ментальність, доля» у педагогічній спадщині В. Сухомлинського / Матеріали ХХІІІ Всеукраїнських педагогічних читань "Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: Щоб у серці жила Батьківщина"Збірник матеріалів. Луцьк: Надстир'я, 2016. 316с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://dspace.udpu.org.ua:8080/jspui/bitstream/6789/5508/1/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8F%20%D0%A1%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9%20%D0%9B%D1%83%D1%86%D1%8C%D0%BA.pdf>

225. Сварковська Л. Уяви, що ти вітер / Дошкільне виховання, 2000. № 2

226. Світ дитинства»: Комплексна навчальна програма для дошкільних навчальних закладів / під кер. А.Богущ, під заг. ред. Л.Батліної. Тернопіль: Мандрівець, 2015. 200 с.

227. Сергієнко Т. Портативний ляльковий театр / Дошкільне виховання. 1962. № 8-9.

228. Сім'я в умовах становлення незалежної України (1991–2003 роки) : Держ. доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2003 р. / ред. кол. : В. І. Довженко, А. А. Ноур, О. О. Яременко. – Київ : Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді, 2004. 254 с.

229. Сиротич Н. Театралізована бібліотерапія як засіб формування християнських цінностей у дітей /Духовно-психологічні основи християнської психології: колективна монографія / під ред. Л. М. Гридковець. – Львів : Скриня, 2015. С. 285– 297. 367 с.

230. Сиротич Н. Театралізація дитячих художніх творів як засіб творчого розвитку особистості дитини в сім'ї // «Сучасне дошкілля: реалії та перспективи»: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова / Укл.: І.І. Загарницька, Г.В. Бєленька, А.В. Карнаухова. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2008. – 323 с., С.212-215.

231. Скиба О. В. Методика викладання фольклору в класах з поглибленим вивченням української літератури. 13.00.02 – теор. І метод. навч. (укр. лі-ра). – К., 2000. – 235с.

232. Слободчиков В. И. Образовательная среда: реализация целей образования в пространстве культуры. Новые ценности образования. Культурные модели школы Вып. 7. Москва,1997. С.177-184.

233 .Словник української мови: в 11 томах. Том 4, 1973. С. 349. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://sum.in.ua/s/kryterij>

234. Смагіна Т. М. Формування громадянської компетентності учнів у процесі навчання правознавства: автореф. ... канд. пед. наук. Київ, 2007. 15 с.

235. Снопко Н.М. Психологические механизмы и педагогические основы патриотического воспитания в системе профессионального образования: автореф. ...докт.пед.наук. Москва, 2007. 34 с.

236. Современный словарь по педагогике / Авт.-сост. Е.С.Рапоцевич. – Минск: Современное слово, 2001. 928с.

237. Современный словарь по психологии. Минск, 1998.

238. Стаєнна, О. О. Виховання громадянських якостей у дітей старшого дошкільного віку на традиціях рідного краю : автореф. ... канд. пед. наук. К. 2013. 19 с.

239. «Стежина»: комплексна альтернативна програма для дошкільних навчальних закладів, що працюють за вальдорівською педагогікою / упор. А.М.Гончаренко, М.Н.Дятленко. – Київ, 2015. mon.gov.ua/content/Освіта/Дошкільна/stezhina2014.pdf

240. Стельмахович М.Г. Українська родинна педагогіка. – Київ, 1996.

241. Стрелкова Л.Л. Уроки сказки.- Москва : Педагогіка, 1990.

242. Стьопіна О.Г. Виховання патріотизму у студентської молоді засобами мистецтва: автореф. ...канд. пед. наук. Луганськ, 2007. 23 с.

243. Сулімов Н. Енциклопедія політичної думки. Словопедія. [Електронний ресурс]. Режим доступу <http://slovopectia.org.ua/40/53407/261250.html>).

244. Сухомлинский В. Мудрость родительской любви / Василий Александрович Сухомлинский. – Москва : Молодая гвардия, 1988. – 303 с.

245. Сухомлинский В. А. Сердце отдаю детям. / Избранные произведения в 5-ти т. – Київ : Рад. школа, 1980. Т.3. – 567.

246. Сухомлинський В. А. Избранные педагогические сочинения. Москва, 1979. Т.1. – 450 с.

247. Сухомлинський В. Вибрані твори у 5 т., Т.3. Київ, 1987. С. 113-137.

248. Сухомлинський В. О. Як виховати справжню людину. Вибрані твори : в 5-т. / В. О. Сухомлинський. К. : Рад. школа, 1976. – Т. 2. – С. 149 – 416.

249. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: В 5-т. К.: Рад. шк., 1987. Т.3. – 650 с.
250. Сухомлинський В.А. Рождение гражданина. Москва : Молодая гвардия, 1979. – 335с.
251. Сухомлинський В. О. Рідне слово / Вибрані твори: У 5-ти т. – Київ : Рад.школа, 1977. Т. 3. 670 с.
252. Твори патріотичної тематики для дітей старшого дошкільного віку / упорядники Н. Богданець-Білокаленко, Л. Шкрєбтїєнко. Київ : НВФ Славутич-Дельфін, 2016. – 36 с.
253. Тельчарова О.П. Вплив режисерських ігор на розвиток активності дошкільника / Збірник наукових праць. Педагогічні науки. Бердянський державний педагогічний університет, 2005.
254. Ткач Р. М. Сказкотерапия детских проблем. СПб.: Речь; М.: Сфера, 2008. 118 с.
255. Ткаченко Г. М. Виховання школярів засобами слова у творчій спадщині В. О. Сухомлинського: дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2000. 226 с.
256. У пошуку театру / упор. Н. Мірошніченко. К: Смолоскип, 2003.
257. Українська радянська енциклопедія / гол. ред. М.П.Бажан, К.: Головна редакція української радянської енциклопедії. Том 11. 1963. С.5. 592 с.
258. Українське дошкілля: програма виховання дітей у дитячому садку. Львів, 1990.
259. Український радянський енциклопедичний словник. Київ : Головна редакція Української радянської енциклопедії. Т.2, 1987. С. 636. 735с.
260. Українське дошкілля: Збірка для читання і розповідання дітям старшого дошкільного і молодшого шкільного віку / Упоряд. Н. і О. Зінкевичі. Київ : Смолоскип, 2003. 550 с.
261. Українські прислів'я і приказки // Держвидав художньої літератури. К., 1963.

262. Урунтаева Г. А. Дошкольная психология: Учебное пособие для учащихся средних педагогических учебных заведений. 2-е изд. Москва : Издательский центр «Академия», 1997. 336с.

263. Ушинский К. Д. Человек как предмет воспитания. Опыт педагогической антропологии. Собр. соч. М.: Изд-во АПН РСФСР, 1950. Т. 9. 562с.

264. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори: В 2-х т. Т.2. – Київ : Рад. школа, 1983. – 428с.

265. Ушинський К.Д. Рідне слово. Твори: В 6-ти тт. – К.: Рад. школа, 1954. Т.1. – С.178.

266. Тлумачний словник сучасної української мови : Загальноживана лексика за заг. Ред.В. Калашника. – Харків : ФОП Співак, 2009. 960с

267. Фельдштейн Д. Й. Психология развития личности в онтогенезе. Науч.-исслед. ин-т общей и педагогической психологии Акад. пед. наук СССР. М.: Педагогика, 1989. –280с.

268. Ферро Марк. Как рассказывают историю детям в разных странах мира: Пер. с франц. – Москва : Высшая школа, 1992. – 351с.

269. Філософія: Навчальний посібник / За ред. І.Ф.Надольного. Київ: Вікар, 1997. С.32-37, 45, 46,58, 80-87, 169. – 584с.

270. Філософський енциклопедичний словник / гол. ред. В.І.Шинкарук. – Київ : Абрис, 2002. – 742с.

271. Філімонова Т. В. Освітньо-виховне середовище ДНЗ як чинник патріотичного виховання дітей старшого дошкільного віку / Збірн. наук. праць Херсонського національного університету. Педагогічні науки. –Вип. 69(3). С. 138 – 142.

272. Фіцула М. М. Педагогіка. – Тернопіль, 1997.

273. Филатова Л. В. Педагогические условия воспитания патриотизма ребенка в дошкольном образовательном учреждении: дис. ...канд. пед наук. Самара, 2007. 238с.

274. Флерина Е. А. Эстетическое воспитание дошкольника / под ред. В. Н. Шацкой. – Москва, 1961.
275. Франко І.Я. Собрание сочинений: В 50-ти т. – Київ : Наук. думка, 1981. Т.31. С.31. 595с.
276. Франко І.Я. Коли ще звірі говорили: Казки для дітей // Повне зібрання творів в 50 т. – Київ : Український письменник, 1979, Т.20. 312с.
277. Франко І.Я. Твори. В 20-ти томах. – Київ : Держлітвидав, 1950. Т. 4, с.344
278. Фрумин И. Д. Образовательное пространство как пространство развития: „школа взросления” / И. Д. Фрумин, Б. Д. Эльконин // Вопросы психологии. – 1993. – № 1. – С. 24–32.
279. Художественное творчество в детском саду / под ред. Н. А. Ветлугиной. Москва, 1974.
280. Циванюк Н. И. Особенности восприятия дошкольниками художественных произведений. Москва, 1979. 112с.
281. Цицерон М. Т. Избранные сочинения. – Харків : Фоліо: М.: АСТ, 2000. 461 с.
282. Чепіга Я. Національність і національна школа : Світло. 1910. Кн. 1. 24 с.
283. Шацкий С. Т. Методика опытной работы. / Шацкий С. Т. Педагогические сочинения : [в 4-х т.] М, 1964. Т. 3. С. 369–381.
284. Шевченко Т. Г. Кобзар. – Д.: “Видавництво Сталкер”, 2003. -368 с.
285. Шевчук А. Сучасні підходи до організації музичної діяльності дітей / Дошкільне виховання. – К., 2000. - №2.
286. Шилова М. И. Учителю о воспитанности школьников. Москва: Педагогика, 1990. –52с.
287. Школа и педагогическая мысль на Украине./ Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР XVIII – п. п. XXI вв. М., 1973. С.389-418.

288. Шкребтієнко Л. П. Орієнтовні критерії вихованості патріотичних почуттів дітей старшого дошкільного віку. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. праць. Вип. 10. Т.1. Кам'янець-Подільський, 2007. 584 с. С.320-329.

289. Шкребтієнко Л. П. Казка як засіб виховання патріотичних почуттів дітей старшого дошкільного віку. Вісник Київського інституту бізнесу і технологій. Вип. 2 (9). 2008. Київ, 2008. 135 с. С.116-135.

290. Шкребтієнко Л. П. Проблема виховання патріотичних почуттів дітей старшого дошкільного віку (теоретичний аспект). Вісник Київського інституту бізнесу і технологій Вип.1 (8), 2008. Київ, 2007. 158 с. С.149-153.

291. Шкребтієнко Л. П. Наступність проблеми патріотичного виховання старших дошкільників та молодших школярів. Проблеми сучасного підручника: зб.наук. праць, 2010. Вип. №1 (10) 2010. 782 с. С.586-590.

292. Шкребтієнко Л. П. Критерії вихованості патріотичних почуттів дітей старшого дошкільного віку. Вісник Київського інституту бізнесу і технологій. Вип. 1 (11). Київ. 2010. 252 с. С.131-133.

293. Шкребтієнко Л. П. Провідна роль казки у процесі виховання патріотичних почуттів старших дошкільників. Вісник Київського інституту бізнесу і технологій, №3 (13). Київ, 2010. 252 с. С.155-157.

294. Шкребтієнко Л. П. Патріотичні почуття особистості через призму етнопсихології . Вісник Київського інституту бізнесу і технологій, №1 (14). Київ, 2011. 122 с. С.94-95.

295. Шкребтієнко Л. П. Роль емоційно-почуттєвого розвитку особистості у виховному процесі старших дошкільників. Вісник Київського інституту бізнесу і технологій, №1 (17). Київ, 2012. 198 с. С.121-122.

296. Шкребтієнко Л. П. Емоційно-почуттєвий розвиток та його роль у вихованні патріотичних почуттів старших дошкільників // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, III (36), Issue: 74, 2015. – P.76-78.

297. Щуркова Н. Е. Воспитание: новый взгляд с позиций культуры. Москва, 1997. 78 с. С. 23.

298. Щуркова. Н. Ясвин В. Образовательная среда : от модели к проекту. Москва : ЦКФЛРАО, 1997. 366 с.
299. Эльконин Д. Б. Психология игры : монография. М. : Педагогика, 1978. 304 с.
300. Якиманская И. С. Личностно-ориентированное обучение в современной школе. Москва : Сентябрь, 1996. 96 с.
301. Энциклопедический словарь. СПб. Т.23. 1898. 474с. С. 36-38.
302. Якобсон П.М. Психология чувств. М., АПН РСФСР, 1960. 381с.
303. Якобсон П.М. Эмоциональная жизнь школьника (психологический очерк). Москва : Просвещение, 1966. 291с.
304. Ясвин В. А. Образовательная среда: от моделирования к проектированию. М. : Смысл, 2001. 366 с.
305. Bridges K. M. Emotionaldevelopmentinearlyinfancy // ChildDevelopment. – 1932. V. 3. P. 324-341.
306. Stotland E. atEmpathyandbirthorder. Someexperimentalexplorations. Lincoln, 1971. – 197 p.
307. Wilmer H.A. Thedoctor – patientrelationshipandtheissuesofpity, sumpathyandempati. - Brit J. ofMedPsychol., 1968. v. 41., p. 248.

ДОДАТКИ

Додаток А

Анкета для вихователів дошкільних закладів освіти

Мета: виявити ставлення вихователів до проблеми виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку (питання 1, 2); визначити осмислення поняття «патріотичні почуття» стосовно дітей старшого дошкільного віку (питання 3); з'ясувати питання щодо організації змісту освітньо-виховної роботи з виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури (4, 5, 6).

1. Як Ви вважаєте, чи є актуальною проблема виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку?

2. Як Ви вважаєте, чи може сучасний дошкільний навчальний заклад досягти значних успіхів у вихованні патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури?

3. Як Ви розумієте поняття «патріотичні почуття»? Перерахуйте ознаки прояву патріотичних почуттів.

4. Які методи виховання патріотичних почуттів засобами художньої літератури Ви використовуєте у практиці роботи? Перерахуйте їх.

5-6. Чи приділяєте Ви увагу вихованню патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури? Якщо Ваша відповідь «так», то з якими труднощами при цьому Ви стикаєтесь?

Теми семінарів-практикумів за програмою підготовки вихователів до виховання патріотичних почуттів дошкільників засобами художньої літератури

Семінари-практикуми включали подані нище тематики, за якими відбувався аналіз художніх творів патріотичного спрямування, написання анотацій, розробка конспектів занять, творча активність у написанні сценаріїв:

1. «Вірші та малі фольклорні жанри як засіб виховання патріотичних почуттів» (висвітлення завдань виховання любові до сім'ї (родини) у дітей старшого дошкільного віку).

2. «Ілюстрації, картини та їх виховна роль у вихованні любові до рідної природи» (використання ілюстрацій та репродукцій картин під час вивчення творів художньої літератури).

3. «Державні символи нашої держави» (ознайомлення дошкільників із символами на основі художніх творів: Х.Лісовецька «Український прапор», Н.Поклад «Прапор», «Герб», «Державний гімн», Х.Л. «Тризуб», використання художнього слова на заняттях. Складання конспектів занять).

4. «Символи землі Української» (значення виховання у дітей старшого дошкільного віку позитивного ставлення до народних символів України. Продумування запитань для бесід з дітьми за творами: А.Камінчук «Калинонько», «Вусанчик-колосок», І.Складаний «Соняшник за тином», В.Василяшко «Соняшник» тощо. Підбір літературного матеріалу для подальшої роботи).

5. «У світі рідної мови» (ознайомлення дітей із творчістю Лесі Українки, Тараса Шевченка та їх творами. Використання художніх творів під час різних видів діяльності: В.Сосюра «Рідна мова», О.Лупій «Українська мова», М.Хоросницька «Матусин заповіт», З.Квіт «Казка про українську мову» тощо).

6. «Традиції та звичаї у дитячому садку» (ознайомлення з основними традиціями та звичаями українців. Складання розповідей під час прогулянки та конспектів свят та розваг на основі літературного матеріалу: М.Горішний «На

день матері», О.Лятуринська «Веснянка», Л.Храпивлива-Щур «Свята Великодні», Д.Чередниченко «Писанка» А.М'ястківський «Казочка про писанку» тощо).

7. «Я – син українського народу» (малювання вихователями українського козака та дівчини. Бесіда про риси та якості характеру українців. Складання конспектів занять, походу в музей тощо на основі творів: Б.Федчук «хто ти є?», А.М'ястківський «Наш рід», Г.Чубач «Українка», «Українець» тощо).

8. «Наша Батьківщина – рідна Україна» (використання картин із зображенням визначних місць рідного міста (села), столиці, держави. Використання описових розповідей про цікаві місця. Фотовиставка «Україна, яку я люблю». Підбір літературних художніх творів).

Начальний план проблемного семінару «Виховання патріотизму дитини»

Теми	Форма заняття
1. Сутність, структура патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку	Лекція з елементами бесіди «Патріотизм як цінність, як моральне почуття, як особистісна якість людини»
2. Сучасні проблеми виховання патріотизму і завдання дошкільних навчальних закладів щодо виховання патріотичних почуттів у дітей	Лекція «Формування патріотичного світогляду в сучасних умовах розвитку суспільства. Дискусія «Чи необхідно виховувати патріотичні почуття у дітей дошкільного віку»
3. Діагностика рівнів вихованості патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку	Інтерактивне заняття «Використання діагностичних методик у практиці роботи вихователя»
4. Зміст та специфіка діяльності вихователя щодо виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури	Лекція «Мета, зміст та принципи виховання у дітей патріотичних почуттів»
5. Форми і методи виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури	Мозковий штурм «Активні форми і методи виховання»
6. Організація діяльності патріотичного напрямку дітей старшого дошкільного віку в умовах дошкільного навчального	Круглий стіл «Шляхи виховання патріотичних почуттів дітей»

<p>закладу.</p> <p>7. Залучення батьків до процесу виховання патріотичних почуттів старших дошкільників засобами художньої літератури</p>	<p>Мала педрада «Взаємодія сім'ї і дошкільного навчального закладу у вихованні патріотизму дитини»</p>
---	--

Додаток Д

Характеристика особливостей патріотичного, громадянського та національного виховання особистості

Патріотичне виховання	Громадянське виховання	Національне виховання
<p>Патріотизм – це любов і відданість Батьківщині, прагнення своїми діями служити її інтересам.</p> <p>Історичне джерело патріотизму – це формування зв’язків з рідною землею, рідною мовою, народними традиціями, звичаями та культурою.</p> <p>Головна мета полягає в тому, щоб через реалізацію системного і цілеспрямованого комплексу заходів, сприяти вихованню патріота України, готового самовіддано розбудовувати її як суверенну, демократичну, правову і соціальну державу, виявляти національну гідність, знати і цивілізовано відстоювати свої громадянські права та виконувати обов’язки, сприяти громадянському миру і злагоді в суспільстві, бути конкурентоспроможним, успішно реалізовуватися в соціумі як громадянин, сім’янин, професіонал, носій української національної культури.</p>	<p>Посилення патріотичного виховання нерозривно пов’язане з трансформацією громадянської свідомості. Сутність громадянського виховання полягає у: забезпеченні прав людини, гідності та свободи як правових і соціальних цінностей; формуванні поваги до таких цінностей, як свобода, рівність, справедливість, чесність, відповідальність тощо; утвердженні поваги до Конституції України, державної символіки, державної мови; формуванні соціальної активності особистості – готовності до участі в процесах державотворення, до виконання громадянського й конституційного обов’язку щодо відстоювання національних інтересів і незалежності держави, здатності до спільного життя та співпраці в громадянському суспільстві.</p>	<p>Національне виховання визначається потребами суспільства у національних цінностях, суперечливими процесами входження особистості в соціальне життя, необхідності забезпечення єдності, наступності та послідовності виховних впливів різних соціальних інститутів.</p> <p>Головна мета національного виховання: передача підростаючому поколінню соціального досвіду, духовної культури народу, його національної ментальності, спорідненості світогляду і на цій основі формування особистісних рис громадянина України, які передбачають національну самосвідомість, розвинену духовність, моральну, художньо-естетичну, правову тощо.</p> <p>Національне виховання найбільш відповідає потребам відродження України. Воно однаково стосується як українця, так і представників</p>

		<p>інших народів, що проживають в Україні. Саме принцип етнізації виховного процесу і передбачає надання широких можливостей представникам усіх етносів для пізнання своєї історії, традицій, звичаїв, мови, культури, формування власної національної гідності.</p>
--	--	--

ПРОГРАМА «ВИХОВУЄМО ПАТРІОТІВ»

I. Вихователі в освітньо-виховному просторі

1. Підвищення рівня фахової підготовленості вихователів (проблемний семінар «Виховання патріотичних почуттів»)
2. Творче тимчасове об'єднання (творчі майстерні, тренінги, розробка методичних матеріалів, лекції, консультації)
3. Навчально-виховна робота з дітьми (за перспективним планом).
4. Організація роботи з батьками.

II. Навчально-виховна робота з дітьми

1. Пізнавальний компонент – «Це моє рідне!»
 - моя мала Батьківщина (сім'я, родина, мій дім, моя вулиця, моє місто);
 - моя друга домівка – дитячий садок;
 - природа моєї Батьківщини;
 - символи, обряди, народні свята;
 - культура моєї Батьківщини (народна творчість, музика, образотворче мистецтво мого рідного краю);
 - мої улюблені українські книжки.
2. Емоційно-ціннісний компонент «Хочу усе знати!»
 - історія моєї Батьківщини;
 - в честь кого названа моя вулиця;
 - які в моєму рідному краю відбувалися визначні події;
 - які культурні заклади є у моєму місті (театри, навчальні заклади, бібліотеки тощо);
 - які знані люди прославили мій край.
 - які поети, письменники живуть у моєму місті;
 - в яких книжках розповідається про мій рідний край;
 - на кого я хочу рівнятися – мій герой.

3. Поведінковий компонент *«Мої вчинки – для сім'ї і родини, для Батьківщини»*

- допомагаю мамі і татусю;
- турбуюсь про домашніх улюбленців;
- допомагаю дорослим обладнати наш двір;
- разом з товаришами доглядаю за квітами у групі та навколо дитячого садка;
- турбуюсь про слабких і стареньких сусідів;

III. Клуб «Ми маленькі патріоти»

- проектна діяльність;
- підготовка до свят, концертів для рідних та малюків;
- оформлення виставок малюнків і ручних виробів (з пластиліна, паперу, природних матеріалів);
- виготовлення разом з батьками годівниць;
- участь в оформленні тематичних куточків;
- створення ігротеки та бібліотечки улюблених книжок у групі;
- проведення рухливих ігор.

III. Клуб батьків «Виховуємо маленьких патріотів»

1. Участь у педагогічних радах.
2. Участь у спільних з дітьми творчих справах (проекти, свята, спортивні змагання тощо).
3. Проведення екскурсій по місту, відвідування музеїв, виставок, бібліотек.
4. Створення бібліотечки дитячої літератури у групі.
5. Допомога вихователям в оформленні тематичних куточків.
6. Оформлення фотоальбомів, стендів, тематичних куточків про сім'ю і родину, улюблені книжки та книжкових героїв, діячів культури України.

Додаток Ж

Загальний аналіз творів за основними напрямками програми «Дитина»

Художній твір	Виховне завдання
Катерина Перелісна «Мама», «Любій матусі», «Галюся»	Сім'я
Анатолій Костецький «Все починається з мами», «Бабусі»	Сім'я
Віолетта Дворецька «Наша родина»	Сім'я
Володимир Лучук «Тільки мама»	Сім'я
Б.Грінченко «Ластівка»	Сім'я
Українська народна казка «Названий батько»	Сім'я
"А-а люлі..."	Рідна природа, Любов до тварин
"Бігла мишка" ¹	Рідна природа, любов до тварин
Купальські пісні	Традиції та звичаї
Євген Гуцало «Сію, сію, засіваю»	Традиції та звичаї
Легенди: Річка Либідь	Узагальнене поняття Батьківщина
Батькове благословення	Сім'я
Олесь Лупій «Українська мова»	Рідна мова
Є.Ярошинська «Квіти»	Рідна природа
Наталка Поклад «Державний гімн»	Державні символи
Т.Шевченко «Зацвіла в долині червона калина»	Народні символи
Г.Чубач «Українка»	Ідентифікація
Юрій Шкрумеляк «Я дитина українська»	Ідентифікація
"Дніпро і Десна"	Узагальнене поняття Батьківщина
"Довголіття у запорожців"	Узагальнене поняття Батьківщина
"Як запорожці прізвища давали"	Узагальнене поняття Батьківщина
"Котигорошко"	Узагальнене поняття Батьківщина
"Іван Побиван"	Узагальнене поняття Батьківщина
М.Познанська «Про нашу Україну»	Узагальнене поняття Батьківщина
Г.Донець «Ми живемо на Україні»	Узагальнене поняття Батьківщина
М.Сингаївський «Любимо землю свою»	Узагальнене поняття Батьківщина
И.Сиченко «українська ніч»	Узагальнене поняття Батьківщина
Г.Бойко «Любимий Київ»	Узагальнене поняття Батьківщина
С.Воробкевич «Рідна мова»	Узагальнене поняття Батьківщина
Д.Павличко «Де найкраще місце на землі»	Узагальнене поняття Батьківщина
П.Воронько «На своїй землі хорошій», «Облітав журавель»	Рідна природа
В.Костецький «Про що виспіває струмок»	Рідна природа
Д.Красицький «Про Тараса Шевченка»	Узагальнене поняття Батьківщина
Т.Шевченко «Тече вода з-під явора», «Лебедонька», «Світає, край,	Рідна природа

<p>«Встала весна», «Рече та стогне Дніпр широкий» (уривок), «Садок вишневий коло хати», «Зоре моя, вечірняя», «За сонцем хмаронька пливе», «Ой дїброво – темний гаю», «Над Дніпровою сагою», «Барвінок цвів і зеленів»</p>	
--	--

Орієнтовний перспективний план виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури

№ п/ п	Автор, художній твір	Патріотична ідея	Види діяльності, методи роботи з художнім твором	Мета використання
1	К. Перелісна «Галуся»	Любов до батьків, рідної землі закладається з колиски: людина, не вихована належним чином у цій колисці, людина, низька в глибоко осмисленому особистому, не може бути справжнім патріотом своєї Батьківщини. Той, хто забув колиску, з якої піднявся, щоб піти по землі, той, хто байдужий до матері, яка вигодувала й виховала його, - не здатний відчувати (В.Сухомлинський). В українській родині існує звичай шанувати батька й	<p>Читання, обговорення вірша. Розповідь дітей про себе, хто є членами родини. Ким є дошкільник для тата і мами. Ким є дитина для бабусі та дідуся. Хто чим допомагає один одному.</p> <p>Образотворча діяльність за сюжетом вірша</p> <p>Дидактична гра «Родинна квітка»</p>	<p>Познайомити дітей із поняттям «сім'я», «родина». Уточнити уявлення про сім'ю, її склад, родинні стосунки. Викликати пізнавальний інтерес до захоплення своєї родини. Виховувати почуття гордості, любові та поваги до членів своєї сім'ї.</p> <p>Закріплювати уявлення дітей про членів сім'ї, про турботливе ставлення один до одного, розвивати інтерес до кожного члена родини</p> <p>Закріплювати уявлення дітей про свою родину, про її склад – від наймолодшого до найстаршого члена родини. Виховувати любов і взаємоповагу в родині.</p>

		<p>неньку, бабусю і дідуса – найстарших членів роду. Слід пам'ятати, що любов та повага є основою родинних стосунків. Сім'я та родина – це найдорожче, що є в людини, вони є основою передачі досвіду, місцевих звичаїв та обрядів, рідної мови.</p>		
2	Віолетта Дворецька «Наша родина» (загадки)	<p>Виховання почуття любові до Батьківщини починається з першого усвідомлення материнської та батьківської любові.</p>	<p>Вікторина, відгадування загадок та обговорення їх змісту</p>	<p>Продовжувати збагачувати знання дітей про родину, про роль кожного її члена (мама, тато, бабуся, дідусь) в ній, формувати в дітей уявлення про обов'язки, які існують у кожній родині. Виховувати позитивне ставлення до своєї родини.</p>
		<p>Патріотичні почуття дітей дошкільного віку виховуються на їх інтересі до найближчого оточення (сім'ї, батьківського дому, родини, родинних стосунків).</p>	<p>Малювання «Моя сім'я»</p>	<p>Ознайомлювати дітей із можливостями створювати власні картини своєї сім'ї. Розвивати почуття композиції та бажання зображувати своїх батьків. Виховувати бажання бути схожими на маму і тата, за прикладом ідентифікації.</p>
			<p>Дидактична гра «Родинне деревце»</p>	<p>Вчити дітей складати своє родинне деревце. Дати поняття, що коріння дерева – це прадіди наші, листочки на</p>

				нижніх грубих гілках – бабуся і дідусь, на вищих тонких гілках – мама і тато, а листочки на найвищих тоненьких гілочках – це найменші члени сім'ї – братики та сестрички. Все це один символ роду, одне велике міцне дерево.
			Використання змісту загадок у процесі спілкування, придумування загадок дітьми	Уточнити уявлення дітей про особливості піклування членів родини один про одного. Викликати пізнавальний інтерес до найближчого оточення: як люблять відпочивати, улюблені свята родини, звичаї та традиції тощо. Виховувати почуття гордості за кожного члена родини, любов до рідного дому.
3	Віктор Кава «Не турбуйся, мамо» (оповідання)	Важливе значення для виховання патріотичних почуттів у дошкільників має приклад і повчання мами, оскільки діти значно раніше переймають певне емоційно-позитивне ставлення, ніж починають засвоювати знання.	Читання чи розповідання оповідання	Вчити дітей уважно слухати оповідання, визначати засоби емоційної виразності, настроїв оповідання; оцінювати поведінку героїв та висловлювати власну позицію. Вчити дітей вести діалог на запропоновану тему. Допомогати усвідомлювати головну ідею та зміст оповідання. Виховувати любов до найріднішої людини
			Гра «Справжня сім'я або	Вчити дітей розповідати про сімейні

			допомагаю татові, допомагаю мамі»	обов'язки батьків. Орієнтуватися на соціальну роль стосовно статі: жінка-господиня, мама і дружина; чоловік-господар, захисник, опора в сім'ї. Збагачувати словник дітей лагідними словами: мама, мамочка, матуся, матінка, ненька; тато, таточко, татусь, татонько, батечко.
			Фотовиставка «Моя матінка найкраща в світі»	Допомогти дітям сформувати узагальнене уявлення про маму, яка вона: лагідна, турботлива, понад усе любить своїх дітей та піклується про них. Дати поняття зовнішньої краси: добрі очі, лагідна усмішка, теплі та ніжні обійми.
			Родинні свята: «Родинний віночок»; «Ми – батьків краплини»	Поглибити знання та уявлення дітей про те, що сімейні та родинні стосунки, позитивно впливають на виховання національного типу особистості, патріотично мотивованої поведінки. Розвивати почуття співпереживання за кожного члена сім'ї. Виховувати позитивне емоційне ставлення до своєї сім'ї.
4	Анатолій Камінчук	Важливо виховати у дитини почуття любові до	Читання вірша після спостереження	Поглиблювати знання дітей про рослинний світ рідного краю,

	«Батьківщина»	найближчого природного оточення: калини під вікном, вишні в саду, ромашки чи маку в квітнику, лелеки в полі – і все це дасть свої позитивні результати, коли виховання поставлене в контексті виховання патріотичних почуттів дошкільників. Природа рідного краю єдина та неповторна у всьому світі. Це той пейзаж, що людина звикла бачити поблизу свого міста чи села.		продовжувати вчити відповідати на запитання. Розвивати уяву та зв'язне мовлення. Виховувати любов до найближчого природного оточення.
			Малювання листочків технікою «штампів»	Закріплювати отримані уявлення про природу рідного краю, виховувати інтерес до природи та любов до найближчого природного оточення.
			Словесна гра «Зелені наші друзі»	Закріплювати уявлення, отримані з твору, формувати інтерес до рідної природи, підвищувати рівень пізнавальної активності дітей до об'єктів живої та неживої природи рідного краю.
			Дидактична гра «Впізнай за силуетом»	Продовжувати закріплювати знання дітей об'єктів живої та неживої природи рідного краю (за текстом). Виховувати любов до природи рідного краю, гордості за свій рідний край.
			Розповідання дітей за малюнками, що виконані за змістом твору	Уточнити уявлення про закріплювати розуміння того, що кожен край, країна відрізняється об'єктами живої та неживої природи.
5	Василь Сухомлинський «Бджолина»	З ранку до вечора на пасіці дзвенить бджолина музика. Бринить ця музика і в саду,	Читання чи розповідання казки	Поглибити знання дітей про комах нашого краю, зокрема способом їх існування. Продовжувати акцентувати

	музика»	і в гречці. І синє небо і сонце – все радіє (В.Сухомлинський)		увагу на близьке природне оточення твору. Виховувати бажання милуватися природою рідного краю.
			Дидактична гра «Комахи нашого краю»	Вчити розрізняти комах за картинками, описувати їх особливості існування в природі. Виховувати інтерес і дбайливе ставлення до комах.
			Бесіда за змістом казки В.Сухомлинського «Бджолина музика»	Уточнити та розширити знання дітей про опис природи рідного краю, її комах. Виховувати допитливість та цікавість до описів природи.
			Розгляд ілюстрацій до казка	Викликати інтерес до вивчення рідної природи, узагальнити та систематизувати набуті знання. Розвивати інтерес до оточуючого природного середовища. Виховувати бажання спостерігати за природою, дбайливо ставитися до неї.
			Спостереження за комахами	Виховувати позитивне емоційне ставлення до живих організмів оточуючої природи, дбайливе ставлення до природи
6	Олесь Лупій «Українська мова»	Рідна мова є народним скарбом, що ввібрав у себе найкраще, найдорожче та найцінніше – все, що	Читання та бесіда за змістом твору	Вчити дітей уважно слухати вірш, визначати засоби емоційної виразності, настрій вірша. Розвивати увагу, вміння робити висновки. Виховувати любов до

		підносить людину до високого культурного рівня, на якому базується життя народу, його минуле та майбутнє. Мова – це характер народу, його історична пам'ять та духовна могутність. У ній відбивається духовність, звичаї, традиції, побут тощо. Рідна мова – це «жива схованка людського духу» (Панас Мирний), «коштовний скарб народу» (Іван Франко), «генофонд культури» (Олесь Гончар).		рідної мови.
			Словесна гра «Тепло твоїх долонь»	Вчити дітей пестливим формам звертання один до одного. Виховувати бажання розмовляти українською мовою.
			Гра «Книга мовила»	Вчити дітей за ілюстраціями до твору описувати рідну мову, використовувати пестливі слова та слова синоніми. Розвивати зв'язне мовлення. Виховувати бажання спілкуватися українською мовою.
7	Христина Лісовецька «Український прапор»	Державні символи є частиною національної символіки і включають прапор, герб (тризуб), гімн. Прапор — це символ країни, території. Українські національні кольори – це синій і жовтий, що символізують синє небо над золотою	Розповідання оповідання від першої особи	Розширювати знання дітей про державні символи України – прапор, герб, гімн. Закріплювати знання дошкільників про рідний край. Виховувати патріотичні почуття та повагу до державних символів.
			Дидактична гра «Знайди державні символи України»	Формувати почуття любові та гордості до державних символів. Розвивати пізнавальний інтерес, сприяти розширенню світогляду дітей.

		нивою. До прапора виявляють пошану, схилиють голову, цілують полотнище, стаючи при цьому на коліно. Військові, коли приймають присягу, віддають прапорові честь.	Словесна гра «Закінчи речення»	Закріпити отримані знання про державні символи України. Розвивати логічне мислення, зв'язне мовлення. Виховувати любов до України.
			Творча робота «Чому прапор має такі кольори»	Вчити дітей роздумам про український прапор. Розширювати словник дітей словами-синонімами: прапор, стяг, полотнище, знамено. Виховувати бажання висловлювати свої думки про державний символ – прапор України.
8	Наталка Поклад «Державний гімн»; «Наш герб - тризуб»	Державний гімн – це урочиста пісня «Ще не вмерла України і Слава, і Воля»: слова Павла Чубинського, музика Михайла Вербицького. Гімн нашої країни – це патріотична пісня, символ єднання нації. Він затверджується законом.	Читання творів, бесіда за їх змістом	Продовжувати формувати знання дітей про державні символи України. Розвивати пам'ять та увагу. Виховувати в дітей патріотичні почуття.
			Колективна аплікація «Державні символи України»	Закріпити отримані знання про символи України. Виховувати в дітей бажання працювати разом.
			Слухання тексту Державного гімну «Ще не вмерла України і Слава, і Воля»: слова Павла Чубинського, музика Михайла Вербицького	Вчити дітей тексту Державного гімну України. Виховувати в дітей почуття любові та гордості до своєї Батьківщини.
			Вивчення вірша Н.Поклад «Герб України»	Формувати почуття любові до рідної землі, гордості за неї.
9	Вадим	Кожен народ має народні	Читання та бесіда за художніми	Вчити дітей виявляти цікавість до

	Крищенко «Вишиваночка»; «Легенда про рушник»	символи. Це те, що найбільше він шанує. Український народ має символи, які шанує, береже та примножує – це сорочка-вишиванка, вишитий рушник, калина, барвінок, колосся пшениці, паляниця, українська писанка, верба, лелека тощо. Про народні символи складено багато пісень, казок та легенд. Їх вишивають на сорочках, весільних рушниках. Народні символи є святинами українського народу.	творами	народних символів України. Розвивати мислення та пам'ять. Виховувати почуття любові до своєї Батьківщини.
			Дидактична гра «На виставці»	Вчити дітей розповідати про народні символи (вишитий рушник, вишиванка, калина, колоски пшениці, барвінок, лелеки тощо). Розвивати увагу та мислення. Виховувати любов до України.
			Краса народних символів	Продовжити ознайомлювати дітей із народними символами та оберегами. Формувати національну свідомість дошкільників.
			Малювання «Прикраси рушник»	Закріпити уявлення дітей про українську вишивку та поєднання кольорів у ній. Розвивати інтерес до виконання роботи. Виховувати почуття гордості за свій народ.
			Відгадування загадок	Продовжувати закріплювати уявлення дітей про українську символіку. Розвивати увагу та уяву.
10	Анатолій Камінчук «Вусанчик-колосок»	Колоски, хлібина, паляниця – це символ життя, щасливого добробуту, тілесного та духовного багатства.	Читання та бесіда за змістом твору	Продовжувати знайомити дітей із поняттями «колосок», «вусанчик-колосок», «роса-росяниця». Формувати почуття національного. Виховувати любов до рідної землі.

		Хлібиною завжди зустрічали дорогих гостей, проводжали в далеку дорогу, благословляли на добрі діла тощо. Святковий хліб називали весільний коровай, який завжди прикрашали колосками пшениці, як символ багатого подружнього життя.	Гра «Склади пазли»	Закріпити знання дітей про народні символи України.	
			Дидактична гра «Що зайве у кожному рядку»	Продовжувати вчити дітей розрізняти народні символи України та інших держав. Розвивати увагу та спостережливість. Виховувати почуття національної свідомості.	
				Малювання за сюжетом твору «Пшеничні колоски – сонячні промінчики»	Продовжувати вчити дітей передавати в зображувальній діяльності зміст твору. Закріпити уявлення про будову та красу колосся пшениці. Розвивати творчі здібності та інтерес до художніх творів. Виховувати любов до рідного краю.
11	Микола Магера «Калина»	Калина – найулюбленіша в Україні рослина, символ дівчини, жінки та насамперед – символ України. «Без калини нема України», - говорить народне прислів'я. Росте вона поміж чагарниками, на берегах річок, а ще її висаджують майже біля кожної хати. Калина супроводжує українців у багатьох	Читання та бесіда за змістом оповідання	Знайомити дітей із народним символом України – калиною. Формувати національну свідомість дошкільників. Виховувати патріотичні почуття.	
				Відгадування загадок	Закріплювати знання дітей про народні символи. Розвивати уяву, швидкість реакції. Виховувати гордість за українську націю.
				Заучування вірша Тараса Шевченка «Зацвіла в долині червона калина»	Вчити дітей виразно розповідати вірш. Розкрити образ калини в українському фольклорі. Розвивати усне мовлення. Прищеплювати бажання примножувати красу та багатство рідного краю.

		<p>обрядках; її використовують в кулінарії та для лікування. Про неї складено безліч пісень, прислів'їв, загадок. Живе калина у народі і житиме віки в піснях, казках, легендах.</p>	<p>Розгляд репродукцій картин про калину</p>	<p>Продовжувати формувати уявлення про калину, як народний символ України. Закріпити уявлення про колір ягід, форму листя, цілющі властивості, символічне трактування калини як символу.</p>
			<p>Придумування казки про калину</p>	<p>Закріплювати в дітей уявлення про калину, отримані з оповідання, формувати інтерес до символів України, підвищувати рівень пізнавальної активності дітей.</p>
			<p>Пальчикова техніка малювання на тему «Кетяги калини»</p>	<p>Вчити дітей передавати в малюнку зміст епізоду оповідання: опис зовнішнього вигляду, підсиленого метафоричним змістом. Закріплювати вміння дітей добирати кольори в малюнку. Виховувати інтерес до народних символів України.</p>
12	<p>Марійка Морозенко «Красне яєчко»</p>	<p>Українські звичаї та традиції цікаві та самобутні. У кожного народу вони свої і сформовані тисячоліттями. Звичаї та традиції – це неписані правила, яких люди дотримуються в</p>	<p>Читання та інсценування художнього твору</p>	<p>Дати дітям уявлення про святкування Великодня, познайомити з писанкою. Звернути увагу на різнобарвність візерунків, на елементи розпису. Виховувати поважне ставлення до народних звичаїв та традицій.</p>
			<p>Малювання «Розпис писанки»</p>	<p>Познайомити дітей із символічними кольорами української писанки.</p>

		своїй повсякденній та суспільній діяльності. Українці зберегли народні звичаї, об'єднавши їх із релігійними. Тому наразі складно визначити де в українських звичаях закінчується стародавня культура, а де починається християнська. Зокрема, Великдень святкують в Україні в перший тиждень після весняного рівнодення та повного місяця. Звичай розписувати яйця (писанки) – обов'язковий атрибут свята. Українська писанка відрізняється в залежності від регіону колоритом та мотивами розписів.		Розвивати інтерес до самобутнього мистецтва української писанки. Виховувати бажання шанувати українські традиції.
			Дидактична гра «Зроби писану»	Вчити дітей висипати різними видами круп (пшоно, гречка, рис, горох, сочевиця) пластилінову основу яйця-писанки. Розвивати естетичний смак. Виховувати бажання дотримуватися українських звичаїв та обрядів.
			Фотовиставка «Писанкарство України»	Закріпити уявлення дітей про орнамент розпису писанок різних регіонів України. Розвивати спостережливість, увагу.
13	Юрій Шкрумеляк «Слово української	Одним із ключових завдань патріотичного виховання є ідентифікація себе з українським народом,	Читання та бесіда за змістом вірша	Формувати патріотичні почуття через виховання любові до свого дому, дитячого садка, рідного міста (села), України. Поглибити знання про історію

	дитини»	бажання бути патріотом держави, любити та шанувати батька й неньку, свою родину, розмовляти українською мовою, шанувати та дотримуватися українських звичаїв та традицій тощо.		рідної землі . Виховувати бажання бути частинкою українського народу.
			Декламування вірша по ролях	Продовжувати формувати патріотичні почуття. Розвивати вміння виразно декламувати вірш. Виховувати бажання розмовляти українською мовою.
			Заучування напам'ять вірша Олексія Довгого «Батьківщина»	Закріпити навички ідентифікації, бажання бути схожим на представників українського етносу. Виховувати любов до України.
			Дидактична гра «Розкажи, хто ти?»	Продовжувати вчити дітей ідентифікації себе з українським етносом.
			Бесіда за змістом прислів'їв та приказок	Уточнити характеристики українського етносу, особливості життя та діяльності людей, що живуть на території України. Виховувати бажання до ідентифікації з українським етносом.
			Словесна гра «Розкажи, чому Україна – це твоя Батьківщина»	Закріпити знання дітей про український етнос, спонукати до бажання ідентифікації себе з народом, що живе в Україні та називається - українським.
			Гра «Цікава подорож»	Закріпити знання дітей про різні міста України. Розвивати пам'ять та увагу. Виховувати любов до Батьківщини.

			Малювання за ідентифікацією «Я – маленький українець; Я – маленька українка»	Розширювати уявлення дітей про національний одяг (вишиванка, плахта, вінок, шаровари тощо). Розвивати допитливість та зацікавленість національним одягом. Виховувати бажання бути схожим на українця (українку).
14	Анатолій Камінчук «Наша столиця»	У кожній державі є головне місто – його столиця. Київ – столиця України, що має центральну вулицю Хрещатик, річку Дніпро, квітучі каштани, Андріївський узвіз, визначні пам'ятники архітектури (князю Володимирі, Богдану Хмельницькому, княгині Ользі, тощо). Місто Київ має легенду про те, що три брати Кий, Щек, Хорив і їхня сестра Либідь оселилися в цьому місті і назвали його на честь старшого брата Кия. Нині	Читання та бесіда за змістом твору	Розвивати поетичний слух, відчуття краси художнього слова; пізнавальну та мовленнєву активність, спонукати до словесної творчості. Виховувати любов до рідного краю.
			Малювання «Зацвіли каштани»	Познайомити дітей з тим, що каштани є окрасою та символом нашої столиці. Розвивати естетичне сприймання в малюнку. Виховувати почуття любові до столиці нашої держави.
			Гра «Екскурсія столицею» (розповідь за ілюстраціями)	Розширювати знання дітей про Київ – столицю України. Уточнити основні визначні місця та архітектурні пам'ятки та походження назви міста. Розвивати увагу, пам'ять, бажання розповідати про столицю. Виховувати любов до «серця» України.
			Психогімнастика «Наша могутня річка – Дніпро»	Вчити дітей знімати емоційну напругу, розвивати концентрацію уваги, вміння

		на вулиці Набережній про це нагадує пам'ятник на їхню честь.		розслаблятися; працювати за сигналом дорослого.
			Придумування описової розповіді «Прогулянка по Дніпру»	Вчити дітей емоційно розповідати. Актуалізувати наявні знання та уявлення словами «Дніпро чіпляється руками», «гострить хвилю» тощо. Виховувати патріотичні почуття до рідної землі.
15	Ніна Шмурикова-Гаврилюк «Україна»		Слухання твору та відповіді на питання за його змістом	Викликати в дітей бажання поповнювати свої знання про Україну. Вчити розуміти поняття «Батьківщина». Виховувати почуття приналежності до свого народу, його духовної культури.
			Екскурсія до музею «Історії рідного краю»	Продовжувати формувати почуття любові до України-неньки, гордості за рідну країну. Поповнити словниковий запас поняттями : «Батьківщина», «патріот». «визначні пам'ятки».
			Розповідь за ілюстраціями до творів	Вчити дітей за зображенням краєвидів України визначити ті, що доводилося бачити. Розвивати зв'язне мовлення під час розповіді.
			Малювання «Український віночок»	Вчити дітей малювати український віночок та розказувати про що символізує колір стрічок. Розвивати почуття

				кольорової гама в малюнку. Виховувати любов до узагальненого поняття «Батьківщина».
--	--	--	--	---

Тема: Я живу в Україні – це моя Батьківщина.

Мета: Закріпити та поглибити знання та уявлення дітей про рідний край, про Україну; закріпити знання про державні та народні символи; уточнити сутність поняття «Батьківщина»; розвивати образну пам'ять, мислення, уяву; збагачувати активний словник дітей спорідненими та пестливими словами; виховувати глибокі почуття любові до рідної землі, Батьківщини; повагу до її народних та державних символів, звичаїв та традицій, гордість за свій народ; спонукати дітей до виявлення своєї активної життєвої позиції.

Матеріал: карта України, фотознімки Києва, картки з державними та народними символами, ляльки в українських костюмах.

Хід заняття

Вихователь: Любов до Батьківщини починається від батька й неньки. Батьки – це найрідніші люди для дитини. Сім'я та родина – це найбільша підтримка для кожного з нас. Послухайте і поясніть, чому так сказано у прислів'ях:

Шануй батька й неньку, то буде скрізь гладенько.

Які мама й татко, таке й дитятко.

Там земля мила, де мати народила.

Яке дерево, такі його віти: які батьки, такі їхні діти.

Без роду, хоч із мосту та у воду.

На сонці тепло, а біля мами добре.

- Так, з мамою у дитинки пов'язані найкращі емоції. Саме мама навчає любити: рідних та близьких, природу, мову рідну, рідний край.
- Наш край зветься Україна.

Вихователь озповідає вірш Ніни Шмурикової-Гаврилюк «Україна».

Україно, Україно!

В тебе пісня солов'їна,

в тебе врода веселкова,

калинова, барвінкова.

В тебе мова щебетлива,

наче річенька грайлива.

В тебе далі неозорі,

тихі води, ясні зорі.

В тебе люди працьовиті,

для добра й краси відкриті.

В тебе серденько крилате –

Як тебе нам не кохати?

- Діти, як називається наша Батьківщина? (*відповіді дітей*)
- Так, наша країна називається Україна. А скажіть, хто може пояснити, що таке Батьківщина? (*Рідний край, земля, де ми народились та живемо*)
- Так, вірно діти, а давайте пригадаємо який ми вивчили вірш про наш край, природу рідного краю?

Вірш **Миколи Сингаївського** «Добрідень тобі, Україно моя!».

Струмок серед гаю, як стрічечка.

На квітці метелик, мов свічечка.

Хвилюють, маюють, квітують поля –

Добрідень, тобі, Україно моя!

- Розкажіть про природу рідного краю, назвіть об'єкти рідної природи? (*я люблю свою яблуньку, сам із дідусем її садив; у нас під вікном росте калина і до неї прилітають взимку птахи, ягід поклювати*)
- Діти, знайдіть серед карток, картку з зображенням карти України (*Діти показують карту України*)

Вихователь демонструє ляльок: хлопчика та дівчинку в українських костюмах:

- Скажіть, а хто до нас сьогодні завітав? (*діти*)
- Як ви гадаєте, як їх звать? (*відповіді дітей*)
- Хто вони? (*українці*)
- Чому ви вирішили, що це українці? (*бо вони в українському національному одязі*)
- Діти, а зараз я пропоную вам пограти в гру «Одягни хлопчика та дівчинку в український одяг» (*Робота в підгрупах*)
(*На магнітних дошках - силуети хлопчика та дівчинки, діти добирають відповідні елементи українського одягу*)

Вихователь: розповідає разом із дітьми (по одному рядку кожен) вірш **Олексія Довгого** «Батьківщина».

Моя рідна Батьківщина

Має назву Україна.

В мене й нація своя –

Українець в мамі я.

Є й у мене й рідна мова,

Де вкраїнське кожне слово.

- Молодці, чудово справились з завданням, а скажіть мені якою мовою ми розмовляємо? (*українською*)
- Що означає поняття «рідна мова?» (*та якою розмовляють у сім'ї*)
- Чи знаєте, чому українську мову називають солов'їною? (*вона така лагідна, як спів соловейка*)
- Чому говорять, що мова – це душа народу? (*бо кожен народ має свою мову, без мови немає народу*)
- Звучить українська народна пісня «**Ой, є в лузі калина**»
- Діти, давайте пригадаємо про калину, хто може розказати про неї? (*говорять, що калина – це символ України; калиною прикрашають коровай; калина гарна, як дівчина; ягоди калини вишивають на українській сорочці-вишиванці*)

- Давайте з вами пригадаємо, які ми знаємо народні символи України
(вишиванка, вишитий рушник, соняшник, волошка, колоски, барвінок, верба)
- Словесна гра «Краса народних символів». (мені дуже подобається вишиванка, вона така красива і на ній є вишиті грона калини, мені мама її вишила; мені подобається соняшник тим, що він як сонечко, так і хочеться його обійняти)
- На дошці вихователь викладає державні символи України.
 - Давайте уважно роздивимось їх. Ось український герб, його називають тризубом. Як ви гадаєте, чому в нього така цікава назва?(бо зображено три зубчики)
 - Так, діти. Число три завжди вважалось магічним, чарівним. У Тризубі відображено триєдність життя: батько—мати—дитя, які символізують собою силу, мудрість і любов.
 - А це український прапор. Погляньте, який він?
 - Скільки у нього кольорів? (два)
 - Назвіть їх? (синій і жовтий)
 - А можливо хтось мені скаже, чому саме ці кольори вибрали для нашого прапора? (блакитне чисте небо над колосистим полем)

Прапор поділений навпіл по довжині. У верхній його частині синя барва – колір українського чистого неба (вихователь демонструє фото голубого неба). А внизу – жовта барва – колір золотавої ниви, стиглого колосся, пшеничного хліба (показую фото золотистого поля)

- А зараз ми з вами піднімемось всі і трішки помандруємо:

Фізкультхвилинка

З далекого краю, з далеких світів
журавлик на крилах додому летів,
минав океани, ліси і моря,
вдивлявсь крізь тумани - чия то земля?

Чиї то долини, чиї то бори,
чиє то гніздечко гойдають вітри?
пізнав Батьківщину - моя це земля,
моє це гніздечко, і мова моя!

З далекого краю, з далеких світів
журавлик на крилах додому летів,
Пізнав Батьківщину - моя це земля,
моє це гніздечко, і мова моя!

(Діти сідають на місця)

- А хто мені скаже як називається столиця України? (Київ)

Вихователь вивішує на дошці фотознімки Києва.

- Вірно, діти.

- Що ви можете розказати про Київ? (це велике місто, має велику річку Дніпро; має багато пам'ятників письменникам, композиторам, діячам; є в місті «Золоті ворота»).

- Пригадайте, чому місто називається Київ? (ми читали легенду, що колись жили брати Кий, Щек і Хорив та сестра їхня Либідь. Назву місто успадкувало в честь брата Кия).

Вихователь разом із дітьми розповідає легенду про трьох братів — засновників міста Києва. У ті давні часи жили три брати: один на ім'я Кий, другий — Щек, третій — Хорив, та їх прекрасна сестра Либідь. Кий сидів на одній горі, Щек — на другій, а Хорив — на третій. Одного разу брати вирішили побудувати одне велике місто і назвати його на честь старшого брата Кия — Києвом. І до цього часу це місто росте і процвітає.

- А як ще можна описати наше місто?

(Проводиться гра “ Відкритий мікрофон, ” у ході якої діти виказують свої роздуми про Київ).

- Дітки, а можливо хтось скаже. Який символ нашого міста?

- Так, це каштани, які прикрашають весною своїм цвітом все місто.

- А зараз буде гра, кричіть: «Ура!» (Мозковий штурм). Я ставлю питання, а ви швидко відповідаєте:

- Як називається наша країна?

- Який народ живе на Україні?

- Як ми можемо сказати про кожного хлопчика, який мешкає в Україні?

- Як назвемо дівчинку?... А лагідно?

- Яка рідна мова в Україні?

- А які народні символи ви знаєте?

- А які державні символи ви знаєте?

- І головне місто нашої країни?

Вихователь вправляє дітей в доборі споріднених слів, спонукаючи їх відповідати на запитання в той же час закріплюючи знання.

- Молодці, малята, всі дуже гарно працювали! А зараз кожен із вас може побажати щось нашій рідній Батьківщині і прикріпити своїх голубів на плакат.

(Діти говорять свої побажання і прикріплюють на плакаті голуби миру вирізані із відбитків своїх ручок, які виготовляли напередодні).

Музичне свято «СОРОЧИНСЬКИЙ ЯРМАРОК»

Святкова зала прикрашена осіннім різнобарвним листям, на столиках у куточку застелені вишиті рушники, стоїть коровай. Діти заходять під музику і стають півколом.

Танок із листочками

Дитина: 1. Що за свято, дивне свято
В гості йде до дівчорі?
Зустрічайте, зустрічайте

Всі: Щедра осінь на порі.

2. Завітала осінь до нас в Україну
Одягла в червоне намисто калину.

3. Бо вкраїнська осінь – це пишні жоржини
Айстри різнобарвні, горішки ліщини.

4. Україна на весь світ
Врожаями славиться.

5. Житом та пшеницею
Білою паляницею.

6. Яблуками, сливами
Грушами красивими.

Пісня «Осінь»

Дитина: 1. Осінь золота прийшла
до нашого краю
Всім нам осінь принесла
щедрі урожаї

2. Урожай зібрали –
свято вшанували,
Щоб про щедрість українську
ви не забували!

3. В Україні здавна
Є звичай славний:
Урожай зібрати,
А лишки продати.

4. Хто продати, хто купити,
А хто просто походити:
 Подивитись, поучитись,
 Заодно й повеселитись.

5. Традиції народні
 ми не забуваймо
На ярмарок сьогодні
 разом завітаймо

6. Шановні гості,
 любі мами й тата
В садочку ярмарок,
 в садочку нині свято.

Пісня «Їдемо на ярмарок!» (із музичними інструментами)

Кума 1: Здорові були кумонько!

Кума 2: А й вам не хворати!

Кума 1: А куди це ви, кумонько поспішаєте?

Кума 2: Та туди, куди й ви кумасю причепурилися?

Кума 1: А туди - це куди?

Кума 2: От заладили куди та й куди! На ярмарок!

Кума 2: А купляти щось будете?

Кума 1: Та куплю собі обнову – черевики, вишиваночку нову. А ви кумонько?

Кума 2: Куплю глечиків новеньких
 І великих і маленьких
 Ще й каструлю, пароварку
 Буду вправна господарка.

Кума 1: Так ходімо швидше, дивіться - скільки людей понаходило.
 Зараз все краще розберуть, а нам нічого не залишать!

Кума 2: Так, ходімо, а то й справді голі й босі залишимось.

Пісня « Ой, я молода, на базар ходила»

Дитина: Ярмарок дзвінкоголосий
 Всіх до себе в гості просить
 Всі заходьте, не баріться
 На товар наш подивіться

Дитина: Ой, заходьте молодиці
 Чоботи, хустки, спідниці
 Сукні є і черевики
 Їдемо разом на музики.

Пісня “ Черевички” (всі)

Гарно прибиралась, мов до свята готувалась.

Ой у лузі червона калина похилилася,
Чогось наша славна Україна зажурилася.
А ми тую червону калину підійmemo,
А ми славному нашу Україну розвеселимо!

Українська народна пісня «Ой, є в лісі калина!»

Дитина: Ярмарок у нас багатий,
можете всього придбати
голоси лунають
товар свій вихваляють.

Дитина: 1. Будь - ласка, будь-ласка мене не минайте
Усе на прилавку беріть, вибирайте
Чи грушку, чи сливку, а чи ананас
Все свіже, хороше, смачненьке у нас

Дитина: 2. Купуйте, купуйте усі бараболю
Варіте і смажте із сіллю й без солі
Сто страв господиня з картоплі готує
Картопля як хліб, вона всіх погодує

Дитина: 3. Хто гострого хоче, часник хай придбає
Він вражую силу вогнем випікає

Дитина: 4. Купуйте капусту, вона вітамінна
І солена в бочці, в салатах відмінна
У борщику, в супі, в смачних голубцях
І смажена в маслі, і терта в млинцях.

Дитина: 5. Врожай цього року в Україні багатий
Є що купити і є що придбати
Беріть, пригощайтесь, ось вам дарунки
Від осені, славної всім подарунки

Гра “Збери яблучка”
(Заїзджають на конях козаки)

Пісня «Розпрягайте, хлопці, коней».

Дитина: 1. Мир і честь усій громаді (скидають шапки)
Слава чесному народу
Ми тут бути дуже раді

Ми з військового походу

2. В рідну землю завітали
 Воювали з ворогами
 Де ми тільки не бували
 А душею були з вами

Танець “Гопак”

Дитина: А ви хлопці-козаченьки
 Чи ви сильні чи слабенькі
 Чи Веселі чи умілі
 Покажіть себе на ділі

Гра «Перетягни канат».

Дитина: Вирує ярмарок, жартує і сміється
 Де краще місце можна ще знайти ?
 На Україні так завжди ведеться
 І звичаї свої нам треба берегти

Дитина: Бо у традиціях живе душа народу
 Великий зміст закладений у них
 Тут мова, пісня про свободу
 Любов і дружба і веселий сміх

Дитина: Земля моя, земля найкраща в світі
 Отут моє коріння і рідня
 Ось тут моє дитинство сонце світить
 І тут люблю і тут живу щодня

Дитина: Мій край чудовий Україна
 Тут народились ти і я
 Тут над ставком і верби і калина
 Чарівна пісня солов'я

Пісня «Батьківщина – Україна»

(вносять коровай на вишитому рушнику, прикрашений калиною)

Ведуча 1: Люби свій край, моя дитино
 Бо тут з'явився ти на світ
 Це місце зветься Україна
 І звідси ти почнеш політ

Люби свій край моя дитино

Віддай йому всі радощі й жалі
Бо Батьківщина наша,
Україна – найкраще місце на землі!

Дитина: На доброму ярмарку всі побували,
Одні продавали, одні купували,
Співали, сміялись та жартували.

Ведуча: То ж побажаннями скажемо нині:
Здоров'я і щастя всій нашій родині,
А цвіту і плоду усій Україні.

Фото (виставки, заняття, свята)

